Editörler Uzi Baram
Lynda Carroll

Osmanlı Arkeolojisi

Kitap Yayınevi

Osmanlı Arkeolojisi

KİTAP YAYINEVİ – 74
TARİH VE COĞRAFYA DİZİSİ – 28

OSMANLI ARKEOLOJİSİ / UZI BARAM-LYNDA CARROLL (EDİTÖRLER)

ÖZGÜN ADI
A HISTORICAL ARCHEOLOGY OF THE OTTOMAN EMPIRE
© 2000, KLUWER ACADEMIC/PLENUM PUBLISHERS
© 2004, KİTAP YAYINEVİ LTD.
ÇEVİREN
BİLGİ ALTINOK

YAYINA HAZIRLAYAN
HÜLYA HATİPOĞLU

DÜZELTİ
NİHAL BOZTEKİN

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR, BEK

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

KAPAK FOTOĞRAFI
YILDIRIM BAYEZİD DARÜŞŞİFASI, BURSA

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK A.Ş.
DEREBOYU CADDESİ, ZAGRA İŞ MERKEZİ B BLOK 1
MASLAK-İSTANBUL
T: (0212) 285 11 96
E: INFO@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
ARALIK 2004, İSTANBUL

ISBN 975 8704-75-3

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
CİHANGİR CADDESİ, ÖZOĞUL SOKAĞI 20/1-B
BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
T: (0212) 292 62 86 F: (0212) 292 62 87
E: kitap@kitapyayinevi.com
W: www.kitapyayinevi.com

Osmanlı Arkeolojisi

Editörler

Uzi Baram-Lynda Carroll

Çeviren
Bilgi Altınok

Kitap Yayınevi

İÇİNDEKİLER

YAZARLAR 7

ÖNSÖZ 8

BİRİNCİ AYRIM

GİRİŞ

I- UZI BARAM VE LYNDA CARROLL / OSMANLI GEÇMİŞİNİN GELECEĞİ 15

İKİNCİ AYRIM

ARKEOLOJİDEN "DİPTEN GELEN TARİH"E DOĞRU

II- ALLAIRE BRUMFIELD / OSMANLI GİRİT'İNDE TARIM VE KIRSAL YERLEŞME, 1669-1898 49

III- GHADA ZIADEH-SEELY / OSMANLI TI'INNIK'İNİN ARKEOLOJİSİ 90

IV- PETER IAN KUNIHOLM / DENDROKRONOLOJİ YÖNTEMİYLE TARİHLENMİŞ OSMANLI ANITLARI 100

V- UZI BARAM / FİLİSTİN GEÇMİŞİNDEN DOLAŞIK OBJELER 142

VI- LYNDA CARROLL / GEÇ OSMANLI DÖNEMİ ANADOLUSU'NDA SEÇKİN OLMAYAN SINIFIN TÜKETİM ARKEOLOJİSİNE DOĞRU 164

ÜÇÜNCÜ AYRIM

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TİCARET, GEÇİM VE İDEOLOJİ

VII- CHERYL WARD / SADANA ADASI BATIĞI 188

VIII- ØYSTEIN S. LABIANCA / İMPARATORLUĞUN GÖLGESİNDE GÜNDELİK .M 205

IX- ALISON B. SNYDER / OSMANLI CAMİSİNİN DÖNÜŞÜMLERİ, YORUMLARI VE GÖ JMLERİ 220

DÖRDÜNCÜ AYRIM

BEKLENTİLER

X- NEIL ASHER SILBERMAN / SULTANLAR, TÜCCARLAR VE AZINLIKLAR 247

XI- PHILIP L. KOHL / OSMANLI GEÇMİŞİNE ÇEŞİTLİ YAKLAŞIMLAR 255

EK 263

OSMANLI İMPARATORLUĞU KRONOLOJİSİ: OSMANLI TARİHİNDE BAZI KİLİT TARİHLER, 1260-1923

KAYNAKÇA 267

DİZİN 295

Yazarlar

Uzi Baram
Sosyal Bilimler Bölümü, New College, University of South Florida.

Lynda Carroll
Antropoloji Bölümü, Binghamton University, SUNY.

Allaire Brumfield
Tarih Bölümü, Towson University, Maryland.

Ghada Ziadeh-Seely
Sosyoloji Bölümü, Old Dominion University, Virginia.

Peter Ian Kuniholm
Tarih, Sanat ve Arkeoloji Bölümü, Cornell University.

Cheryl Ward
Genel Akademik Bölüm, Texas A&M University.

Øystein S. LaBianca
Davranış Bilimleri Bölümü, Andrews University, Michigan.

Alison B. Snyder
Mimarlık Bölümü, University of Oregon, Oregon.

Neil Asher Silberman
Ename Kamu Arkeolojisi Merkezi, Belçika

Philip L. Kohl
Antropoloji Bölümü, Wellesley College, Wellesley, Massachusetts.

Önsöz

Ortadoğu'da uzun ve saygın bir geleneği olmasına karşın, arkeolojinin kapsamı uzak geçmişin tarihini ve toplumsal süreçlerini ortaya çıkarmakla sınırlı kaldı. 1980'lerin sonlarına doğru bazı bilim adamları ortaçağ sonrası Batı Avrupa arkeolojisi ve Kuzey Amerika'yla kıyı Afrika'sındaki tarihsel arkeolojinin öncülüğünü izleyerek, Ortadoğu yakın geçmişinin arkeolojisi için çağrıda bulundular. Bu çağrılar, yakın geçmişin maddi belgelerindeki kavramların sınanmasıyla arkeoloji disiplininin iyileştirilmesini, farklı geçmişlere sahip olduğunu düşünen ulusal toplulukların tarihlerindeki ortak noktaların bulunmasını ve tarihsel yörüngeler oluşturularak sömürgecilik ve emperyalizmin bölgedeki etkileriyle karşı karşıya gelinmesini içeriyordu. Bölgenin günümüzdeki siyasal durumu, uzak geçmişle bugünü bağlamak için yeni köprüler kurmanın olası ve gerekli olduğunu gösterdi.

Doğu Akdeniz'in bugünü ile arkeolojik geçmişi arasındaki boşluğun doldurulması, arkeologların Osmanlı İmparatorluğu tarihiyle karşı karşıya kalmalarını gerektirdi. Anadolu'daki rolü 14. yüzyılda başlayan Osmanlı İmparatorluğu, egemenliğinin doruk noktasında Viyana'dan Mezopotamya, Arabistan ve Kuzey Afrika'ya kadar uzanan toprakları yönetti ve bu, I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar sürdü. Bu imparatorluğun Ortadoğu ve Güneydoğu Avrupa'ya mirası, bu bölgedeki halkın yaşamı ve ilişkileri üzerinde önemli bir iz bıraktı.

Ortadoğu yakın geçmişine ilişkin bir arkeoloji oluşturulması için yapılan çağrıya uyan diğerleri gibi bizim araştırmamızın arkasındaki güç de, bu bölgenin tarih ve kültürüne kararlı bir bağlılıktı. Baram'ın incelediği vaka İsrail'de modernitenin ortaya çıkışına ilişkin çeşitli düşüncelerin değerlendirilmesiyle ilgiliydi. Carroll'ın ilgisi ise Anadolu'nun yakın geçmişi üzerinde odaklanmıştı. Ortak ilgi alanlarımız ve Kuzey Amerika tarihsel arkeolojisi konusundaki birikimimiz bize Doğu Akdeniz için bir araya getirilmeye ve geliştirilmeye değer gibi görünen metodolojik ve kuramsal çerçeveler sağladı.

Tarihsel arkeoloji her ne kadar Kuzey Amerika'da Avrupa etkilerinin ve Kolomb sonrası yerleşmelerin araştırılmasıyla başlamışsa da, sayıları gi-

derek artan tarihsel arkeologların, dünyanın her yerindeki halklarla ilgili modern dünyanın maddi belgelerini başarıyla izlediklerinin farkındaydık. Osmanlı dönemi arkeolojisi bizim için küresel tarihsel arkeolojinin mantıklı bir uzantısı oldu. Bununla birlikte, bu alana yaklaşımımız hiçbir zaman Kuzey Amerika'da çalışan çoğu arkeoloğunki ile tam olarak aynı olmadı; bize göre tarihsel arkeoloji, gerçekten hiçbir zaman tarihöncesini karşılayacak şekilde onunla yan yana değildi. Ne de olsa "tarih" Ortadoğu'da 5.000 yıl önce başlar. Daha da önemlisi, Osmanlı İmparatorluğu, küresel tarihsel arkeolojideki tartışmalara egemen olmaya başlayan Batı Avrupa kolonilerinden biri değil, bağımsız bir devlettir.

Bununla birlikte, Ortadoğu'da bulunan toplulukların maddi yaşamlarındaki son 500 yıllık küresel ve yerel değişimlere odaklanan araştırmamızı geliştirebildiğimiz alan tarihsel arkeolojiydi. Bizler maddi kültür ve belgesel kaynaklar arasındaki ilişkiye kafa yoruyoruz. Kendimizi bugüne kadar ki tarih yazımlarında göz ardı edilmiş ya da yadsınmış insanların hayatlarını anlamaya adadık. Bize göre, bugüne kadarki tarih yazımı, etnik grupların bölgesel/yerel tarihlerini imparatorluğun etkilerinin getirdiği değişimlerden bağımsız ele almış ya da Osmanlı'yı ve dünyayı geleneksel anlamda büyük ölçekli süreçler olarak incelemiş ve bunu yaparken de yerel oluşumları hiçe saymıştır. Tarihsel arkeologların son 500 yılın tarihine ve toplumsal yaşamına ilişkin düşüncelerimize yaptıkları katkılara müteşekkir olduk. Her şeyden önemlisi, arkeolojik yaklaşımımızın, dünya tarihi içinde Osmanlı yüzyıllarının kötü bir dönem olduğu ya da Osmanlı İmparatorluğu'nun yalnızca Batı Avrupa'nın genişlemesiyle değişebilecek durağan bir imparatorluk olduğu düşüncesini yansıtan basit şemaya bir karmaşıklık katmasını umduk.

Malların küresel hareketlerine, güç ilişkilerine ve kimliklerin ortaya çıkmasına odaklanan bir arkeoloji olarak tarihsel arkeoloji, Ortadoğu'nun geçmişine özellikle bugünün köklerinin anlaşılması bağlamında, yeni bakış açıları katabilmelidir. Maddi kalıntılar yeni bakış açıları sağlayabilir ve kendi toplumlarını ayrı bir toplum olarak düşünen halkların ortak tarihlerinin saptanması için yollar açabilir. Sömürgeciliğin ve emperyalizmin maddi kalıntıları izlenerek, hükmetme ve direnme süreçleri, düzen ve toplumsal de-

ğişim ortak bir tarihin ışığında anlatılabilir. Bu antropolojik kavramlar bugünkü Ortadoğu ve Balkanlar için yaşamsal önem taşır; çünkü sürekli tartışılan ve karşılaşılan ve çoğu kez çok trajik sonuçları olan konuları dile getirir. Ama kısa bir süre öncesine kadar, Ortadoğu'nun yakın geçmişinden kalan ve bu bölgenin yakın geçmişine biraz ışık tutabilecek maddi kalıntılardan uzak duruldu, bunlar göz ardı edildi ya da kazılıp atıldı.

Arkeologlar 1990'lar boyunca çoğunlukla sessizce ve herhangi bir bilimsel örgütlenme oluşturmadan, Osmanlı İmparatorluğu arkeolojisinin güçlükleriyle karşılaşmaya başladılar ve kazılardan çıkarılan çok zengin arkeolojik malzeme çözümlenmek üzere muhafaza edildi. Tarih, sanat tarihi, klasik bilimler ve coğrafya gibi değişik disiplinlerden sayıları giderek artan pek çok bilim adamı Osmanlı dönemi araştırmalarını maddi kültür bağlamında genişlettikçe, bu döneme ilişkin arkeolojik literatürün de geliştiğini gördük.. Bu gelişmenin sonucu, Osmanlı yapıtlarına ve Osmanlı dönemi görünümlerine ilişkin tanımlamaların, Osmanlı dönemini de içererek yayınlanan arkeolojik raporların ve bölgenin toplumsal-siyasal arkeolojisi üzerine tartışmaların giderek çoğalmasıydı. Yine de giderek gelişen araştırmalar, örgütsüz ve özellikle belli bölgesel konuların üzerinde duruyor gibi görünüyordu. Aramızdan iki kişi, Osmanlı geçmişi arkeolojisinin daha karşılaştırmalı bir yaklaşımdan yararlanabileceğini fark etti. Bu çabalardan bazılarını birbiriyle ilişkilendirebilmek için, Osmanlı arkeolojisine odaklanan bir konferans düzenlemeye karar verdik.

1996'da birkaç düzine arkeolog, tarihçi, sanat tarihçisi ve farklı disiplinlerden bilim adamlarını, *Breaking New Grounds for an Archeology of the Ottoman Empire: A Prologue and a Dialogue* (Osmanlı İmparatorluğu Arkeolojisi İçin Yeni Temellerin Atılması: Bir Başlangıç ve Tartışma) başlıklı konferansa katılmak üzere Binghamton'daki, New York Eyalet Üniversitesi'nde toplanmaya davet ettik. Konferans bir tek önemli amaçla toplanmıştı: Osmanlı İmparatorluğu arkeolojisi üzerine bir tartışma başlatmak. Toplantının özel amaçları eski imparatorluğun çok çeşitli kazı alanlarında ve bölgelerinde yapılan arkeolojik araştırmaların sonuçlarını sunmak ve tartışmak olduğu kadar, yeni bir araştırma alanının potansiyelini açığa çıkarmak ve bunların bir araya getirilmeye başlanmasıydı. Binghamton Üniver-

sitesi, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Osmanlı araştırmaları merkezlerinden biri ve *Braudel Ekonomiler, Tarihsel Sistemler ve Uygarlıklar Araştırma Merkezi*'nin bulunduğu yerdir. Burası 20 yıldan uzun bir süredir Osmanlı İmparatorluğu'nun küresel dünya sistemleri içindeki rolünün araştırılmasını desteklemektedir; dolayısıyla bu kurum Osmanlı tarihçileri ve sosyologlarının bu alandaki katkıları için bir olanak sunar. Konferansa katılan bilim adamlarının tepkilerinden ve toplantının yarattığı ilgiden kıvanç duyduk. Osmanlı İmparatorluğu arkeolojisi üzerine yapılan bilimsel çalışmaların bir araya getirilmesi ve bu alandaki bazı olası amaçların daha belirgin hale getirilmesi gerektiği giderek açıklık kazanıyor. Bu kitap çeşitli proje ve yaklaşımların buluşlarını sunmayı ve bu arkeolojik araştırmayı örgütleme sürecini başlatmayı amaçlıyor. Başlangıçtaki amacımız, bizler gibi görece keşfedilmemiş bir döneme odaklanan arkeologlar arasındaki ilişkiyi geliştirmek ve onlar için bir tartışma ortamı oluşturmaktı. Bu süreçte, eski imparatorluğun eyaletlerindeki değişik alanlarda çalışan bilim adamlarını birbirinden koparan bazı engelleri ortadan kaldırmayı umduk. Yapılan katkılar ve gösterilen tepkiler, başlangıçta başarmayı hedeflediğimizden çok daha doyurucu sonuçlar sağladı. Charles E. Orser, Jr. bu kitabı yazmamız için bizi yüreklendirdi ve Kluwer Academic/Plenum Yayıncılık'taki Eliot Werner ve Herman Makler, tamamlanıncaya kadar bu işe devam etmemize yardımcı oldu. Türkiye ve İsrail'de birkaç mevsim süren alan çalışmaları gecikmelere yol açtı, bu nedenle projenin değişik aşamalarındaki sabır ve desteklerinin değerini biliyoruz.

Son 10 yıldır Osmanlı İmparatorluğu arkeolojisine karşı ilgi olduğunu görmekten kıvanç duyuyoruz. Osmanlı İmparatorluğu arkeolojisine duyulan ilginin giderek artmasına karşın, biz hâlâ bu alanın daha yerleşik arkeolojik araştırmaların saflarında yerini bulmasıyla ilgiliyiz. Bu kitabın, arkeolojik araştırmaların Ortadoğu yakın geçmişinin anlaşılması için taşıdığı potansiyeli ortaya koyacağını ve Osmanlı İmparatorluğu arkeolojisini daha geniş bir akademik izleyiciye tanıtacağını umuyoruz. Girişte belirttiğimiz gibi, Osmanlı İmparatorluğu arkeolojisinin oluşturulması için birçok yol vardır. Bu kitabın, Osmanlı dönemi maddi belgeleri üzerine ar-

keoloji alanında yapılacak bir tartışmaya davet olmasını ve vaka çalışmalarının kuramsal varsayımları üzerine yapılacak tartışmaları yüreklendirmesini bekliyoruz. Eğer bu kitap arkeologların Osmanlı dönemini gelecekteki çalışmalarının kapsamına almalarını ve maddi kalıntılardan bazılarını değerlendirmelerini sağlarsa, çabamızdan hoşnut olacağız.

Uzi Baram
Lynda Carroll

Birinci Ayrım

Giriş

Uzi Baram, Lynda Carroll

OSMANLI GEÇMİŞİNİN GELECEĞİ

1. Osmanlı Arkeolojisine Başlarken

Osmanlı İmparatorluğu 14. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarındaki yok oluşuna kadar dünyanın en büyük imparatorluklarından biriydi. Bugün Hırvatistan ve Romanya'yla Irak ve Yemen diye bilinen bölgelere yayılan ve Kuzey Afrika'nın büyük bir bölümünü içeren bu imparatorluğun, dünya tarihi üzerinde olduğu gibi, Ortadoğu ve Balkanlar'ın tarihi ve halkları üzerinde de önemli etkileri vardı.

Bununla birlikte, arkeologların bu bölgeye ilişkin anlattığı öykülere dayanan biri, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir zamanlar var olduğunun zar zor farkına varır. Bu bölgenin geçmişine ilişkin olağanüstü ve görkemli öyküler anlatan arkeologlar içinden çok azı Osmanlı dönemini keşfetme olanağına sahip oldu. Bu bölgenin arkeolojik öyküleri Osmanlı döneminin keşfi yerine, insanlığın tarihöncesi başarılarını ve tarımla yerleşmelerin doğuşunu anlatır. Yunan, Roma ve Bizans'ın klasik uygarlıklarının yanı sıra, tunç çağının büyük kentlerine ve demir çağının imparatorluklarına ilişkin epeyce bilgimiz var. Bazı arkeologlar bu bölgedeki İslam tarihinin erken dönemlerini bile araştırır. Ama bugünün eşiğine yaklaşmaya başladığımızda, arkeolojik görüşler ve araştırma, giderek azalıp yok olur.

Ortadoğu'nun yakın geçmişine yönelik sürekliliği olan arkeolojik ilginin çok az olduğu gerçeği, maddi kalıntıların yokluğundan kaynaklanmaz; bunun nedeni, arkeolojik geçmişi oluşturan öğelere ve onların bağlantılarının ne olabileceğine ideolojik at gözlükleriyle bakılmasıdır. Unutulmamalıdır ki, Ortadoğu'daki arkeolojik geçmişi oluşturan öğelere karşı geliştirilmiş çok belirgin ve yerleşik ideolojiler var. Bu bölgedeki arkeoloji, uzak ve romantik bir geçmişin arayışı olmak gibi köklü bir geleneğe sahiptir; bu, altın çağlarda oluşan ve uygarlığın doğum yeri olarak duyurulan bir geçmiştir. Az sayıda arkeolog Osmanlı dönemini romantikleştirir. Bunlardan çok azı Osmanlı dönemini sürekli bir araştırmaya değecek bir altın çağ olarak görür. İşte bu, yeni temeller attıkça ve Os-

manlı İmparatorluğu arkeolojisine doğru ilerledikçe aşılması gereken başlıca engeldir.

Kuzey Amerika'daki tarihsel arkeoloji ve İngiltere'deki ortaçağ sonrası arkeoloji gibi yakın geçmişin arkeolojileri, dünyanın diğer bölgelerinde oldukça başarılı olduklarını kanıtladılar. Yine de Ortadoğu'nun, Kuzey Afrika'nın ve Balkanlar'ın yakın geçmişi arkeologlar için hâlâ konu dışı sayılır. Ne de olsa, bu bölgedeki arkeolojik geçmiş çoğu zaman, bugünün Ortadoğu'sundan kültürel yönden olduğu kadar kronolojik açıdan da ayrı tutulur. Bu yaklaşımın sonucu geçmişle bugünü birbirinden ayıran yapay bir engelin oluşturulması oldu.

Giderek artan sayıda arkeolog, yorumcu, sanat tarihçisi ve tarihçi, bu engellere karşın ya da belki onlara bir tepki olarak, son 20 yılda, bir Osmanlı arkeolojisinin geliştirilmesini etkin olarak tartıştı, savundu ve bu konuda çaba harcadı (örn. Glock 1985; Kohl 1989; Silberman 1989; Baram 1996; Orser 1996:194-198; Seedan 1990). Bazı bilim adamları geçmişle bugünü ayıran boşluğun doldurulması için çağrıda bulundu (örn. Silberman 1989). Çünkü, bu bölge halklarının çoğunluğu genellikle birbirinden ayrı ve birbirine rakip geçmişleri olduğuna inanır. Kimi bilim adamları ise durağan, edilgen ve değişmeyen Osmanlı dönemi kavramına karşı çıkar (Baram 1996) ve bu tür bir arkeolojide sömürgecilik ve emperyalizm tarihine karşı bir meydan okuma olduğunu düşünür (Kohl 1989). Diğerleri de yakın geçmişin arkeolojisini modern Ortadoğu'nun tarihsel gelişimini anlamak için kullanmayı umdu (örn. Davis 1991; Seeden 1990; Ziadeh-Seely 1995). Bilim adamlarının çoğu çok öğeli alanlarda Osmanlı öğelerini ortaya çıkardıktan sonra, Osmanlı yapıtlarını tanımlanacak ve sınıflandırılacak kadar önemli buldu (örn. Aslanapa, *vd* 1989; Robinson 1983,1985; Hayes 1992; Baram 1995). Bazıları bu zaman dilimini, arkeolojik yerlere ilişkin kendi çözümleme ve yorumlarına dahil eder (örn. Foss 1976, 1979; Toombs 1985; Brown 1992). Sebep ne olursa olsun, Osmanlı dönemine tarihlenen kalıntılara odaklanan arkeolojik inceleme sayısının 1980'lerden itibaren daha eski arkeolojik malzeme topluluğunu tamamlayarak çoğaldığı ortadadır (örn. Wiegand 1925; Riis ve Poulsen 1957).

Osmanlı dönemini bu bölgenin arkeolojik geçmişinden soyutlayan sınırlar yalnızca bölgesel değil, aynı zamanda coğrafi ve entelektüeldir. Ama arkeolojide Osmanlı dönemine ilişkin bir alanının gelişmesinin önüne geçen bu engeller nelerdir? Hiç kuşkusuz, Osmanlı dönemi kazı alanları Akdeniz'in doğusundaki topraklar boyunca yayılmış bir halde bulunabilir. Arkeologlar arkeolojik kayıtları ancak zorunluluk sonucu derinlemesine araştırırlarsa, kazı alanlarındaki Osmanlı dönemine ilişkin buluntularla çoğu zaman karşılaşırlar.

Bu araştırma alanının oluşturulmasında aşılması gereken en büyük ve en zorlu engel, arkeologların Osmanlı dönemine yaklaşımıdır. Bununla birlikte, Osmanlı geçmişinin arkeolojileri hiç kuşkusuz imparatorluğun eski eyaletlerinde yaşayan halklar için bu dönemin taşıdığı çeşitli anlamlardan etkilenecektir. Her iki durumda da, Osmanlı dönemi arkeolojik çalışmalar için rağbet edilmeyen bir dönem olmayı sürdürür.

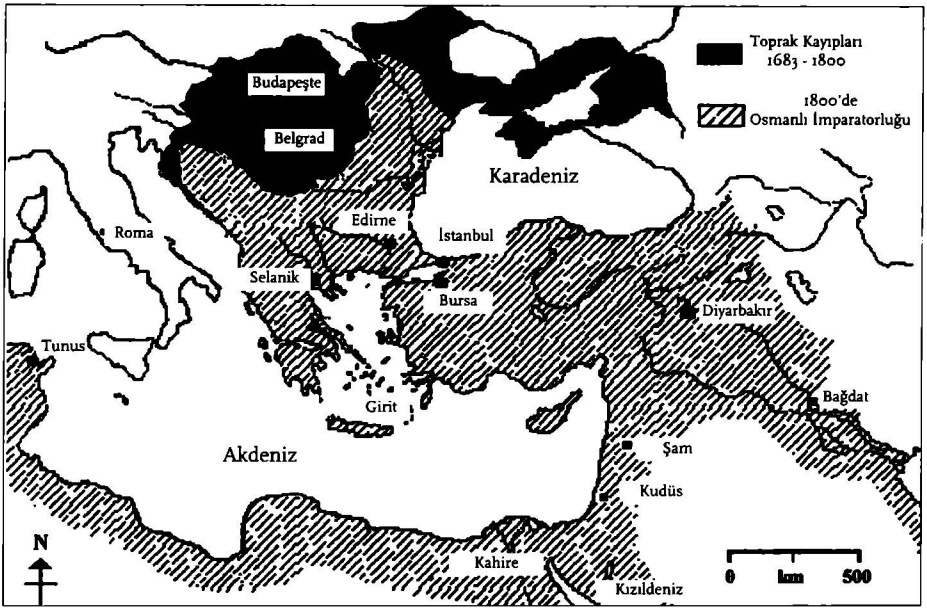
Osmanlı İmparatorluğu'nun rağbet görmemesi, büyük ölçüde bu imparatorluğun büyümesinin dünya tarihinde kötü bir döneme işaret ettiği düşüncesinden kaynaklanır. Bu bakış açısı, hem Batılı bilim adamları, hem de bir zamanlar Osmanlıların hüküm sürdüğü bölgelerde yaşayan halklar tarafından desteklenir. İmparatorluk 16. yüzyılın sonlarına doğru küresel ölçekteki zenginliğinin, merkezi yönetiminin ve egemenliğinin çoğunu kaybetmeye başlayınca, Osmanlı İmparatorluğu çoğunlukla antik çağdan sonra bir "gerileme ve çökme" dönemi olarak görüldü (örn. Gibb ve Bowen 1962; İnalcık 1973; Kinrosss 1977; Palmer 1992). Avrupalı güçler imparatorluktan "Avrupa'nın hasta adamı" diye söz ediyorlardı. İmparatorluğun bu döneminin anlamları geniş çapta tartışılmış olsa da (örn. Aboul-Haj 1991; Kafadar 1995), bu gerileme ve çökme imgelerinin, Batı'nın aralarında arkeoloji de olmak üzere modern Batı düşüncesini ve bilimselliğini niteleyen ilerleme ve zafer kavramlarına tam olarak uygun düşmesi bir rastlantı değildir.

18. ve 19. yüzyıllarda, tanımı geniş olan bir "Batı geleneği" klasik sayılan temeller üzerine kuruldu. Bu gelenek neredeyse tümüyle, Kutsal

Kitap geçmişinin ya da Helenizm ve neoklasik uyanışın bağlantılarına dayandırıldı. Bugünün –Osmanlı bugününün– izlerinin, "görkemli eski geleneği taciz ettiği ve aşağıladığı" düşünülüyordu (Todorova 1996:45). Avrupa'nın sınır çizgilerinde Osmanlı İmparatorluğu'nun değdiği ya da yönettiği bölgeler (örn. Herzfeld 1987:1-27) yüzyıllar süren Osmanlı egemenliğiyle kirlenmiş sayılıyordu. Aynı zamanda arkeologlar da, antikçağın klasik uygarlıklarının altını çizerek bu ideolojinin güçlenmesine yardım ediyorlardı. Osmanlı toprakları, rağbet görmeyen bir Osmanlı döneminin ihmal ya da göz ardı edilmesiyle, genellikle harap, boş ya da terk edilmiş gibi gösteriliyordu. Bu yargılar geçmişe tarih kitaplarında daha tercih edilir bir yer veriyordu; aşağılananın arkeolojisinin geliştirilmesinin yerine, görkemli bir eski geçmişin arkeolojisinin dikkatle incelenmesi yeğlenen bir çabaydı. Bugün de durum aynıdır.

Bu bölgedeki arkeolojinin çağdaş siyasal ideolojilere güçlü bir şekilde yerleşmiş olması belki daha da önemlidir. Bugün, insanların ürettikleri yapıtlar, anıtlar, buluntu yerleri ve hatta kültürel miraslar, rağbet görmeyen bir Osmanlı geçmişine ait nüfuz politikasının simgeleri olarak görülür; dolayısıyla da bu bölgedeki halkların çoğu için istenmeyen anıları uyandırır. Çoğu zaman arkeoloji yoluyla gözden geçirilen uzak geçmiş büyük ölçüde romantikleştirilir ve Osmanlı İmparatorluğu döneminden önce var olan kahraman ataların geçmişi olarak algılanır. Ortadoğu'da ve Balkanlar'da yapılan arkeolojik araştırmaların çoğu, sözde bugün orada yaşayan halkların gelişmesini izlemeyi amaçlar. Ama, bu bölgedeki etnik ve ulusal kimliklerin temelleri esas olarak çok uzun zaman önceki bir geçmişte atılmış gibi sunulur (örn. Kohl ve Fawcett 1995; Silberman 1989). Bunun sonucunda da, daha yakın bir geçmiş şimdiki zamandan ayrı ve bağlantısız sayılır. Bu süreçte jeopolitik sınırlar ve bugünkü gerilim, tek bir imparatorluğun egemenliği altında yaşayan halkların ortak deneyimlerinin çoğunu gölgeler. Bağımsızlık için yapılan milliyetçi çağrıları geçersiz kılan o ortak deneyimler, Osmanlı geçmişinin bir yer ya da bir halk için olumsuz bir dönem olduğu görüşünü çoğu zaman etkiler.

Osmanlı İmparatorluğu, doruğunda olduğu 16. yüzyılın ortalarında, kuzeyde Balkanlar'dan güneyde Kuzey Afrika'nın büyük bir bölümünü

Şekil 1.1. 1800'de Osmanlı İmparatorluğu, 1683'le 1800 arasındaki toprak kaybı.

içererek Arap Yarımadası'nın güneyine kadar uzanıyordu (bkz. Şekil 1.1). Çok çeşitli halkları egemenliği altında barındıran imparatorluk, çok farklı din ve dillere sahip farklı etnik gruplardan oluşuyordu; bunların hepsi de Osmanlı uyruğu olarak değişik zamanlarda ve yerlerde yan yana yaşadılar. Çoğunlukla dinsel toplulukların çevresinde örgütlenen ve (19. yüzyılda *milletler* diye bilinen) yönetilen topluluklardan birçoğu görece bağımsızlıklarının tadını çıkardılar ve yüzyıllar boyunca dillerini, dinsel ve kültürel alışkanlıklarını korudular (örn. Itzkowitz 1996:37-38; Rostow 1996:250). Bununla beraber, bu topluluklar birbirlerinden yalıtılmış olarak yaşamadılar. Din değiştirmeler oldu ve dillere bağlı sınırlar çoğu zaman modern ulus-devletlerde görüldüğü kesinlikte tanımlanmamıştı.

Ama 19. yüzyıl boyunca ve özellikle 20. yüzyılın başlarında imparatorluğun parçalanmasından sonra bu halklar kimliklerini değişik bir biçimde algılamaya başladılar. Etnik kökene, dile ve dine ait bağlar çoğu zaman koptu, yeniden tartışıldı ya da yeniden tanımlandı. Çoğu durumda bu kimlikler

modern bir ulus-devletin etrafında ulusal kimliğe dönüştürüldü. Osmanlı geçmişi, imparatorluğun egemenlik dönemi sayılıp, "nefret edilen yabancı egemenliği" dönemi olarak yeniden kavramsallaştırıldı (Brown 1996:5).

Ulusal kimliklerin yaratılması, önemli ölçüde, yakın geçmişte değil antikçağda kurulan bu bölgelerde yaşayan insanların ortak kökenlere sahip olduğu fikrine dayandırıldı. Dolayısıyla, uzak arkeolojik geçmişin kullanılması ulusçuluğun ve/veya etnik kimliklerin oluşturulmasında güçlü bir araçtır ve olumlu ya da olumsuz, bu geçmiş algılarının güvenceye alınmasına yardımcı olabilir. 20. yüzyılın büyük bir bölümüne ilişkin bu basit gözlem, neden Osmanlı yüzyılları ile ilgilenen ve sürekliliği olan arkeolojik araştırma olmadığının anlaşılmasına yardımcı olur. Bu arkeolojik alanların bulunabileceği her çağdaş ulus-devlette, Osmanlı arkeolojisi potansiyeli Osmanlı geçmişine yüklenen çeşitli anlamlara değişmez bir biçimde yerleşmiştir.

Modern ulusal sınırların geçmişin peyzajlarından herhangi birini her zaman resmetmediği açıksa da, yakın geçmiş söz konusu olduğunda bu yeterince vurgulanamaz. Bununla birlikte bu amaç ilkçilik (*primordialism*) varsayımlarına dayanır. İlkçi yaklaşım bugünkü etnik kimliklerin ve jeopolitik sınırların uzak geçmişten doğduğunu varsayar. Etnisitenin ve hatta ulusallığın antik çağları, halkçılıkla temellendirilerek gerekçelendirildi ve herhangi bir çözümlemenin başlangıcında doğruluğu tartışılmayacak, verili nesnel bir olgu gibi kullanıldı. Bu indirgemecilik halkların kimliklerinden kaynaklanan karmaşıklığı ortadan kaldırır ve halklar arasında sabit bir engel ya da sınır yaratır. Özellikle Osmanlı geçmişinin rağbet görmemesi göz önünde bulundurulduğunda, görece daha yakın bir geçmişte oluşturulan bu sınırların aşılması güçtür.

Osmanlı Mirası

Osmanlı egemenliği altında ortak bir geçmişle birleşen bütün eski Osmanlı eyaletleri Osmanlı mirası üzerinde hak iddia edebilir; ama çok azı bunu yapıyor. Bunun başlıca istisnası Türkiye Cumhuriyeti'dir. Türkiye, İmparatorluğun devamı olan bir devlet sayıldığından, Türkler isteseler de istemeseler de hiç rağbet görmeyen bir geçmişin mirasını aldılar (Brown 1996:5).

Gerçekten de Batılı bilim adamalarının, eleştirmenlerin ve gezginlerin hepsi çokdinli, çoketnikli ve çokdilli Osmanlı İmparatorluğu'ndan çoğu zaman kısaca "Türkiye" (Brown 1996:5) diye söz ediyorlardı. Osmanlı devleti, göçebe Türk kabilelerinin Orta Asya'dan yaptıkları göçler sonucu Ön Asya'nın batısına gelmeleriyle, 13. yüzyılın sonunda Anadolu'da kuruldu. Ama Osmanlı İmparatorluğu genişledikçe çok farklı halkları da içerdi. Bunlardan bazıları din değiştirdi ve bazıları devlet hizmetine yazıldı. Sonuçta oluşan karışım, devlete ve İslama hizmet eden, Farsça, Arapça ve Türkçe'nin bir karışımı olan Osmanlıca'yı kullanan, Müslüman yönetici ve egemen bir seçkin sınıftı. Bu seçkinler –ve yalnızca bu seçkinler– Osmanlı olarak kabul edilir (örn. Itzkowitz 1996:31).

Buna karşın Türkiye'de Osmanlı İmparatorluğu'na yüklenen çok sayıda ve çoğu zaman birbiriyle çelişen anlam vardır. Türkiye Cumhuriyeti 1923'te bir ulus-devlet oldu ve oluşumu büyük bir oranda Osmanlı geçmişini reddeden ideolojilere dayandırıldı (Sterling 1993:2-3). 70 yıldan daha uzun bir süre sonra, Türklerin çoğu arkeoloji ve tarih yoluyla ya da başka herhangi bir yolla Osmanlı geçmişini araştırmak istemiyor. Birçoğu için Osmanlı dönemi, Türk tarihinin Cumhuriyetin 1923'te kurulmasıyla bir kenara bırakılmış ve unutulmuş, ilerlemeyen durağan bir dönemini simgeler. Türklerin çoğu köklerinin izlerini Osmanlılarda bulacağını düşünmez bile. Pek çoğu mirasını bulmak için Osmanlı'nın seçkin kültürünü değil, Anadolu köylülüğünü araştırır.

Bunun istisnaları da vardır. Bazı Türkler (ve başkaları) Osmanlı döneminin doruğunu büyük bir Türk İmparatorluğu'nun görkemli geçmişi sayar (Brown 1996:5). Türkiye'deki sanat ve mimarlık tarihçilerinin buradaki pek çok tarihsel anıta (daha önce Osmanlı eyaletleri olan yerlerdekilere de) giderek daha çok değer vermeleri, Türklerin Osmanlı geçmişinin bazı yönleriyle gururlandıklarının kanıtıdır (bkz. örn. Yenişehirlioğlu 1989). Osmanlı İmparatorluğu büyük bir İslam imparatorluğu ya da büyük bir Türk imparatorluğu olarak algılansa da, bunun Türkiye'deki çağdaş kültürel ve dinsel uyanışlara katılan Türkler için olasılıkla bazı ek anlamları vardır.

Türkiye Cumhuriyeti halkı Osmanlı dönemine karşı çoğunlukla çelişkili bir yaklaşıma sahipken, başka yerlerde, Osmanlı yüzyıllarının algısı

daha kararlıdır. İsrail'de Osmanlı yılları çoğu zaman önemsiz olarak tanımlanır. Tarihsel olarak Osmanlı Filistin'i gezginlerce çoğu zaman viran ve yerel tarihçilerce de Türk boyunduruğu altında acı çeken bir yer olarak tanımlanıyordu. Bu araştırmalardan birçoğu, 400 yıllık Osmanlı egemenliği için bir durağanlığı ve eski zamanların görkemli doruklarından hiçbir içsel yeniliği olmayan bir döneme düşüşü ya ifade eder ya da ima eder. Osmanlı egemenliğindeki yüzyıllar Roma devri yapılarının görkemiyle, büyük kralların efsanevi öyküleri ve fetihleriyle karşılaştırılır. Büyük tek tanrılı dinlerin Kutsal Topraklar'ı olarak, gezginlerin günümüze kadar gelen görünümlere ilişkin beklentilerini anlatan tüm Osmanlı dönemine yayılmış öyküler vardır (örnekler diğer birçoğunun arasında Mark Twain ve Ernest Hemingway'i de kapsar; Oryantalist edebiyatın eleştirisi için Said 1979'a bkz.). Bu bakış açıları bu toprakların tarihinin sınıflandırılması için kavramlar oluşturdu. Osmanlı dönemi toprakları boşmuş gibi kabul edildi. Osmanlı yüzyılları tarihin ışığında değerlendirildiğinde, Osmanlı Filistin halkı, önce Osmanlı Türklerinin daha sonra da Batı'nın edilgen kurbanları olarak görülür ya da dünya sistemleri kuramcılarına göre onlar, kapitalist etkinin kurbanlarıdır.

Osmanlı döneminin bu bölgenin geniş arkeolojik tarihine dahil edilmesi yönündeki az sayıda girişimde bile (örn. Levi 1995), Osmanlı dönemi araştırmaları tunç ve demir çağlarıyla pek uyuşmaz. Arkeolog kuşaklarının çoğu, o bölgede 400 yıl süren Osmanlı döneminden kalan yapıtları ve mimariyi çoğu zaman görmezden geldi, ihmal etti ya da kazıyıp attı. İsrail'deki arkeoloji, uzak geçmişin araştırması olarak Kutsal Kitap Arkeolojisi'nin gündemini destekler. Osmanlı döneminden kalan maddi ve manevi bilgilerin birleştirilme girişimi, arkeolojinin doğasına ilişkin disiplin varsayımlarıyla karşı karşıya gelir.

Disiplinle ilgili konular, Osmanlı dönemi peyzajının milliyetçi görünümüyle kesişir. Bu nedenle, Kudüs'ün en önemli simgelerinden biri eski kentin çevresindeki surlar ve özellikle de Davud'un Kulesi diye bilinen kuledir. Oysa ne Davud'un Kulesi ne de o surlar yapılışları itibarıyla Kutsal Kitap'la ilintilidir. Surlar Kanuni Sultan Süleyman'ın buyruğuyla 1500'lerin ortalarında yapıldı. Kudüs'teki Osmanlı geçmişinin en açık kanıtı, ken-

tin şimdiki sahiplerinin gereksinmelerini tatmin etmek üzere onlara mal edildi ve çok daha erken bir döneme tarihlendi.

İsrail'deki arkeolojik araştırmalar için sorulacak daha çok soru var. Örneğin, modern dönemin arkeolojisi Kutsal Kitap Arkeolojisi'nin gündemini korumalı mıdır? Modern bir imparatorluğun araştırması daha eski geçmişin araçlarını ve çözümlemelerini kullanabilir mi?

Diğer yerlerde, Balkanlar'da olduğu gibi, Osmanlı yönetiminin anısına karşı gösterilen şiddet oldukça açıktır. Bunun sonucu, "yerel" (ve dolayısıyla eski) geleneklerin, yabancı, İslam ve Osmanlı etkilerinden ayrılması ve yalıtılması için girişimde bulunulması oldu (Todorova 1996:47). Bu etnik bir ayırımı gerektirir ve etnik karakterlerin zaman içinde değişmediğini varsayar. Osmanlı yüzyıllarının durağan olduğu düşüncesi bu amaç için yararlı bir araçtır ve yörenin tarihyazımının çoğunun ayırıcı özelliğini belirtir. Örneğin, Stoianovich (1994:20) *Balkan Worlds: The First and Last of Europe* başlıklı çalışmasında, neolitik döneme kadar izlenebilen temel bir Balkan kültürünün sürekliliğinden söz eder. Osmanlı yüzyılları bir Balkan geçmişini bugünden ayırmış olabilir, ama bir Balkan geçmişiyle şimdiki zamanının temelde aynı olduğu varsayılır.

Bu sürecin önemli ve iyi bilinen bir örneği Bosna'dır. 1990'larda eski Yugoslavya'nın topraklarındaki savaş etnik ilkçiliğe dayandırıldı. İlkçilik kavramı kimliğin ve dolayısıyla da yerlerle bağlantıların sabit ve sonsuz olduğunu varsayar. Bu varsayım, Hıristiyan Sırp güçlerinin, Osmanlı egemenliğinin son kalıntılarını ortadan kaldırması için yeterli mazereti sağladı. Mostar Köprüsü'nün, Saraybosna Kitaplığı'nın ve diğer tarihsel anıtların yıkımı, simgesel bile olsa, o bölgedeki çoketnikli ve dinamik geçmişe karşı savaşın bir parçasıydı. Savaş sırasında Bosna'daki Müslüman nüfusun hedef alınması ve katledilmesi daha da trajikti (örn. Rusinow 1996, Sells 1996).

Osmanlı geçmişinin karmaşık ve çelişkilerle dolu anlamları, Osmanlı İmparatorluğu'nun ardılları olan devletlerin her birinde değişik biçimlerde kullanılır. O dönemin maddi kalıntıları da benzer biçimde birbirine aykırı yollarla yerel tarihlerle kesişir; mallar ve halklar Osmanlı İmparatorluğu eyaletlerinin çoğunda dolaşmışken, arkeologlar bugün değişik sınırlar ve engellerle karşılaşır. Bu sınırları rekabet halindeki ulus-devletler

koyar ya da sınırlar etnik çatışma ve rekabetlerden, farklı dillerden ya da farklı bilimsel yaklaşımlardan doğar. Bu bağlamda Osmanlı döneminin arkeolojik açıdan araştırılması için yapılan bir çağrı, yalnızca antropoloji, tarih ve arkeolojideki yöntemsel konular arasında değil, ideolojik konular arasında da kuramsal endişeleri harekete geçirir.

Biz, Ortadoğu'daki arkeologların önceliklerini tartışmak istiyoruz. En kötü vaka senaryolarında, Osmanlı dönemi yapıtları, gelişmenin doğal sürecinde ya da başka arkeolojik girişimlerle yıkıma uğradı. Yine de bu örnekler incelense bile, Osmanlı dönemi kalıntılarına, çoğu zaman, kapsamlı bir şekilde araştırılmış kazı alanlarının üzerine daha sonradan eklenen bir şey, yakın geçmişin birikintileriymiş gibi davranılır.

Ortadoğu'nun uzun süreli tarihsel gelişiminin yeniden incelenmesi, yalnızca geçmişin arkeolojik araştırmasının duygusallıktan arındırılmasıyla, uzak geçmişle bugün arasındaki boşluğun doldurulmasıyla ve Osmanlı geçmişinin başka herhangi bir kazı alanının inceleneceği gibi incelenmesiyle gerçekleştirilebilir. Ama, Osmanlı dönemi arkeolojisi için bir çağrı, arkeologların, bağlantısını çok az tartışarak, yalnızca Osmanlı dönemine ilişkin alanlarda araştırma ve kazı yapmaya başlamaları mı demektir? Osmanlı döneminin kapsam içine alınması her zaman geçmişin daha iyi anlaşılmasını kendi başına sağlar mı?

Arkeolojik incelemeler kapsamına Osmanlı döneminin yalnızca dahil edilmesinin, Osmanlı geçmişine ilişkin var olan bilgilerin sorgulanmasına yol açacağını varsaymamalıyız; Osmanlı dönemi arkeolojisinin, arkeologların incelediği dönemleri biraz daha uzatmaktan öte bir şey yapmaması olasıdır. Çok uzak mesafelere yayınlan çeşitli çağdaş ulus-devletlerde birbirinden yalıtılmış olarak yürütülecek Osmanlı dönemi arkeolojileri, sadece bugün zaten var olan kimlik oluşturma savaşının tetiklenmesine yardım eder. Yine de, arkeoloji, geçmişin var olan algılanma biçimlerine kolayca meydan okuyabileceği gibi, onları desteklemek için de kullanılabilir. Yerel tarihlerin betimlemeleri, klasik antikçağı niteleyen görkemli geçmişlerin solan mirasları olarak kolayca açıklanabilir.

Osmanlı İmparatorluğu arkeolojisinin başarılı olabilmesi için, bu bölgedeki arkeolojinin amaçları yeniden kavramsallaştırılmalıdır.

Osmanlı döneminin arkeolojileri vardır. Bilimsel tartışmalar için düzenli bir çerçevenin yokluğuna karşın günümüze kalan yayınların külliyatı, kazı yapmak, çözümlemek ve bu malzemeleri yayınlamak isteyen bilim adamları için bir kazançtır. Sayıları giderek artan araştırmalar, arkeolojik alanlardaki olası Osmanlı öğelerinin bir bölgedeki uzun süreli gelişmelerin anlaşılmasına nasıl yardımcı olacağını, arkeoloji konusunda çalışanlara başarıyla gösterdi (bkz. örn. İznik kazıları için Aslanapa vd. [1989]; Sart ve Efes kazıları için Foss [1976], [1979]; İstanbul'da Saraçhane için Hayes [1992]; Ürdün için Johns vd. [1989]; Girit için Preziosi [1989]; Tel el-Hesi için Toombs [1985] ve Eakins [1993]). Bu çalışmaların her biri, Osmanlı dönemi maddi dünyasını, kendine göre, arkeolojiyle tanıştırdı.

Ama, Osmanlı dönemi arkeolojisi gerçekten ne olabilir? Biz yalnızca kronolojik bir isimlendirmeyle mi ilgiliyiz? Bunun olamayacağını tartışıyoruz. Birincisi ve en önemlisi, Osmanlı arkeolojisinin yalnızca Osmanlı döneminin değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun arkeolojisi olduğudur.

Osmanlı dönemi arkeolojisiyle Osmanlı arkeolojisi arasındaki ayrım ince, ama temel bir ayrımdır. Osmanlı dönemi arkeolojisi, belli bir sürede yaşayan insanları inceleyen bir arkeolojiyi çağrıştırır. Bu araştırmalar çağdaş jeopolitik sınırların tanımladığı alanlara özgü ve onlarla sınırlıdır. Bu ne yerel tarihlerin göz ardı edilmesini ne de arkeologların çözümleme konusu olarak yalnızca imparatorluğu kullanmasını önermektir. Buna karşılık, Sinopoli'nin (1994:169) bir imparatorluğun maddi sonuçları dediği bir imparatorluğun arkeolojisi, imparatorluğun yerel tarihleri ve toplumsal gelişmelerine ilişkin önemli bilgiler verir. Osmanlı İmparatorluğu arkeolojisi, çalışmalarımıza siyasal ve ekonomik içerik sağladığından, çok daha geniş kapsamlıdır. Böylece imparatorluğun, yerel tarihlerin gelişiminin ayrılmaz bir parçası olarak nasıl işlediğini ve bu yörelerle Osmanlı'nın imparatorluk yönetimi arasındaki bağları anlamaya başlarız. Ama aynı zamanda, imparatorluğun gelişmesinin bir parçası olarak, yerel düzeydeki toplumsal hareketi de diğer bölgelerle karşılaştırmak ve zıtlıkları bulmak üzere inceleyebiliriz. Osmanlı İmparatorluğu

arkeolojisi yerel tarihleri ve imparatorluk tarihlerini dinamik ilişkilerle birbirine bağlar.

Osmanlı arkeolojisinin bir imparatorluğun arkeolojisi olarak yeniden kavramsallaştırılması başta cesaret kırıcı bir girişim gibi görünebilir. Ama arkeologların bu alanda karşılaştıkları sorunların birçoğunu, Osmanlı arkeolojisini ancak bir imparatorluğun arkeolojisi olarak görürsek çözebiliriz. Sinopoli'ye (1995:4) göre, imparatorlukların arkeolojik araştırmalarının yürütülmesindeki güçlükler, ölçek, iç değişkenlik ve değişik alanlarda çalışan bilim adamları arasında işbirliği ve disiplinlerarası çaba harcanması gibi konuları içerir. Elbette bu, Osmanlı örneği için de geçerlidir. Bu durumda yerel tarihlerin arkeolojileri, en başından beri var olan kökenleri ileri süren milliyetçi retoriklerden çıkarılıp, bir imparatorluğun ve yerel değişkenliğin araştırmasına dönüştürülebilir. Ama, Osmanlı İmparatorluğu bağlamından koparılmış arkeolojiler, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir dünya imparatorluğu olarak yeniden kavramsallaştırılması ve küresel doğasının değerlendirilmesi için daha kapsamlı Ortadoğu ve Osmanlı araştırmaları bağlamıyla bütünlenebilir. Bunu yapmak için dikkatimizi Osmanlı araştırmalarındaki son tartışmalardan bazılarına yöneltmeliyiz.

Osmanlı Arkeolojisi ve Küresel Çözümleme

Osmanlı İmparatorluğu'nun dünyadaki yeri üzerine son zamanlarda ortaya çıkan bilimsel yaklaşımların çoğu, ontolojisini Immanuel Wallerstein ve dünya sistemleri yaklaşımına borçludur. Wallerstein, modern dünya sistemindeki bu gelişmeyi yeniden kavramsallaştırmak için mekânsal eşitsizlikler kavramını bir dizi yayınla (Wallerstein 1974, 1980, 1989) gözler önüne serdi. Wallerstein, modern dünya sisteminin gelişmesinin, Eski ve Yeni Dünyaları birbirine bağlayan Kolombvari yolculukların kötü sonuçları olduğunu ileri sürer ve tarihsel olaylarla toplumsal süreçlerin kendine özgü ve birbirinden ayrı değil de, küresel ve birbirine bağlı olaylar olarak görülmesi için bir çerçeve sunar. Etkileşimler basit değildir; 16. yüzyıldan başlayarak, Batı Avrupa'daki güçlü ve insafsız bir merkez, bu etkileşimleri diğer bölgelerin aleyhine yönlendirir. Çevre bölgeler Amerikalar, Afrika ve Asya'dır.

Modern dünya sistemi üzerine yapılan toplumsal-tarihsel araştırmanın bir yönü, Osmanlı İmparatorluğu araştırması için bir gündem oluşturdu (İslamoğlu ve Keyder 1977). Osmanlı İmparatorluğu'nun araştırılması küresel bir çerçeve için zorlu konuları ortaya çıkardı; Osmanlı İmparatorluğu kendi dünyasının imparatorluğuydu ve Avrupa'nın sömürgeleştirme çabalarının parçası olan diğer bölgeler gibi kavramsallaştırılamazdı. Dünya sistemleri kuramcılarına göre imparatorluk ekonomik yönden yarı-çevresel bir bölge durumuna geldiğinde bile, her zaman siyasal özerkliğini korudu.

Kasaba (1988), dünya sistemleri kuramının Osmanlı araştırmalarında kullanılması için birçok tanımlama sunar. Kasaba'ya (1988:6) göre:

> Osmanlı İmparatorluğu'nun [dünya sistemiyle] bütünleştirilmesi, büyük ölçüde, özellikle Balkanlar'da ve Batı Anadolu'daki tarımsal üretim alanlarını, dünya ekonomisinde başka bir yerdeki, özellikle de çekirdek alanlardaki, üretim süreci ve/ya da eviçi tüketimle birbirine bağlayan ticari faaliyetlerin aracılığıyla başarıldı.

Dünya sistemleri kuramcısı için bütünleştirme iki aşama gerektirir. Bunlardan birincisi, yerel üretim süreçleriyle daha büyük ölçekli kapitalist dünya ekonomisi arasında kurulmuş bağların olmasıdır. Daha sonra, o bölgenin siyasal yapıları "dünya sisteminin devletlerarası ağıyla" bütünleştirilmelidir (Kasaba 1988:4). Osmanlı İmparatorluğu, 18. yüzyılın ortalarından 20. yüzyılın başlarına kadar sanayileşmiş Batı Avrupalı merkez için ikincil bir ekonomik güç konumundaydı. Özellikle Balkanlar'daki ve Batı Anadolu'daki eyaletler, Batı için hammadde ve ucuz işgücü kaynaklarıydı. İmparatorluk 19. yüzyılda, milliyetçi hareketler ve emperyalizm karşısında eyaletlerini kaybediyordu. Ama siyasal bütünlüğü çözülmeye başlasa da, siyasal bağımsızlığını korumayı sürdürdü.

Dünya sistemi yaklaşımı, bölgedeki son birkaç yüzyılın olay ve süreçlerinin küresel bir çerçeve içinde araştırılmasını sağladı (örn. Marcus 1989; Masters 1988); aynı zamanda, Osmanlı İmparatorluğu arkeolojisine iki önemli katkıda bulundu. Birincisi, imparatorluğun büyük ölçekli siyasal-ekonomik tarihinin değerlendirilmesidir. İkinci katkıysa, tarihsel- me-

kânsal eşitsizlikleri, küresel-toplumsal etkileşimleri ve ekonomik güç değişkenleriyle siyasal ekonomik coğrafyayı incelediği sıradaki küresel yaklaşımıdır. Bu, bölgedeki somut olay ve süreçlerin içeriklerinin anlaşılması için önemlidir. Dolayısıyla, bölgeyi jeopolitik bir yalıtılmışlık açısından inceleyen bir Osmanlı dönemi arkeolojisi, Osmanlı yüzyıllarının toplumsal süreçlerinin algılanmasına zarar verir. Bu yaklaşımın değerli öğelerinden bazıları, imparatorluğun, mekânsal ağlar üzerindeki odak noktalarını, küresel güç ilişkileri algısını ve aydınlatılmış büyük ölçekli toplumsal süreçlere olan meraklı içerir.

Ama, arkeolojiden yararlanmanın en güçlü yönlerinden biri, geçmişin peyzajlarına ait küçük parçalara yerel düzeyde odaklanmasıdır. Osmanlı geçmişi olan yerel bölge ve yerleşmelerin, modern dönemi işaret eden onlara ait küresel değişim süreçlerinde anlamlandırılabileceğini umarız. Ama, çeşitli çözümleme düzeylerinde Osmanlı geçmişinin kavramsallaştırılması öncelik taşımalıdır.

Dünya sistemi kuramının önemli eleştirileri söz konusudur (örn. J. Abu-Lughod 1989; Asad 1987; Wolf 1982); örneğin, Osmanlı İmparatorluğu'nun yalnızca küresel düzeyde incelenmesi, değişim süreciyle ilgili iç dinamiklere bakmamıza izin vermez. Faroqhi'nin (1984:8) belirttiği gibi,

> Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili çoğu toplumsal tarihin altında, Osmanlı toplumsal düzeninin yüzyıllar boyunca, Avrupa'nın müdahalesiyle işleyişinin bozulduğu yerler dışında, eğer değiştiyse, çok az değiştiği varsayımı yatar.

Doğal olarak bu, bu yaklaşımın, dünya sistemleri çözümlemelerinin dolaylı olarak belirtilen bir Avrupa merkezciliği ile bozulduğuna yönelik ikinci eleştirisiyle ilişkilendirilir. Dünya sistemleri kuramı, bölgeler arasındaki etkileşimleri toplum bilim çözümlemesinin merkezine koyar ve sonra özellikle "Batı"yı ve "geriye kalan"ı inceler.

Biz bu eleştirileri ciddiye alıyoruz. Ekonomik değişimleri güçlü bir kapitalist ekonomiye basitçe mal edivermek çekicidir; ama, kapitalizmin yayılmasının tek tek gruplarla ya da topluluklarla nasıl etkileştiğine bak-

mak da önemlidir. Ekonomik değişimler bütün toplulukları aynı biçimde etkilemedi. Dolayısıyla araştırmalar, gerçek halklar ya da yerel topluluklardan, onların hareketlerinden ve değişik siyasal ekonomilerle etkileşimlerinden de söz etmelidir; hareketler küresel süreçler ve daha büyük bir dünya sistemiyle bağlantılıysa da, yerel tarihleri küresel süreçler içinde değerlendirmemeliyiz; bunun yerine, antropolojik konuları incelemeye çalışmalıyız (Roseberry 1988).

Sonuçta, küresel bir ekonomik yapıyla, belirli yerel gelişmeler arasındaki ilişki ve diyalog, yerel toplulukların küresel kapitalizmin ağlarına takılmasına yol açan ortak ve bireysel eylemlere aracılık eden "dolaşıklıklar"la daha iyi anlaşılabilir. Arkeologlar en yerel düzeydeki değişim konularından bazılarını ele almaya uygundurlar. Eğer başarılı olurlarsa, yerel değişimler ve bu değişimlerin daha büyük siyasal ekonomik bağlamları arasındaki boşluğun doldurulmasına yardımcı olabilirler.

Osmanlı Arkeolojisine Giden Sayısız Yollar

Bizim kavramsallaştırdığımız alan diğer alanlara benzemez. Osmanlı arkeolojisini, az çok muğlak bir şekilde, Ortadoğu arkeolojisinin, daha geniş tanımıyla Osmanlı ya da Ortadoğu araştırmalarının sınırlarıyla küresel tarihsel arkeoloji arasına koymuş bulunuyoruz. Kuzey Amerika'da arkeologların çoğu antropoloji bölümleriyle bağlantılıyken, Avrupalı arkeologların birçoğu yerlerini tarih bölümlerinde bulur. Klasik araştırmalar programlarında ve sanat tarihi bölümlerinde de arkeologlara rastlanır. Ne yazık ki, Ortadoğu'daki arkeolojik araştırmalar bu değişik yaklaşımlar arasındaki gerilimi yansıtma eğilimindedir, ama arkeologlar eğitimlerine bağlı olarak çok çeşitli disiplinler aracılığıyla konuyu ele alabilir. Osmanlı arkeolojisinin, bu bölgedeki yakın geçmişi kavramsallaştırmak için kesişen yeni ve yenilikçi yolların oluşturulmasına yardımcı olup olamayacağı ya da bu disiplinlerin sınırları arasındaki çapraz ateşin altında kalıp kalmayacağı hâlâ açık değildir.

Osmanlı arkeologları topluluğunun, bu disiplinler arasındaki gerilim sonucu bölünmemesini umarız. Osmanlı İmparatorluğu arkeolojisine giden sayısız yol olduğunu, bununla birlikte, bu yollarda kuramsal ve yön-

temsel manevra için çok yer olduğunu kabul etmemiz daha da önemlidir. Bunların eldeki tek seçenekler olmamasına karşın, bir Osmanlı arkeolojisi, küresel tarihsel arkeoloji, İslam arkeolojisi, Ortadoğu araştırmaları, etnoarkeoloji ve bugünün eleştirel çözümlemesinden beslenen ve bunlara dayanarak gelişen bir arkeoloji olarak görülebilir. Bu kategoriler bir Osmanlı arkeolojisinin anlaşılması için oldukça akışkandır ve aralarında çakışma olmasını umuyor ve bunu destekliyoruz.

Tarihsel Arkeoloji Olarak Osmanlı Arkeolojisi

Kuzey Amerika'da antropoloji eğitimi görmüş, giderek büyüyen bir arkeolog grubu, tarihsel arkeoloji aracılığıyla yakın geçmişi araştırmayı sürdürüyor. Önde gelen bir örnek olan Glock (1985), Ortadoğu için tarihsel arkeoloji çağrısı yaptı; bu konuda özellikle arkeolojik kalıntılarla belgesel kaynakların birleştirilmesi için yöntemlerden söz etti. Glock tarihsel arkeolojinin dosdoğru tanımı olarak metin destekli arkeolojiyi (belgelerin var olduğu dönemlerin arkeolojik araştırması) kullandı. Ama biz, tarihsel arkeolojiyi Kuzey Amerika'da uygulandığı anlamda kullanıyoruz; yani yakın geçmişin arkeolojik araştırması. Tarihsel arkeoloji, yakın geçmişin araştırılması olarak, Osmanlı yüzyıllarının tarihsel arkeolojisinin daha erken, ama Ortadoğu'nun benzer tarihsel dönemlerinden ayrılmasına yardımcı olabilir.

Tarihsel arkeoloji özellikle Kuzey Amerika'nın bir girişimidir ve "modern" çağın oluşumunu –Batı Avrupalıların 1400'lerde başlayan keşif ve fetihlerini– hareket noktası olarak (örn. Deetz 1977, Leone ve Potter 1988) alır. Batı ve Orta Avrupa'daki benzer bir yaklaşım, ortaçağ sonrası arkeolojisidir (örn. Hodges ve Whitehouse 1983). Bu alanların hepsinde yakın geçmiş, özellikle Batı Avrupa'nın etkilerinin yayılmasının arkeolojisi olarak incelendi. Oysa, şimdi küresel tarihsel arkeoloji, bundan bir sapma olarak, örneğin, Afrika (örn. Posnansky ve DeCorse 1986; Hall 1993), Doğu Asya (Junker vd. 1994) ve Avustralya'daki gibi (Connah 1988) uluslararası ölçekte uygulanıyor.

Osmanlı İmparatorluğu tarihsel arkeolojisi, Batı Avrupa'nın bütün dünyaya yayılışının ve etkisinin arkeolojisi olarak (örn. Deetz 1977), bölgedeki Batılılaşma ve modernizasyonun kanıtlarını arayabilir. Bugün İsrail

olan topraklar için, Avrupalı yerleşmelerin (Yafa ve Hayfa'da Alman Templarlar [1118'de Hıristiyan hacıları haydutlardan korumak için kurulmuş askeri ve dini tarikatın emrine verilmiş yerler], Yafa ve Kudüs'teki Amerikan kolonileri ve Baron Rothschild'ın koruması altındaki Yahudi yerleşmelerin) arkeolojik araştırması bu başlığın altına konmak için uygundur. Mısır'daysa ilgi, Napolyon'un askeri ve daha sonra da İngilizlerin arkeolojik verilerinin çevresinde odaklanabilir. Bu bölgede arkeologlar, Batı Avrupa'nın etkilerini gösteren, İngilizlerin ürettiği seramiğin varlığını ayrıntılarıyla inceleyebilirler: Ortadoğu'nun pazarlarına sızışı ve yerel olarak üretilen porselenin gözden düşüşü. Sultan'ın hazinesindeki Abraham Lincoln'un isminin bulunduğu bir porselen (Rogers 1996: 190-191), ulusal ve kültürel sınırların geçirgenliği ve maddi kültürün anlamları konularını gündeme getirir.

Osmanlı arkeolojisi, benzer bir yolla, kapitalizmin arkeolojisi olarak anlaşılabilir (örn. Johnson 1996; Leone 1995; Paynter 1988). Paynter (1988) tarihsel arkeolojinin, odağını, Avrupalılar ve onların etkilerini incelemekten, 16. yüzyıl sonrası dünyasında kapitalizmin ortaya çıkışı ve yayılmasını incelemek üzere çalışan sınıfın çözümlemesine doğru genişletmesi gerektiğini savunur. 16. yüzyıl, kapitalist toplumsal biçimlenmelerde bulunan üretim, dağıtım ve tüketimi araştırmak ve anlamak için hareket noktasıdır. Paynter (1988) Birleşik Devletler'deki cam şişelerdeki değişim örüntülerine odaklanır; Johnson (1996) İngiltere mimarisindeki değişimleri inceler. Osmanlı İmparatorluğu maddi dünyasındaki değişim örüntülerini çözümlemek üzere harcanan çaba, Baram ve Carroll'ın bu kitaptaki makalelerinde görülebilir.

Tarihsel arkeoloji için Kuzey Amerika'dan ders alınması, entelektüel emperyalizmin tam olarak bir başka uygulaması olabilir. Silberman, bu kitapta yer alan yazısında, Osmanlı arkeolojisinde, tarihsel arkeolojiyi gözden geçirme (bkz. Orser 1996), bu yan alan çağdaş dünyadaki sınırları aşmak için kullanma ve sonunda da modern dünyanın kavramsallaştırılmasını yeniden değerlendirme olanağını görür. Tarihsel arkeoloji, Osmanlı arkeolojisinin de kapsanmasıyla, bakış açısı yönünden diğer yaklaşımların çoğundan daha küresel ve değişik bir yan alan olacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu Doğu Akdeniz'in ulus-devletlerinin müjdecisi olduğundan, maddi kalıntılarının anlaşılması, o ülkelerin her birinin mirasıyla kesişir. Bütün o bölgede bugünün ortaya çıkışına ilişkin tartışmalar sürer (ve kapitalizm ile modernitenin yükselişi üzerine sayısız bilimsel tartışma yapılır). Tarihsel arkeoloji olarak Osmanlı arkeolojisi, maddi belgelerden veri sağlarken bile, bu kesişen olayları içerecektir.

Batı Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu'na etkisine odaklanmak, bölgedeki modernleşme ve Batılılaşmanın anlaşılması için bir olasılık içerir; ama bu yaklaşıma karşı da yine açık bir önyargı vardır. Tarihsel arkeoloji çoğunlukla Batı Avrupalılarla Batılı olmayan ve yerel halkların kesişme noktasını inceler. Daha da önemlisi, Avrupa kolonilerinin gelişmesini, Batı Avrupa'nın yerel halklar üzerindeki egemenliğini ve Batı Avrupa kapitalizminin gelişmesini incelemesidir.

Buna karşın, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir tarihsel arkeolojisi, imparatorluğu –hükümdarları ve uyruklarıyla birlikte– Batı Avrupa'nın harekete geçirdiği değişimler karşısında mutlaka edilgen bir konuma yerleştirmez. Batı Avrupa küresel egemenliği en sonunda ele geçirdiyse de, bu ancak, imparatorluğun tarihinin mühürlenip sona erdiği zaman oldu. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yerel ve bölgesel değişimlerin tarihin gölgesinde bırakılması gerekmez; yüzyıllar süren imparatorluk egemenliği sırasında Osmanlı İmparatorluğu tarihte basit bir kurban rolünü değil, başrolü oynuyordu.

Bir İslam Arkeolojisi Olarak Osmanlı Arkeolojisi

Ortadoğu'da yakın geçmişin arkeolojisi değişik bir açıdan ve özellikle de İslam arkeolojisi aracılığıyla incelenebilir; birçok arkeolog İslam arkeolojisinin önemini vurgular (örn. Grabar 1971; Insoll 1999). İslam, dünyanın başlıca dinlerinden biriydi ve böyle olmayı da sürdürüyor. Doğu Akdeniz'de dine dayalı bir arkeoloji, hem Eski hem Yeni Ahit arkeolojilerinin oluşturduğu yolu izleyebilir. Bunun yanı sıra, İslam dünyası, dünyanın diğer yerleriyle olduğu kadar, Ortadoğu, Afrika ve Asya'daki birçok bölgeyle tarihsel ve felsefi olarak (her zaman birleşmiş olmasa bile) bağlantılıdır. İslam dünyası, toplumsal, siyasal ve ekonomik bağlantıların geniş bir ağını

ve etnik ve dinsel etkileşimlerin tarihlerini kapsayan kendi doğrultusunda bir dünya sistemiydi (ve öyledir).

Ama İslamın kendisi bir kültür değildir. Dolayısıyla arkeologların İslami dönemi birleşmiş bölünmez bir varlık olarak incelemeleri uygun olmaz (Grabar 1971:197); İslam dünyasında, hem mekânsal hem bölgesel olarak zengin bir kültürel çeşitlilik vardır. Osmanlı İmparatorluğu İslamın yalnızca son imparatorluklarından biri ve Osmanlı dönemi, İslam dünyası içinde yalnızca bölgesel tezahürlerden biriydi. İslami dönemin 600 yıllık Osmanlı evresi boyunca çok değişik halkların kullandığı maddi kültürün arkeolojik araştırması, daha büyük ölçekli İslam dünyasının tarihinin ve işleyişinin incelenmesine yardımcı olabilir.

İslami dönemlerin arkeolojilerinin çoğu, İslam dünyasının seçkinleriyle ilişkilendirilen maddi kültürü ve anıtları inceler; bu, Osmanlı dönemi için de geçerlidir. Bu odaklanma, çoğu zaman Osmanlı geleneğinin tarihe katkılarını gösterme girişimiyle en iyi örneklerin tanımlanmasını sağlamıştır. Snyder, bu kitapta, bir tip önemli dini yapının, özellikle Türkiye'deki Osmanlı camisinin maddi dünyasını keşfediyor. Diğerleri İstanbul, Kudüs ve imparatorluk topraklarının diğer kentlerindeki gibi (örn. Aslanapa 1986; Yenişehirlioğlu 1989) Osmanlı kent merkezlerindeki dini mimarinin haritasını çıkarırken, Snyder, maddi dünyanın ardında yer alan anlama ideolojik düşünceler bağlamında zaman içinde bakar. Mekân ve ışığın iç içe geçişini, camiyi kullanan insanlar için taşıdığı anlamı ve maddi dünyanın ideolojik amaçlarla kullanılmasını tıpkı bir arkeoloğun mekân kullanımıyla ilgilenmesi gibi değerlendirir. Yaşayan bir geleneği inceleyerek, Synder, günümüze kadar gelen fiziksel görünümü artzamanlı geleneklerin sorunuyla bir araya getirir.

Osmanlı arkeologları, İslam üzerinde odaklanarak, Kuran'ın kutsal öğretilerinden doğan ideolojik çerçeveler, inanç sistemleri ve dünya görüşleri aracılığıyla toplumsal tarihi inceleyebilir. Bu da arkeologların, insanların nasıl yaşamaları gerektiğini tanımlayan ideolojik modellerle çalışmalarını sağlar. Diğer yandan, arkeoloji insanların gerçekte nasıl yaşadıklarını ve maddi kalıntıların bu modele uyup uymadığını da açıklayabilir. Bu da arkeolojinin maddi ve manevi dünya arasındaki ilişkiye dayanarak daha ayrıntılı hale gelmesini sağlar (Grabar 1971:198).

Arkeolojik belgelerde görülen baş döndürücü uyarıcılar buna bir örnektir. Kuran aklı karıştıran şeylerden kaçınılması konusunda açıktır. Nargilelerin, lülelerin ve kahve fincanlarının varlığı, Osmanlı yüzyıllarındaki insanların yaşam biçimleriyle ilgili konuları gündeme getirir (bkz. Baram 1996; ve Rosenthal 1977; Hattox 1985). Saray belgeleri bu obje ve malların kullanılmasıyla ilgili tartışmaları açığa çıkarır; Osmanlı İslam arkeolojisi, insanların nasıl yaşayacaklarını tanımlayan ideolojik modellerle gerçek yaşamları arasındaki farklılıklara ışık tutar. Aynı zamanda da, geçmiş birkaç yüzyılda maddi dünyaların birbirine bağlanmasının neden olduğu değişim ve gerilimleri aydınlatır.

Ortadoğu Araştırmaları Olarak Osmanlı Arkeolojisi

Osmanlı arkeolojisi, tarih ve toplumbilim araştırmasında yeni bir girişim olarak, Ortadoğu araştırmaları ya da Osmanlı araştırmalarına dayanan sayısız yerleşik disiplinin platformunu ve disiplinlerarası platformları kullanmalıdır; Osmanlı arkeologlarının hem Osmanlı tarihini, hem modern Ortadoğu araştırmalarını keşfetmeleri için zengin bir literatür vardır (bkz. İnalcık ve Quataert 1996). Yine de, disiplinlerle ilgili temel sınırlar arkeologların çoğunu hâlâ İslam ya da Ortadoğu araştırmaları bölümlerinin bilim adamlarından ayırır. Bu, özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde geçerlidir; çünkü burada antropolog arkeologlar çoğunlukla tarihöncesi arkeolojisiyle bağlantılandırılır. Yakındoğu'da çalışan klasik arkeologlar da özellikle İslam öncesi kazı alanlarına odaklanır. Çok az sayıda Osmanlı arkeoloğu, çalışmasını daha büyük bir Osmanlıcı izleyicisine sunmuştur. Diğer yandan, az sayıda Osmanlıcı, arkeolojinin, arşive dayanan bir tarihin ayrıntılarının doldurulmasından başka bir şey olmadığını düşünür.

Bizim başlıca amacımız, aralarında arkeoloji de olmak üzere çeşitli yöntemler kullanarak tarihsel eğilimlerin daha fazla bilincine varılmasını sağlamaktır. Osmanlıcıların arkeolojik yöntem ve kuramların potansiyelini daha iyi öğrenmelerini umuyoruz. Osmanlı arkeolojisi için en büyük potansiyeli zengin tarihsel belgelerle maddi kalıntıların kesiştiği noktada bulmayı bekliyoruz. Bir diyalog içinde her ikisi de bizim bu imparatorluğa,

döneme ve bölgeye ilişkin bugünkü düşüncelerimizi aydınlatabilir ve hatta aksini iddia edebilir.

Arkeolojinin bu bölgesel araştırmalarla bir diyalog kurmasını umuyoruz. Gündelik yaşamın kanıtları –özellikle imparatorluğun gölgesindeki seçkin olmayan kırsal yaşama ilişkin kanıtlar– arşivlerden olduğu kadar maddi dünyadan da elde edilebilir. LaBianca, bu kitapta, Eski Ürdün'de beslenme biçimlerindeki değişimleri inceler. Osmanlı araştırmalarının, imparatorluğun siyasal, ekonomik ve toplumsal tarihine bugünkü yoğun ilgisi, Osmanlı dönemi maddi kalıntılarının arkeolojik yorumlamaları için iyi bir olanak sunar (örn. Faroqhi 1984; İslamoğlu ve Keyder 1977; Kasaba 1988; Marcus 1989; Masters 1988; Owen 1981; Quataert 1983).

Bunun yanı sıra, Osmanlı arkeolojisi, bu bölgede geleneksel tarihyazımı dışında bırakılmış ya da görmezden gelinmiş halkları da aydınlığa çıkarabilir (Carroll, bu kitap). Braudel, Osmanlı İmparatorluğu'nu "temel bir tarihyazınsal sorun, müthiş bir belirsizlik bölgesi" diye tanımlar (1972:13). Bu belirsizliğin bir kısmı, çoksesli bir Akdeniz bölgesinde olmasından kaynaklanır. Bu yüzyılda, bu seslerin çoğu, atalarından kalan toprakların tek mirasçısı olduklarını iddia etmek ya da yalnızca bazı toplulukların yaşamlarını belgelemek üzere bir tarih oluşturmak için yarıştılar. Osmanlı arkeolojisinde, yalnızca Osmanlı seçkininin mirası üzerinde odaklanmak yerine, geçmişin erkekleri kadar kadınlarının, üst sınıflar kadar alt sınıfların, etnik ve dinsel toplulukların, kentli yoksulların, köylülerin ve göçebelerin yaşamları üzerinde de odaklanmak için yeni yöntemler bulma olasılığımız vardır. Arkeoloji, seslerin bastırılmasına katkıda bulunmak yerine, son birkaç yüzyılın halklarına ve toplumsal süreçlerine ışık tutabilir. Bizler geçmişten gelen diğer seslerden bazılarını duymak isteyen arkeologların yolunu izliyoruz.

Osmanlı arkeolojisinin, çoğunlukla Ortadoğu araştırmalarında uygulama alanı çoktur. Örneğin, Ortadoğu'nun antropolojik araştırmalarının çoğunda, günümüz etnografisi bu bölge için başlıca odak noktasıdır. Bu durumda, tarih ya çevreseldir ya da Ortadoğu halklarından tümüyle koparılmıştır (L. Abu-Lughod 1989). Tarihsel olduğunu iddia eden antropolojik çalışmalarda bile, çok az sayıda araştırma, toplulukların 20. yüzyıldan ön-

ceki gelişmelerini inceler (bir istisna olarak, bkz. Messick 1993). Osmanlı yüzyıllarının arkeolojisi geçmişle bugünün bir araya getirilmesinin bir yolu olarak, modern dünyanın oluşum ve gelişimine eşlik eden tarihsel bilgiye dayanan süreçleri anlamamıza yardımcı olmalıdır.

Etnoarkeoloji olarak Osmanlı Arkeolojisi

Arkeolojik belgelere dayalı maddi kültür yorumu etnografik bilgilerin kullanılmasıyla daha iyi geliştirilebilir. (Gerçekten de, Türkiye Cumhuriyeti gibi bazı devletlerde, Osmanlı geçmişinin maddi dünyası etnografya olarak sınıflandırılır.) Gezginlerin öyküleri, sözlü tarihler ve diğer yazılar da, etnografik ya da etno-tarihsel olaylarla yakından bağlantılı olduğu düşünülen geçmiş hakkında bilgiler verebilir. 17. yüzyıl Osmanlı gezgini Evliya Çelebi'nin gözlemleri buna bir örnek olabilir (bir çevirisi için bkz. von Hammer [1834]). Onun Osmanlı dünyasına ait tasvirleri maddi kültürün arkeolojik kanıtlarının ve o dönemin peyzajının daha iyi anlaşılmasını sağlayabilir.

Dahası, çağdaş davranışların etnografik yönden gözlemlenmesi, arkeolojik belgelerin anlaşılması için benzeşimler elde edilmesine yardımcı olabilir. Etno-arkeologlar, bugünün davranışları ve maddi kültürü arasındaki ilişkilerin anlaşılmasının ve "çağdaş davranışların gözlemlenmesinin, geçmiş davranışlara ilişkin anlayışın geliştirilip süzülmesine yardımcı olacağını" savunurlar (Kramer 1979:1). Buradaki varsayım, benzeşimli çıkarsamalar kullanarak, geçmişin maddi kültürünün anlamını yeniden yapılandırabileceğimizdir (karş. Stahl 1993; Wylie 1985, 1988). Daha da önemlisi, bu bölgede yaşayan insanların çoğunun, maddi kültürün kullanımı konusunda arkeoloji "uzmanlarından" daha bilgili olmaları ve kültürel sürekliliği ve geleneği daha iyi değerlendirebilmeleridir (Seeden 1990:150, 156).

Etnoarkeoloji olarak Osmanlı arkeolojisi, geçmiş yaşamların bazı kanıtlarının, etnografik olarak bugün yaşayan halkların belgelenebileceği ve geçmişte bir zamana yansıtılabileceği, geçmişte değişik zamanlarda kaydedilmiş gözlemlere ya da yaşayan halkın maddi kültüründe görülene dayandırılabileceği mantığını kullanır. Bu doğrultudaki kanıtlar geçmiş ve bugünü bağlamak için büyük bir potansiyele sahipse de, arkeologlar bu yaklaşımı dikkatle kullanmalıdır. Ziadeh Seely, bu kitapta yer alan yazısında, zengin

arşiv kaynaklarını ve etnografik bilgileri kullanırken, Osmanlı dönemi kalıntılarında basit ya da açık olan hiçbir şey olmadığını bize anımsatır.

Son 500 yıldan daha uzun bir sürede, Ortadoğu'nun her köy ve kasabası pek çok şekilde değişime uğradı. En dikkate değer olan, son birkaç yüzyıldır küreselleşme sürecinde toplulukların birbirine dolaşık hale gelmesidir. Gerçekten de, insan geçmişe doğru araştırma yaparken ne kadar geriye giderse, geçmişi doğrudan bugüne bağlamak için basit benzeşimin kullanılıyor olması o kadar problemli hale gelir (Stahl 1993).

Etnoarkeolojinin eleştirildiği başlıca nokta, geçmişin doğrudan bir modeli olarak, davranışlarla onların maddi bağıntıları arasında benzeşimler yaratmasıdır. Bu yaklaşım, davranışların zaman içinde değişmediğini ve geleneklerle davranışların yalnızca eski kökenleri olduğunu varsayar. Daha çok, etnisitenin ilkçi kavramları gibi gelenek kavramları da, özellikle uzun süreli ve çoğunlukla da mitsel zaman ölçeklerini çağrıştırdıklarında, (bkz. Grek vakası üzerine bir tartışma için Herzfeld [1987]) sorunsal olabilir ve icat edilmiş gelenekler özgün olmadıkları için değerli sayılmaz. Belirli tarihsel olayların geleneklerin icadını işaret ettiği durumlarda, biz eski gelenekler kavramına yönelik eleştirileri kabul edebiliriz. Yoksa, belirsizlik vardır; bu da eski kökleri olan değişmemiş geleneklere ilişkin kavramlara yer bırakır.

Bu eleştiriyle etnoarkeolojik çözümlemeler tümüyle bir kenara bırakılmadan önce, etnoarkeolojik araştırmanın, yakın geçmişle bugün arasındaki bir bağlantıyı vurguladığını anlamalıyız. Etnografyayla Osmanlı arkeolojisinin süreklilik, gelenek ve değişim kavramlarıyla birbirine bağlı olması daha önemlidir. Etnoarkeolojik yaklaşımlar geçmiş birkaç yüzyıl boyunca maddi kültürün sürekli (ya da kesintili) kullanımına ilişkin sorular ortaya atmamıza yardımcı olur.

Turkish Traditional Art Today'de Glassie (1993, Günümüzde Geleneksel Türk Sanatı) Türkiye'deki zanaatkârların yaşam ve zanaatlarını anlatan etnografik bir çalışma sunar ve Osmanlı dönemi maddi kalıntılarının kilidini açacak olası ilham kaynağını sağlar. Osmanlı dönemini araştırmak gibi bir amacı olmamasına ve yalnızca Türk sanatının ve geleneğinin doğasını anlamayı amaçlamasına karşın, Glassie'nin düşünceleri, bu böl-

genin yerel geleneklerinin bir parçası sayılan maddi kültürün anlamını kavramaya yönelik antropolojik amaçların tınısını çağrıştırır. Kökenini bir Çin seramiğinin biçiminden alan sürahinin, Anadolu'da önce maden olarak yorumlanmasını ve daha sonra da yeniden bir kez daha seramiğe dönüşmesini örnek olarak gösterir. Bugün bu biçim hem toprak kaplarda hem bakırda görülür. Glassie (1993:786), bu örnekten yola çıkarak, Türk sanatının ortamını aştığını belirtir. Geleneksel Türk sanatının anlaşılmasının anahtarları ortam değil, üslup ve tutkudur. Bir arkeolog için bu öngörü, sonunda yapıtlardaki üslup ve örüntülerin Osmanlı İmparatorluğu'nun sanat tarihi araştırmalarına bağlanmasına yardımcı olabilir ve arkeologların çoğu zaman karşılaştıkları seramik yapıtlara anlam vermelerine yardımcı olabilir.

İmparatorluğun ardılı birçok devlet, değişik ideolojik amaçları ve gereksinmeleri olmasına karşın, ulusal toplanmalarını eski dönemlere demirlemek üzere, hem geleneği hem arkeoloji yoluyla bulunan maddi kalıntıları kullanır. Kardulias (1994:49) arkeolojinin Yunanistan ve Yunan milliyetçiliğiyle kesişmesi için şöyle der: "Osmanlı dönemi alanlarının kazılması üstlenilmez, çünkü bu çalışmanın en azından bir kısmı önemli ulusal gereksinmelerle çatışır." Yunanların çoğu, bugünkü kimliklerini, 19. yüzyılın ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yaptıkları bağımsızlık savaşları sırasında gündelik yaşamlarındaki değişikliklerden çok, eski geçmişlerine verilen payeye bağlarlar. Bu ayrım, devletin, uzak geçmişe ayrıcalık tanınması ve Yunanistan Cumhuriyeti'nin gelişmesinin gerçek kanıtlarından kaçınılması yönündeki gereksinmelerini artırır.

Bugünün Eleştirisi Olarak Osmanlı Arkeolojisi

Osmanlı arkeolojisi için son bir yol, arkeologların bugün araştırmadıkları ya da araştıramadıklarına odaklanarak, arkeolojinin günümüzdeki kullanımı üzerine yeniden düşünülmesine yardımcı olabilmektir. Bu dönemin arkeolojisi için daha önce yapılan çağrılardan bazıları (Glock 1985; Kohl 1989; Silberman 1989), Osmanlı dönemine karşı devamlı bir bilimsel ilgi yokluğunu açıklayacak, çağımız ideolojilerini ve bugünü bilmenin çağdaş yollarını ortaya çıkardı.

Halkların kendi mirasları ve kimlikleri kavramsallaştırılırken, geçmişin arkeoloji aracılığıyla seçici bir şekilde kullanımı, ciddi imalar içerir. Toplulukların kimlikleri zaman içinde sabit kalmaz ve arkeologlar bu gelişmelerin açıklanmasına ve tanımlanmasına yardımcı olabilirler. Leone (1995:253) bunun, "kendilerine benzer biçimde davranılan, ama kendilerini... farklı görmeyi öğrenmiş topluluklar arasında ittifaklara yol açabileceğini" söyler. Leone yakın bir geçmişin arkeolojisini oluşturma amacını geliştirmeye çalışırken, bilinçli olarak ve aktif bir şekilde politiktir. Osmanlı arkeolojisinde izlenecek bir yol, bu kavramları izlerken ulusal sınırları ve etnik kimlikleri eleştirecektir. Bu gibi kavramlar için yerel desteğin en alt düzeyde olması beklenir.

Gerçekten de, bugünün bir eleştirisi olarak Osmanlı arkeolojisi, hiç kuşkusuz çoğu zaman özellikle Ortadoğu'daki statükodan yararlanan topluluklardan rağbet görmeyecektir. Tel el-Hesi'de, Eakins (1993) orada gömülü olan Bedevilerin sağlık durumlarını inceledi. Bu Bedeviler Napolyon'un Filistin'e yaptığı seferlere karışmış olabilirler. Bu büyük mezarlığın tarihsel ve arkeolojik önemi açıktır; ama bu araştırma milliyetçi tasarılara yardımcı olmaz. Buna karşılık Osmanlı Filistin'inin karmaşık toplumsal dinamiklerini aydınlatabilir. Tel el-Hesi gibi arkeolojik buluntuların tarihsel öyküye konulması, bizim Osmanlı geçmişini daha iyi anlamamıza katkıda bulunmalı ve arkeolojik araştırmalar için yeni sorularla konuların ortaya çıkmasını sağlamalıdır. Bu kazıya karşı gösterilen ilgisizliğe dikkat çekilmesi (bu Osmanlı arkeolojisi için hiçbir önemli turistik tesis yoktur), arkeologları kazı alanlarında Osmanlı dönemini katmalarını araştırmak için yüreklendirmeyecektir. Ortadoğu arkeolojisine, İsrail'deki arkeolojiye ve arkeolojik bilginin tümüne karşı yapılan eleştirilerin çoğu, o bölgede arkeolojik çalışma yapanlarda çok az yankı buluyor gibi görünüyor.

Bir Osmanlı arkeolojisine yönelik yukarda tartışılan çok sayıda yol, Osmanlı İmparatorluğu öğelerinin ortaya çıkarılmasını sağlamalıdır. Osmanlı İmparatorluğu maddi kültürünün araştırılması, Kuzey Amerika'daki tarihsel arkeoloji geleneğinden ve Avrupa'daki ortaçağ sonrası arkeolojisinden pek çok ilham kaynağı bulsa da, aralarında tarih, sanat tarihi, coğrafya, mimarlık ve alan çalışmaları da olmak üzere, diğer disiplinlerden

kaynaklanan bilgi birikiminden yararlanacaktır. Eninde sonunda, Osmanlı İmparatorluğu tarihinin keşfine gene de arkeoloji camiası karar vermelidir. Bu kitaptaki katkılar olasılıkların ortaya konması kadar rekabet yaratmayı da amaçlamaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Gün Işığına Çıkarılması

Arkeolojik kalıntılar elle tutulur şeylerdir ve potansiyel olarak geçmişin peyzajına ait kültürel ortamın duygusunu verir. Toplum kendisini bilinç dışı bir biçimde maddi kültürle ortaya koyduğu için, yapıtların yorumlarının, Osmanlı ülkesinde yaşayıp ölen halkları daha iyi temsil eden bir bakış açısı sağlayacağını düşünüyoruz.

Osmanlı geçmişinden ne anlaşıldığı konusu, egemen yazılı tarihin eleştirilerinden çok fazla etkilenir. Örneğin, Edward Said (1979:2) şöyle diyordu:

> konuları "Doğu" olan ve başlıca yetkin kişisi eski ya da yeni kisvesiyle Oryantalist olan kitaplar yazıldı ve kongreler toplandı... artık, bir zamanlar olduğu gibi, yaşamıyorsa bile, Oryantalizm Doğu ve Doğu'ya ilişkin doktrinler ve tezler aracılığıyla akademik olarak yaşıyor.

Osmanlı dönemine ilişkin arkeolojik araştırmaların hepsinde açıkça görülen maddi değişim örüntülerinden, imparatorluğun varsayılan durağanlığına karşı tartışacak bir araç buluruz. Maddi belge/kayıtlardan yola çıkarak Osmanlı yüzyıllarındaki değişim süreçlerinin saptanmasında, Osmanlı arkeolojisi, o dönem için Batılı ve yerel varsayımların yeniden düşünülmesine yardımcı olabilir. Osmanlı çağını gözümüzde altın bir çağ olarak canlandırmıyoruz; bu, milliyetçiliğe hizmet etmek için yapılmış bütün diğer arkeolojik araştırmaları kopya etmek olur. Biz, bölgedeki başından beri var olan (ve ne yazık ki bütün dünyada sergilenen) zorluğu tartışmak için yakın geçmişin dinamik doğasını arıyoruz. Her şeyin değiştiği klişesini kabul ediyoruz. Osmanlı arkeolojisi, Ortadoğu için maddi değişikliklerin kaynaklarının, örüntülerinin ve çağrışımlarının saptanmasına yardımcı olabilir.

Bu yeni araştırma alanında yapılacak daha çok şey vardır. Bu kitaptaki bölümler çok gereksinme duyulan araştırma, çözümleme ve senteze yalnızca bir başlangıçtır. Tam bir çözümleme noktasında değiliz ve yaklaşımların ve amaçların çeşitliliği bu kitapta açıkça görülür. Bu kitaptaki bildiriler Osmanlı İmparatorluğu arkeolojisi için yeni bir temel atma girişimidir. Bütün yazarlar, Osmanlı döneminin stratigrafik katmanlarını ve ayakta kalan anıtlarını, Ortadoğu arkeolojisi ve tarihiyle bütünleştirmek için yapılan kesintisiz girişimleri desteklemek üzere verimli bir çizgide ilerliyorlar.

Arkeologların, insanın kökeninden, tarım ve şehirciliğe, devletler ve imparatorluklardan bugünün eşiğine uzanan Doğu Akdeniz'in arkeolojik öyküsünü sürdürmelerini umarız. Bunun yanı sıra, Ortadoğu'nun maddi dünyasının çözümlemesini ve yorumunu dünya tarihiyle tam olarak bütünleştirmek için, Kuzey Amerika'nın, Avrupa'nın, Güney ve Doğu Asya'nın ve Afrika'nın modern alanları için karşılaştırmalar yapabilmeyi umuyoruz. Bunlar, bu kitaptaki bildirilerde yalnızca ana hatları çizilen iddialı amaçlardır.

Herhangi bir araştırma alanında yeni düşüncelere gösterilen tepkilerin üç aşamadan geçme eğiliminde olduğunun bilincindeyiz: İlk olarak yeni yaklaşımlar yadsınır ya da önemsenmez; ikinci olarak, bazıları bu yaklaşımların daha önce keşfedildiğini söyler ve son olarak da, bazıları aynı yaklaşımları kendilerinin her zaman kullandığını söyler. Kısa sürede bu bölgede çalışan arkeologların, bu kitapta ileri sürülen bazı düşünceleri, tunç ve demir çağları ve klasik dönemlere yönelik yaklaşımlarında olduğu kadar düzenli bir biçimde kısa zamanda çalışmalarına dahil etmelerini umuyoruz.

Biz kendimizi, Osmanlı İmparatorluğu arkeolojisini desteklemek amacıyla, değişik ama kesişen yollar boyunca yürürken buluyoruz. Bir İslam arkeolojisine, Ortadoğu'nun tarihsel bir arkeolojisine ve daha büyük bir alan olan Osmanlı araştırmalarındaki arkeolojiye doğru hareket edebiliriz. Ama bu değişik yaklaşımlardan her biri ve Osmanlı İmparatorluğu arkeolojisinin gelecekteki başarısı, bu bölgeye ve bir impa-

ratorluk sistemi ve yapısının etkilediği sayısız kültüre karşı duyulacak ortak bir ilgiye dayanır.

Bu kitapta sunulan katkılar Osmanlı İmparatorluğu arkeolojisine gidecek birçok yoldan bazılarına değinir. Yaklaşımların hepsinin bu kitapta temsil edilmemesine karşın, Osmanlı arkeolojisinin başlangıcı burada bulunabilir. Gezegenin her köşesindeki arkeoloji gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun arkeolojik belgeleri de sonsuz bir kaynak olduğundan, gelecekteki araştırmaları destekliyoruz. Bu belgeler nüfus artışı, inşaat projeleri ve gelişmenin çeşitli biçimleriyle bir arada korunmalı, saklanmalı ve anlaşılmalıdır.

TEŞEKKÜR

Bu kitabın editörleri 20 Nisan 1996'da Binghamton'daki New York Eyalet Üniversitesi'nde düzenlenen "Breaking New Grounds for an Archeology of the Ottoman Empire: A Prologue and Dialogue" (Osmanlı İmparatorluğu Arkeolojisi İçin Yeni Bir Temelin Atılması: Bir Giriş ve Tartışma) başlıklı konferansı destekleyen herkese teşekkürlerini sunar. Bizler özellikle Binghamton Universitesi, SUNY'deki Antropoloji Bölümü'ne ve Massachusetts-Amherst Üniversitesi'ne, Binghamton Üniversitesi'ndeki Ortadoğu ve Kuzey Afrika Programları'na ve Türkiye Araştırmaları Enstitüsü'ne mali ve lojistik destekleri için teşekkür etmek isteriz.

Giriş bölümündeki bu düşünceler, isimlerini sayamayacağımız kadar çok sayıda kişiden etkilendi. Ama, katkıda bulunanların yanı sıra özellikle Arthur S. Keene, Donald Whitcomb, Robert Paynter, Charles Orser, Rifa'at Abou-el-Haj, Donald Quataert, Susan Pollock ve Charlie Combb'a da teşekkür etmek isteriz. Önerileri, katkıları ve destekleri bu projenin yayınlandığını görmemizi sağladı.

İkinci Ayrım

Arkeolojiden "Dipten Gelen Tarih"e Doğru

Arkeolojiden "Dipten Gelen Tarih"e Doğru

Bir Osmanlı İmparatorluğu arkeolojisi oluşturulması için diğerlerinin iki katı itici güç vardır. Birincisi, bu arkeoloji Doğu Akdeniz'de geçen son birkaç yüzyılın tarihini aydınlatacak potansiyeli içerir. İkinci olarak da, imparatorluk uyruğu olan halkların toplumsal ilişkileri ve "modern" çağa girerken bölgede yaşanan değişimin yoğunluğu ve doğası üzerine yapılan Oryantalist varsayımları eleştirebilir. Osmanlı arkeolojisinin sorunlar ve bakış açılarıyla yüzleşme olasılığı bu kitabın girişinde tartışıldı. Bu arkeolojinin başarısı yalnızca kazıların, araştırmaların ve maddi kalıntıların çözümlemesinden çıkacak sonuçlara bağlıdır. Buradaki beş bölüm bu girişimin niteliklerini anlatır. Bir Osmanlı arkeolojisinin oluşturulmasına doğru atılan adımlardan bazıları da buradaki beş bölümde görülür.

Osmanlı İmparatorluğu arkeolojisini oluşturma çabasının amaçlarından biri, imparatorluk halkının geçmişteki gündelik yaşamlarının ayrıntılarını ortaya çıkarmaktır. Gündelik yaşamın ayrıntılarının, yani insanların toplumsal yaşamlarını oluşturan sıradan öğelerin ortaya çıkarılması, toplumsal dinamiklerin ve değişimlerin daha iyi anlaşılmasını sağlar. Tarihsel arkeoloji, belgesel kayıtlara nadiren giren halkların davranışlarının, hareketlerinin ve seçimlerinin önemli belgesi olan maddi kültürü yol gösterici bir varsayım olarak ele alır. Tarihsel arkeologlar yapıtlarla kültür ve tarih arasındaki bağlantıyı kurdukça, bu yaklaşım Kuzey Amerika, Batı Avrupa ve Güney Afrika gibi bölgelerde, işçilerin, kadınların, azınlıkların ve diğerlerinin yaşamlarını aydınlattı. Arkeologlardan bazıları benzer verileri tarihsel belgelerdeki boşlukları doldurmak için kullanırken, bazıları da maddi kalıntıları egemen tarihlere karşı çıkmakta kullanır. Osmanlı İmparatorluğu için her ikisi de gerekir. Seçkin ve egemen sınıfların güçlü görünümleriyle köylülerin ve çalışan sınıfların üzerine düşen gölgeleri, kentsel alanlar ve kırsal kesimle ilgili varsayımları ve erkeklerin portreleriyle kadınların imgeleri arasında büyük bir uçurum vardır. Bu uçurumların kapatılması, halkların geniş yelpazesini ve davranış örüntülerini Osmanlı geçmişinden ayıracak yenilikçi yaklaşımları gerektirir. Maddi kalıntılar, Osmanlı İmparatorluğu için yeni toplumsal tarihlerle birlikte, imparatorluktaki de-

değişikliğin tanımlanmasına ve halkın seçim ve davranışlarının anlaşılması için bir öngörünün ortaya çıkmasına yardımcı olabilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun sağlam bir arkeolojisinin oluşturulabilmesi için, arkeolojik kalıntıların kazılması, yapıtların ve belgelerin çözümlenip yorumlanması ve bu arkeolojinin üzerine kurulacağı çerçevelerin geliştirilmesi gereklidir. Osmanlı dönemi maddi belgelerinin zenginliği ve karmaşıklığı, Osmanlı arkeolojisine karşı çeşitli yaklaşımların oluşturulmasına olanak sağlar ve bilgilerin ortaya çıkarılması için çok çeşitli teknikler gerektirir. Bu bölümde, bir alanda yapılan kazılara bir örneği (Ti'innik üzerine Ziadeh-Seely), bir bölgenin yüzey araştırmasını (Girit üzerine Brumfield) ve ayakta kalan bir mimari yapıtın çözümlemesini (ahşap yapılar üzerine Kuniholm) ve bir yapıt koleksiyonunu (lüleler üzerine Baram ve seramik üzerine Carroll) ele alacağız. Bu bölümler tarih, Ortadoğu arkeolojisi ve tarihsel arkeolojiden doğan yöntemler aracılığıyla, Osmanlı İmparatorluğu kapsamındaki arkeolojik araştırmalar için bazı zorlukları ve olasılıkları anlatmaktadır.

Arkeolojide gerçekleştirilmesi gereken ilk aşama, maddi kalıntıların saptanmasıdır. Brumfield'in Girit'teki yüzey araştırması, kırsal Doğu Girit'teki tarım ve toprak sahipliği örüntülerinin yerel tarihini ortaya çıkarır. Yüzey araştırması sırasında saptadığı köy evleri, tahıl değirmenleri, zeytin değirmenleri ve ezimevleri/zeytinyağı işliği, üzüm ezim tekneleri ve ekmek fırınları, Girit'in Osmanlı yönetiminde olduğu yüzyıllarda köylülerin kazandığı toplumsal stratejileri gösterir. Arkeolojik kazı alanlarının saptanması araştırmanın ilk aşamasıdır. Ziadeh-Seely Osmanlı dönemine odaklanmış kazılara bir örnek sunar. Ziadeh-Seely, yalnızca Ti'innik'teki kazılar için siyasal ve toplumsal bir ortam ve köyün tarihine ulaşmak için kullanılan teknikleri sunmakla kalmaz, arkeolojik kazı alanlarındaki Osmanlı dönemi katmanlarından çıkarılan yapıtların çeşitliliğini de ortaya koyar.

Osmanlı arkeolojisi için malzeme çeşitliliğinin ve kronolojik değişimlerin saptanması yol gösterici deneylerdir. Kazıların ve yüzey araştırmalarının önemli katkısı, Ortadoğu halkları için monolitik özdeşlik kavramının doğru olmadığını ortaya koymasıdır. Bu amaca ulaşmak için, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çeşitlilikler aranırken, hem kazı alanlarının arkeolo-

jik belgelerinde, hem de alanlar arasında daha geniş bir kronolojik denetim gerekir. Ne gariptir ki, kronoloji Osmanlı arkeolojisinin sorunlarından biridir. Ortadoğu arkeolojisi, yakın geçmişin değil, tunç ve demir çağlarının arkeolojik kalıntılarını daha doğru tarihler. Kronolojik bir denetimin olmayışı, Ortadoğu arkeologlarının Osmanlı dönemini ayırt edilemeyen ve arkeolojik araştırmalar için fazla modern bir dönem olarak bir kenara bırakmalarına yol açmıştır.

Osmanlı döneminin kronolojisine ilişkin yeni bir araştırmanın örneği Kuniholm'un dendrokronolojisinden doğar. Dendrokronoloji projesi Anadolu'daki mimarlığın tarihlenmesini bin yıldan çok daha geriye attı. Kuniholm'un bölümünde anlatıldığı gibi, dendrokronoloji yapıların tarihlenmesinde temel bir araç olduğunu kanıtlayabilir. Bu da yapılarla ilişkilendirilen kalıntıların kronolojik tipolojisini sağlayabilir. Arkeolojik buluntu toplulukları ve yapıtların sınıfları için bir kez kronolojik denetim sağlandıktan sonra, çeşitliliğin çözümlemesi ve yorumu olası hale gelir.

Kronolojik denetim özellikle önemlidir; çünkü, 16. yüzyıl sonrasında Osmanlı İmparatorluğu ve genelde Ortadoğu'yla Güneydoğu Avrupa'nın köylü sınıfı için egemen varsayım, durağan olduklarıdır. Osmanlı İmparatorluğu arkeolojisi, maddi yaşamdaki kronolojik değişikleri saptayarak toplumsal değişime ilişkin kanıtları ortaya çıkarabilir. Bu, Baram'ın malların karşılıklı maddi ilişkilerini incelemesinde ve Carroll'un tüketim alışkanlıkları araştırmasında açıkça ortaya kondu. Baram İsrail'deki kazılarda çıkarılan lülelerin kronolojik bir tipolojisini verir. Yüzyıllar boyunca objelerde görülen değişiklik, Ortadoğu halklarını birbirine bağlayan küresel süreç bağlamında yorumlanır. Bu anlayış, modern çağın diğer arkeolojik yapıtları için bir model demektir; bu uygulamanın son amacı bölge halkı etkinliklerinin saptanmasının çevresinde döner. Objelerin toplumsal anlamlarının daha büyük ölçüde keşfi, Carroll'un seramik tartışmasında yer alır. Carroll Anadolu'da ortaya çıkarılan seramikler üzerine birtakım sorular ortaya atar. Bu sorular Osmanlı uyruğundakilerin yaşam deneyimlerini anlamaya yöneliktir. Bu bölümlerin hepsi, yapıtların, imparatorluğun seçkin olmayan sınıflarının tükettiği mallar olarak yorumlanmasına yönelik bir ilgiye işaret eder.

Yapıtlar ve yorumlar "dipten gelen bir tarih"i sunar. Bu tarih bölgedeki halkların, yaşanan değişimin tarihsel ve toplumsal süreçlerinin tam olarak bir parçası olduğunu ortaya koyar. Bu bölümler, arkeologların karşılaştığı zorlukları sergilerken bile, bir Osmanlı İmparatorluğu arkeolojisi için olasılıklara örnek oluşturur. Bu seçki, Osmanlı yüzyılları boyunca toplumsal yaşamın ve düzensiz değişme süreçlerinin araştırılması için açılan yolları anlatır. Onları, Ortadoğu ve Güneydoğu Avrupa halklarının tarihini ortaya çıkarabilecek bir Osmanlı İmparatorluğu arkeolojisine giriş olarak okuyunuz.

Allaire Brumfield

OSMANLI GİRİT'İNDE TARIM VE KIRSAL YERLEŞME, 1669-1898

Modern Bir Kazı Alanının Yüzey Araştırması

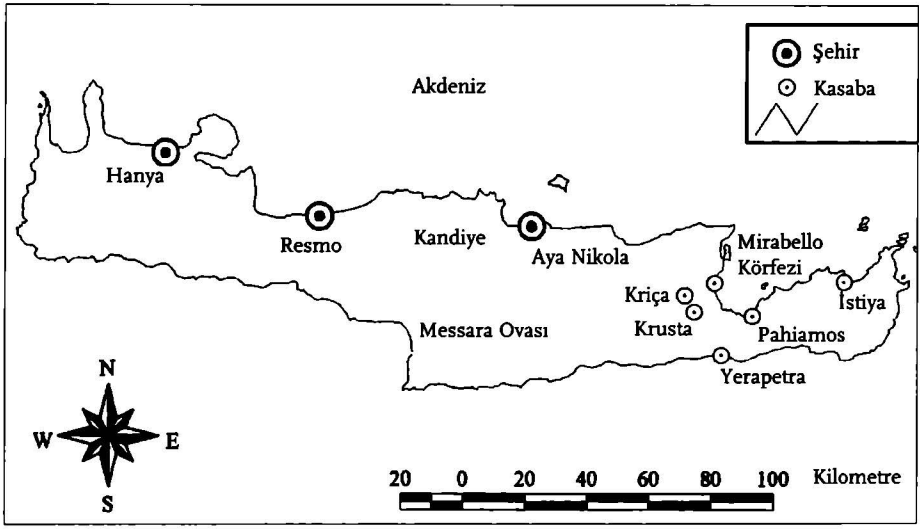
Giriş

2.

Girit, en azından, Romalı general Q. Metellus'un, Ada'ya boyun eğdirerek şeref payesi olarak Creticus [Girit fatihi] unvanını aldığı İÖ 1. yüzyıldan beri çeşitli imparatorlukların ganimeti oldu (Şekil 2.1). Araplar, Bizanslı Grekler ve Venediklilerin elinde bulunduktan sonra, başkent Kandiye'nin (Heraklion) 24 yıl süren kanlı kuşatması sonucunda, 1669'da Osmanlı Komutanı Sadrazam Köprülü Ahmed Paşa'nın eline geçti.

Girit'in Osmanlılarca fethi, Doğu Akdeniz'de Venedik egemenliğinin sonunun başlangıcıydı. Bu, aynı zamanda Venedik'in kendi pırıltısını kaybedişinin de bir işaretiydi. Ama zaferi kazanmış olan da en iyi günlerini geride bırakmıştı. Ada'nın fethi için gereken uzun süre, Osmanlı'nın askeri gücünün eskisi gibi olmadığının işaretidir (Sugar 1977:197). Girit Osmanlı'nın önem taşıyan son fethiydi ve Osmanlı topraklarına katıldığında, Babıâli'nin kararlarını yürürlüğe koyacak ve reayanın, yani Hıristiyan nüfusun, fesatlaşmasını ve istismarını önleyecek gücü zayıflamaya başlamıştı.

Girit'in tarımsal alanındaki Osmanlı yerleşmesi iyi anlaşılmamıştır, çünkü Ada daha çok başka konular ya da diğer bölgeler üzerinde yoğunlaşan bilim adamlarınca teğet geçilerek incelendi. Bazı bilim adamları, Girit yerleşmesinin daha erken fethedilmiş yerlerden önemli bir farklılık gösterdiğini ileri sürer. Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak sahipliği geleneğine göre, tarıma uygun bütün topraklar teknik olarak miriydi, yani sultanın ya da devletindi. Toprağın kullanım hakkı, askeri hizmetlerine karşılık bir sipahiye ya da bir süvariye bağışlanabilirdi. Sipahiden bu tımarın boyutuna göre topraklarında çalışanlar arasından belli sayıda asker sağlaması beklenirdi. Oğul eğer hak ediyorsa babasının mevkiini miras alabilirdi. Ama

Şekil 2.1. Girit Adası, başlıca şehirleri ve kasabaları.

17. ve 18. yüzyıllarda bu sistem değişikliğe uğradı. Osmanlı topraklarının büyük bölümünde tımar sisteminin yerini çiftlik sistemi alıyordu. Bu sistemde, orada bulunmayan toprak sahipleri, kiracı çiftçilerin işlediği büyük toprakları miras yoluyla mülk olarak ellerinde tutuyorlardı. (Çiftliğin gelişimine ilişkin bu görüşe yeni araştırmalarda karşı çıkıldı. Bkz. İnalcık [1991:17-34] ve Veinstein [1991:35-53]).

Bir araştırmaya göre Girit, daha önce âdet olduğu gibi tımarlara bölünmemişti; ama bir hükümet sancağı (kendini yöneten eyalet, Sugar'da [1977:42] geçen İnalcık)[1] yapıldı. Diğer araştırmalar da aynı sonucu verdi; yani geleneksel Osmanlı sistemi hiçbir zaman Girit'te uygulanmadı. Bunun yerine, toprak orada yaşayanların serbest sahipliğinde bırakıldı: "Girit'in 1676'da fethinden sonra, Hanya ve Kandiye'nin yasalarındaki açıklamalar, İslami geleneğin aksine toprak sahipliğini açıkça reddeder" (Barkan [1983:21-2]. Aynı zamanda bkz. Veinstein [1991:40] ve Veinstein ve Triantafyllidou-Baladie [1980:200-201]).

Geleneksel Osmanlı yerleşmesi örüntüsünden kesin bir kopuşu gösteren Girit'teki toprak sahipliğine ilişkin bu görüşe, Girit'ten gelen res-

mi Osmanlı belgelerinde şiddetle karşı çıkılır. Bunun nedeni, yukarıda belirtilen araştırmaların İstanbul'daki arşiv kaynaklarını kullanmış olması ve imparatorluğun merkezinin yasama politikalarını temsil etmesi olabilir. Girit belgeleriyse, Girit toprakları fatihlerin denetimi altına girdiğinde, yerleşmenin ve yerel yönetimin sıradan ayrıntılarını verir. Heraklion'daki Osmanlı arşivlerinden, 1657 ile 1765 arasındaki dönemi içeren bir seçki beş cilt olarak yayımlandı. Bu metinler geleneksel terminoloji içinde toprak sa hiplerinden sürekli, askeri hizmet ve vergi borcu olan timar ya da zeamet sahibi diye söz eder; ve bu terminoloji 18. yüzyıla kadar sürer (Stavrinidis 1975:4, 12, 21, 23, 47, 66; 1985:304-5).

Açıkça görülüyor ki, yabancı ziyaretçilerin bize anlattığı gibi, büyük mülk ya da çiftlikler 19. yüzyıla kadar bereketli ovalarda oluştu. Ama, toprak sahibi askeri sınıfın geleneksel terminolojisinin kullanımı sürdü. Bu belki de yeni gerçeği bulandırıyordu. Daha küçük topraklara sahip reayanın çiftlik vergilerini toplama hakkını elinde tutan mültezimin egemen olmaya başlamıştı.

Girit'in Osmanlı imparatorluk sistemiyle bütünleştirilmesi, Ada'nın Venedik'in feodal sistemiyle benzerlikler gösteren askeri bir kurum tarafından işgaliyle sonuçlandı; ama sultanın uyruğundakiler hiçbir zaman serf olmadılar. Kandiye'nin kuşatılması sırasında ve sonrasında Yunan ve Venedikli toprak sahiplerinin Ada'dan ayrılmaları, özellikle kentlerin yakınındaki büyük toprakların ağaların (memurlar), yeniçerilerin, mültezimin, tüccarların ve Hanya, Resmo, Herapetra, Siteia ve Kandiye gibi kentlere yerleşen diğer Osmanlı memurlarının eline geçmesi demektir. Çiftlik sistemi uzmanlık isteyen ihracat ürününün yetiştirilmesini ve tarımın ticarileştirilmesini destekleme eğilimindeydi. Yine de, bu yüzyıllarda Batı'da gelişmekte olan modern tarım tekniklerinin tanınmasına yol açmadı. Osmanlı politikası çoğunlukla tarım ürünlerinin ya da stratejik öneme sahip minerallerin ihracını yasaklasa da, Girit'te özellikle zeytinyağı olmak üzere, bu ihracat ürünlerinde yoğunlaşıldı (Sugar 1977:218). Çoğu zaman Osmanlı toprak sahiplerinin bu toprağı sahiplenmek ve kullanmak için en uygun buldukları yöntem vakıf mülkiyetiydi. Bu, dini bir amaca tahsis edilen ve artık miri sayılmayan toprak demekti.[2]

Ada'daki en iyi toprakların çoğu Osmanlıların eline geçti. Aynı zamanda, özellikle kentlerde, halklar arası evlilikler ve İslamiyeti kabul edenler çoğaldı. Böylece, bazen Türk-Giritliler denen bir halk topluluğu ortaya çıktı. Din değiştirerek, hem bütün gayrimüslimlerden alınan kelle vergisini (cizye) ödemekten kurtuluyor, hem de Girit'in Müslüman toplumundaki konumlarını yükseltiyorlardı.[3] Çağdaş Avrupalı gezginler, Giritli "Türk"lerin çoğunun aslında İslamiyeti kabul eden yerli halk olduğunu belirtirler. Kandiye'nin kuşatılmasının sona ermesinden önce de din değiştirenler görülüyordu. 1657 kadar erken tarihlerde Resmo'daki Kato Varsameno köylüleri, İslamiyeti kabul ettikleri için reaya olarak vergilendirilmeye karşı çıktılar; yalnızca Hıristiyanlardan alınan vergiler için yükümlü tutulmamalıydılar (Stavrinidis 1975:23).

Büyük mülkün Osmanlı'nın yönetici sınıfının eline geçmesine karşın, İslam hukukuna göre vakıf kuruluşları sayılan manastırlar kendi arazilerini korudular ve kırsal alanlardaki mülkün çoğu küçük toprak sahiplerinin elinde kaldı. Osmanlı vergilendirme sistemi satış ve malların hareketine birçok vergi koymuştu; ama bunlardan en önemlisi köylü mülk sahiplerinin ödediği haraçtı. Bu vergi, işlenen tarlaların ve meyve ağaçlarının verdiği ürünün beşte biriydi ve toprak işlenmese bile ödeniyordu. Bağların, fidanlıkların ve bahçelerin vergileri nakit ödeniyordu. 1704'te haraç ürünün yedide birine indirildi. Zeytin ağaçlarının dışında meyve ağaçlarının vergileri nakit ödenmeye devam etti; bu ağaçlardan çıkarılan zeytinyağının yedide biri vergi olarak veriliyordu (Triantafyllidou-Baladie 1988:47).

19. yüzyıla gelindiğinde, çiftlik çoğunlukla kiracı çiftçilerce işletiliyordu. Hazine, payına düşeni aldıktan ve toprak sahibine avans olarak verdiği tohum da ödendikten sonra kalanın yarısı çiftçinin oluyordu. Toprak sahibi nadiren kendi mülkünde oturuyordu. Toprağın yönetimi subaşı ismi verilen bir mülk yöneticisine devrediliyordu. Subaşı ücret almaz, ama toprak sahibinin yarım hakkının belli bir yüzdesine sahip olurdu (Hitier 1848:590).[4]

Girit, Doğu Akdeniz'deki Osmanlı deniz gücü için stratejik bir önem taşıyordu. Ama Babıâli Ada'nın ticari değerini Venedik kadar sömürmüyordu. Bu iki kültür arasındaki fark göz önünde bulundurulduğunda

bu doğaldı. Daha önce Venedik'in tekelinde olan ticari etkinlikleri, Osmanlı egemenliği altında Avrupalı ve Türk tüccarlar üstlenmişti. Özellikle Fransızlar Venedik'in ayrılışından ticari yararlar elde etti.

18. ve 19. yüzyıllarda bir bakıma Osmanlı'nın kültürel ve siyasal dümen suyunda olan Girit, Osmanlı tarihinde merkezi bir rol oynamadı. Ada'nın bu dönemdeki tarihi arşivler, gezginlerin anlattıkları ve sözlü tarihlerle yeniden kurulabilir. Arkeolojik yüzey araştırması da bu etkinliklerin maddi kalıntılarını inceleyerek, tarımsal kullanımın ve kırsal yerleşmelerin örüntüsünün oluşturulmasında bir rol oynayabilir.

Bu bölüm, Ada'nın doğusundaki kırsal alanda yapılan bir yüzey araştırmasına odaklanarak Osmanlı Girit'inin tarihsel arkeolojisini aydınlatmaya çalışacaktır; bunu yaparken Girit'in o dönemdeki tarımsal tarihiyle ilgili ve özellikle araştırma alanındaki koşulları yansıtan arşiv ve belgelerden de yararlanacaktır. Modern köy evlerinin ve diğer kırsal tarımsal kuruluşların araştırması Vrokastro Yüzey Araştırması Projesi'nin bir parçası olarak yapıldı. Bu, neolitiğin sonundan bugüne kadar bütün dönemleri kapsayan, Doğu Girit'teki Mirabello Körfezi'nin güneyindeki bir demir çağı merkezi olan Vrokastro çevresinde 40 kilometrekarelik bir alanda yapılan yoğun bir arkeolojik yüzey araştırmasıydı.[5] Bu kırsal alan, tarihsel kaynaklar ya da arşivlerde nadiren görülür. Yabancı gezginler, coğrafyacılar ve diplomatlar bu küçük köylerin durumlarını incelemek üzere pek fazla zaman harcamadılar. Böylece, arkeolojik yüzey araştırmasıyla ortaya çıkarılan maddi kanıtlar özellikle Osmanlı'nın ticari ve siyasal merkezlerden uzak, tarımsal ve demografik görünümünün ortaya çıkarılmasına yardımcı olacaktır.

Üç tür kanıt birlikte örülecektir: Bir bütün olarak Ada'nın tarihsel kaynakları, yüzey araştırması yapılan alanla ilgili (sözlü tarihler de aralarında olmak üzere) arşiv ve tarihsel kaynaklar ve yüzey araştırmasıyla belgelenen maddi kanıtlar. Bunlar, imparatorluk merkezinin, Girit'teki Osmanlı memur sınıfının çeşitli güdü ve istekleriyle yoğrulmuş tarım politikalarının, Girit çevresinin baskıları ve özel bir dokuya sahip kırsal yerleşme kurarak bundan faydalanan köylü yetiştiricilerle nasıl etkileştiğini anlamamıza yardımcı olur.

Girit'in toprağı Kuzey Avrupalılara ince ve taşlı görünmüş olsa da, Girit köylüsü bol miktarda tahıl, şarap ve zeytinyağı üretimi için üstün nitelikli bir ortam sağlayan bu toprağı işleyerek yüzyıllardır geçimini tarımdan sağladı. Tarımsal girişimin belirsizliği, tarihsel çalışmaların ona alt sıralarda yer vermesine yol açar; ama son zamanlarda topografyanın ve tarımın Akdeniz'in ekonomik tarihindeki yeri yeniden vurgulandı (Braudel 1972; 1973).

Kanıtlar, Girit ikliminin ve peyzajının, en azından tunç çağının sonundan beri değişmediğini gösterir.[6] Dolayısıyla, eğer yetiştirilecek ürün yalnızca çevresel koşullara göre saptanıyorduysa, aynı tarımsal rejimin bin yıldan daha uzun bir zaman sürdüğü varsayılabilir. Gerçekte Ada'nın tarımı üzerinde başka unsurlar büyük bir rol oynadı. Böylece Girit'in yüzü tahıl tarlalarının geniş bağlara ya da zeytinliklere dönüşmesiyle pek çok kez değişti. Neden böyle büyük çeşitlemeler keşfediyoruz?

Yönetici seçkin sınıfın siyasi ya da ekonomik amaçlarının bazen istemeyerek de olsa Ada'nın tarımı üzerinde önemli bir etkiye sahip olması, tarımsal peyzajdaki değişimin başlıca etkeniydi. Amaçlardan biri, Venedik gibi uzak bir başkentin yararlanması için tasarlanmış ticari bir ana plana bağlılık, bir diğeri ise Babıâli'nin başlıca konularından biri olan Ada'daki askeri bir yerleşmenin desteklenmesi olabilir. Tarımsal planlama, ya imparatorluğun başkentine ya da askeriyeye ihraç edilecek ürün sağlanmasını desteklerken, düşman devletler etkili bir biçimde üründen yoksun bırakılıyordu.

Tarih boyunca Girit'in başlıca üç ürünü tahıl, zeytin ve şaraptı. Tahıl ve özellikle arpa köylü ailesinin başlıca dayanağı olmasına karşın, şarap ve zeytinyağı, nüfusun beslenmesinde ve ticarette önemli rol oynadı. Venedik 14. yüzyıl kadar erken bir tarihte Girit'i tatlı şarap ihraç edecek üzümü yetiştirmesi için destekledi (Francis 1973:16). Ama, bağcılıktaki bu gelişme öngörülemeyen sonuçlar doğurdu. 16. yüzyıla gelindiğinde şarap üretimi o kadar gelişti ki, nüfusu beslemeye ya da aynı derecede yaşamsal önem taşıyan Venedik kalyonları için "kurabiye" sağlamaya yetecek kadar tahıl yoktu (Spanakis 1958:158).

Venedik'in Girit halkını, kazançlı şarap ihracatı pahasına olgunlaşmaları onlarca yıl süren bağları söküp atarak tahıl yetiştirmeye ve ikna etme çabaları pek de başarılı olmadı. Tahılın verimi ancak Osmanlıların Ada'yı fethinden sonra artmaya başladı., Batı Avrupa'nın ekonomik koşulları, cam şişenin ve mantarın icadı ve uzun Venedik- Türk savaşları sonucunda Girit'in bağlarının yıkımı gibi birçok etken Venedik'in şarap ticaretinin çökmesine yol açtı. Kuran'ın inançlıların alkol içmesini yasaklamasına karşın, Müslümanlar bile yerel kullanım için şarap üretmeyi sürdürdü. 1669'dan sonra manastırlar, Hıristiyan ayinleri için hazır şarap bulunmasını güvenceye almak üzere, yeni toprak ağalarının bağlarını satın alma olanağından yararlandılar (Stavrinidis 1976:21).

Osmanlı komutanı, Kandiye'nin kuşatılmasından önce bile, düşman gemilerine tahıl ve yağ sağlanmasını önlemek ve bunların İslamı savunanlara verilmesini güvenceye almak üzere kararlar yayınladı. Özel bir izin ve varacağı yer için güvence olmadıkça, tahılın ihracı yasaklandı. Tahıl stokunun korunması ve ekmeğin fiyatının denetlenmesi Osmanlı yöneticileri için önemli konular oldu; Heraklion'daki Türk arşivlerinde bulunan çok sayıda belge, yeniçerilere ve "barışçı" reayaya ekmek sağlanmasının Osmanlı için endişe konusu olduğuna tanıklık eder (Stavrinidis 1975:103; 1976:170, 260-1, 285, 356; 1979:146, 151, 164, 170, 230; Triantafyllidou-Baladie 1988:169-175).

Venedikliler ve Osmanlılar, halkı ve orduyu desteklemek üzere tahıl stokunu sırayla yönetme girişiminde bulundular. Kötü kara taşımacılığı, yönetimdeki yetersizlik, çöküntü ve korsanlık başarıyı güçleştirdi. Buna karşın, Osmanlı yöneticileri tahıl üretimini artırmayı başardılar; öyle ki, 17. yüzyılın sonunda, ilk kez, on yıllar boyunca görülmeyen bir artık ürün vardı. Tahıl üretimindeki bu artış ve bağlardaki bozulmayla eşzamanlı olarak, zeytinliklerde büyük bir artış oldu. Venedik yönetimi şarap ticaretinin dönemiydi; Osmanlı dönemiyse zeytinyağı ihracıyla niteleniyordu.

Zeytinyağı üretimindeki büyük artış Avrupa'nın talebiyle teşvik ediliyordu. 17. yüzyılın sonunda Fransa'daki çok kötü zeytin hasadı dolayısıyla, Fransız tüccarlar Marsilya'daki sabun fabrikalarına zeytinyağı bulmak için Girit'e geldiler. 18. yüzyılda Girit'ten ihraç edilen yağın miktarı % 50

arttı (Triantafyllidou-Baladie 1988:137). Zeytinyağı Girit'in başlıca tarım ürünü oldu. Ziyaretçiler Ada'yı, daha önce bağlar için yaptıkları gibi, "zeytin ağacı ormanlarıyla kaplı" olarak tanımlıyorlardı (Lithgow 1814:73; Sonnini 1800:1.406).

Şaraptan zeytinyağı üretimine geçişin diğer bir nedeni, 17. yüzyıl ortalarındaki demografik değişiklikti. 1645'ten 1669'a kadar süren yıkıcı Venedik-Türk Savaşı sırasında tarıma elverişli toprakların büyük bölümü harap oldu ya da buralarda tarım yapılmadı ve nüfus ağır bir kayba uğradı. Sığınmacıların çoğu Venediklilerle Ada'yı terk etti; özellikle iş-yoğun bağ yetiştiriciliği için gerekli usta tarım işçileri artık yoktu. Bu gibi koşullar zeytinin diğer herhangi bir üründen çok daha iyi büyümesine uygundu. Zeytin ihmale bağdan daha çok dayanıklıdır ve yalnızca hasat zamanı işçilik gerektirir; dahası, geleneksel olarak bu işçiliği yapanlar kadın ve çocuklardı.

Babıâli'nin zeytinyağından yapılan sabunun fiyatını denetlemesine ve sabun üreticilerini "haksız kazanç" elde etmemeleri için yönlendirmesine karşın (Stavrinidis 1985:28-9), yağın kalitesi ayarlanamıyordu. 18. ve 19. yüzyıllar boyunca, Avrupalı gözlemciler Girit zeytinyağının kalitesinin düşüklüğünden söz ettiler. Girit köylülerince büyük miktarlarda tüketilmesine karşın, bu yağı, yalnızca sabun üretimine uygun, yenemeyecek bir yağ olarak tanımladılar. Daha iyi arıtım teknikleriyle ve daha iyi bir yönetimle yağın miktarı artırılabilir ve niteliği iyileştirilebilirdi, ama amaç yalnızca sabun yapımında kullanmak olduğundan, en kaba üretim teknikleri bile yeterli sayılıyordu. Daha önce zeytinyağı ihraç edilen limanların kum ve çamurla dolması ticaret için daha ciddi bir sorundu, ama bu Heraklion'daki yönetim merkezinin ticareti denetleyerek kârını almasını sağladı (Tournefort 1718:1.23; Randolph 1687:91; Sonnini 1800:1.406, 421; Savary 1781:298,309; Raulin 1869:244; Hitier 1881:603).

Osmanlı Girit'ine özgü zeytinyağı üretimindeki artış, artan tahıl üretiminin plansız bir yan ürünü olduğu kadar, Fransa'nın ticari ilgisinin sonucu gibi görünüyor. Zeytinyağı üretimi, toprağın ve işgücü kaynaklarının yoğun kullanılmaması demek olduğundan, Osmanlı döneminin toplumsal koşullarına uyuyordu. Girit'in Osmanlı yöneticileri, Venediklilerden farklı olarak, ticarete yönelik değillerdi; tahıl stoklarını artır-

mayı başardılar, ama bunu basitçe tahıl ihracını yasaklayarak (çoğu zaman ihlal edilen) yaptılar.

Tahıl veriminin düzensiz doğası, durumun yerel yetkililerce sürekli denetlenmesini gerektiriyordu. 1670'teki bir kıtlık, tahıl ihracının yasaklanmasıyla sonuçlandı, ama 1674'te hasat olağanüstüydü ve üreticilerin fazla ürünlerini satabilmeleri için yasak kaldırıldı (Stavrinidis 1976:170).

Tahıl üretiminin ve stokunun kaprisleri kolay açıklanamaz. Toprağın bereketliliği ya da üretim kapasitesi, kendini, değişmeyen bir miktar olarak ortaya koymaz. Hanya kentinde açlıktan ölümlere yol açan 1693'teki kıtlığın hemen ardından, 1699'da, 30.000 *mouzouria*'lık (562.500 kg.) bir tahıl ihracını sağlayan olağandışı bir artık ürün nasıl gerçekleşti (Stavrinidis 1979:151; Triantafyllidou-Baladie 1988:169)? Tahıl üretimindeki büyük dalgalanmalar yalnızca tarımsal politikayla açıklanamaz. Osmanlı yetkilileri yönetim birimleri, askeri birimler ve kent nüfusu için düzenli bir ikmali kesin olarak güvenceye alma amacındaydılar. Girit'in bereketliliği göz önüne alındığında, bu akla yakın bir amaçtı. Önemleri çoğu zaman küçümsenen iki etken nedeniyle, bunu gerçekleştirmekte güçlük çekiyorlardı: Tarımsal ürünün doğal düzensizliği ve tarım ürünleri taşımacılığının olmaması.

Kötü taşımacılık ve yönetim kadar iyi ürün alınamaması da kıtlığa yol açıyordu. İki yöre arasındaki tahıl satışı için bile devletin izni gerekiyordu (Stavrinidis 1984:227). Girit limanlarına gelen gemiler, yasa gereği "tahıl çok bol ve fiyat da düşük olmadıkça", tahılı güvertede satmak zorundaydı. Bu durumda paşaya (yerel vali) ve gümrüğe yapılan bir ödeme, kaptanın bu zorunluluktan kurtulmasına olanak sağlıyordu (Olivier 1801:2.365).

Halkın ticari çıkarlar için rüşvet verilebilen yerel memurlardan kuşku duyması, Fransız konsolos Magy'nin 1746'da Marsilya'ya gitmek üzere Ada'dan ayrılan Fransız donanmasını tasvirinde açıkça görülür:

> Kalabalık paşaya, Fransızların, kıtlık döneminde zaten az olan yiyeceği almak için geldiğini ve Fransız gemilerinin Souda'dan çıkarılması gerektiğini bildiren bir dilekçe verdi.
> (Trifantafyllidou-Baladie 1988:184)

18. yüzyılın ikinci çeyreğinde nüfus artınca, Hanya'daki Osmanlı yetkililer, tahıl depolamak üzere yeraltı siloları yaparak yerel kıtlığa karşı önlem almaya çalıştılar (Stavrinidis 1984:178, 218-19, 224-5, 233,251, 263; 1958:8, 134-5).

18. yüzyılın sonuna gelindiğinde, kentlerdeki tüketici sayısının ve belki de zeytinyağı üretiminin artışıyla, tahıl kıtlığı yaygınlaşmaya başladı. Devletin fiyat saptama ve fırınlara dağıtılan unu denetleme girişimleri, tarımsal nüfusun istifçiliğine ve tahıl üretiminin tarıma yatırım yapanlara daha az cazip gelmesine yol açtı (Triantafyllidou-Baladie 1988:172).

Bu arada, yüzey araştırması yapılan Vrokastro'nun çiftçileri gibi kentlerin dışındaki kırsal nüfusun durumu neydi? Osmanlı yetkililerin en çok kent nüfusuyla ilgili oldukları açıktır. Zorunlu çalışma ve vergi amaçlarıyla kırsal nüfusu izlemelerine karşın, köylülere karşı ilgileri bu zorlamalarla sınırlıydı.

Kırsal alandan geçen gezginler, kiracı çiftçilerin ve küçük toprak sahiplerinin yaşam koşullarını anlatır. 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Ada artık ithal edilmesi gereken tahıl bakımından kendine yetmiyordu; ama çiftçi bulunamadığından geniş topraklar işlenmiyordu. 1799'da yolculuk yapan Olivier bu duruma ilişkin gözlemlerini şöyle anlatır:

> ...çiftçiler arpa ekmeğiyle yaşıyor; buğday ağalar ve kentin zenginleri için saklanıyor... Yunan rençperler tuzlu zeytin, arpa ekmeği ve yabani otlarla yaşar durumdalar. Nadiren daha iyi bir şeyin keyfini çıkarıyorlar, ama iyi yiyeceği vergi yükümlülüklerini yerine getirmek için satıyorlar... (Olivier 1801:2.341, 350; Sonnini 1800:1.352, 405; Savary 1781:415-417).

Arpa, 19. yüzyılın oldukça geç yıllarına kadar, köylülerin başlıca gıdası oldu (Chourmouzis 1842:35; Raulin 1869:233). 1840'larda Hanya'da Fransız konsolosu olan Hitier, köylü rençperin yaşamının ayrıntılı bir öyküsünü bıraktı. Onun çiftlik tanımı, yalnızca haremi ve birçok köle dairesini değil, aynı zamanda da Yunan çiftlik işçilerinin durumunu anlatır:

> Besinleri, fırında kötü pişirilmiş yulaf ekmeği, çiğ ya da pişmiş sebzeler, tuzda ya da yağda zeytin ve içecek sudan oluşuyor. Etin kullanımı neredeyse hiç bilinmiyor. Bütün köylülerin, hatta durumu iyi olan toprak sahiplerinin bile yiyeceği bu... (Hitier 1881:589)

Çiftlik hizmetkârına bir ücret ödeniyordu, ama kiracı çiftçi, hasat zamanı toprak sahibinin vermiş olduğu tohumluğu ve devlet kendi payı olan ürünün onda birini aldıktan sonra kalan ürünün yarısını alıyordu.[7] Hitier, Giritli çiftçilerin nadiren gübre kullandığını da ekliyor; ürünlerini dönüşümlü ekmiyor ve toprak yorulana kadar aynı tahılı arka arkaya ekiyorlardı; toprak yorulduğunda nadasa bırakıyor ve ya yakarak ya da pamuk ya da susam ekerek onu yeniden canlandırıyorlardı. Arpa en yaygın tahıl ve köylüyle hayvanlarının en olağan besiniydi (Hitier 1881:594-7). 1894'e gelindiğinde Girit'in buğday ürünü yılın ancak üçte ikisinde yetiyordu. Ama tarımsal nüfusun ekmeğini yaptığı arpa boldu (Kalomenopoulos 1894:61). Bu durum 20. yüzyıla kadar bile sürdü; 1914'te Mirabello ve Herapetra buğdayın iki katı arpa ekti (*Annual Statistics of Agricultural Production*, 1914).

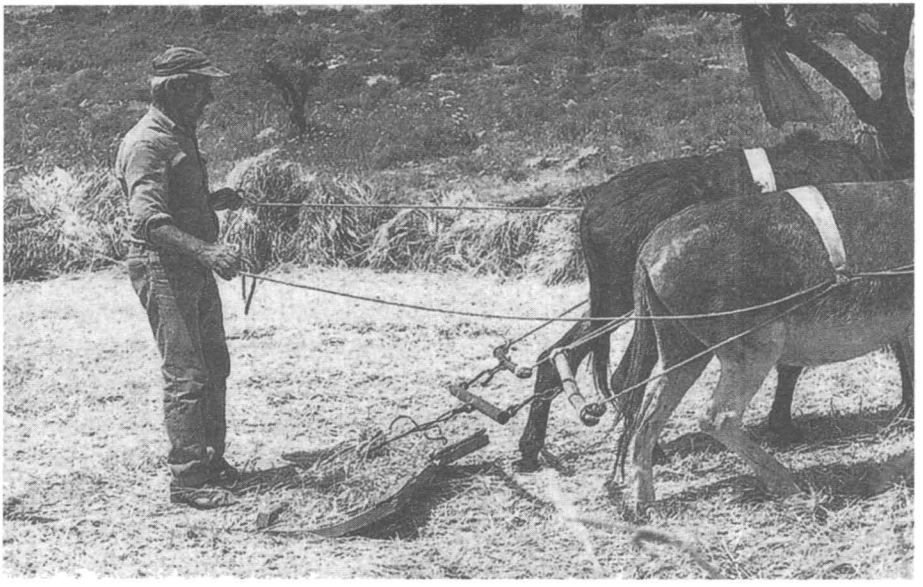
Osmanlı döneminde, tarım teknolojisinin hızla geliştiği Batı'nın etkileri artık Girit'e ulaşmıyordu. 19. yüzyılın sonlarına kadar *aletri* ya da tahta saban [kara saban], yüzey araştırması yapılan alanda kullanılıyordu.[8] 18. yüzyılın sonunda, kuru nadasın toprağı işlemede son çare olduğu İngiltere'de icat edilen ekin dönüşümlü dört tarla yöntemi, Girit'te bilinmiyordu. Çiftçilikteki yetkinliği artıran tohum ekme makinesi [mibzer] (İngiltere'de 18. yüzyılın başında icat edildi), atın çektiği biçerdöver ve harman dövme makinesi (1834'te Cyrus McCormick'çe icat edildi) ya da çelik saban (birkaç yıl sonra geliştirildi) gibi Batı icatları, yüzyılın sonundan önce Girit'e ulaşamadı. Köylünün aletleri tahta saban, orak, kesek kırma makinesi ve dövenle sınırlıydı. Yüzey araştırması yapılan alanda bunlardan bazılarının hâlâ kullanıldığı görülür (Şekil 2.2-2.4).

Kırsal Yerleşme Tarihi

Osmanlı Girit'inde tarımsal ve toprak sahipliği örüntülerinin genel durumu incelendikten sonra, bu makalenin ikinci amacı, Doğu Girit'teki

Şekil 2.2. Prina köyünden harman aletlerine örnekler

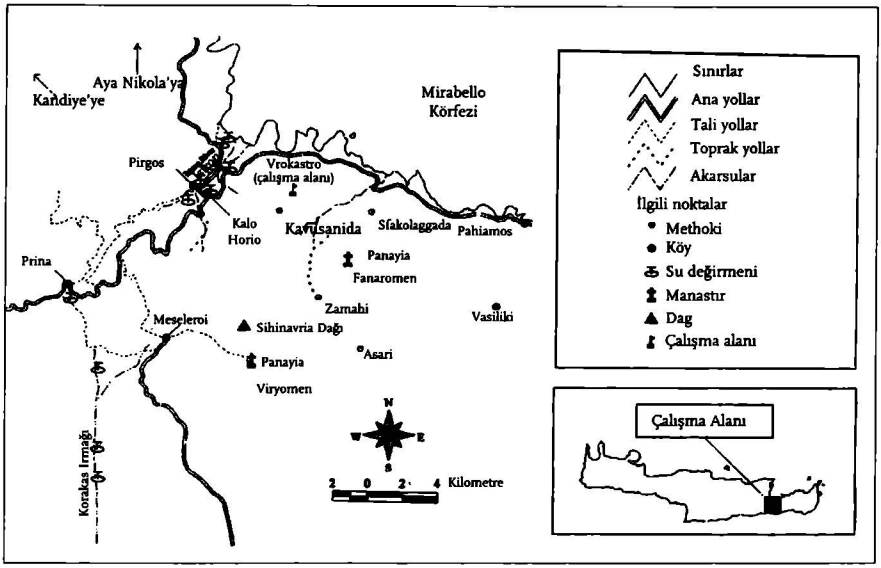
Şekil 2.3. Meseleroi köyünde düven kullanan bir adam.

Şekil 2.4. Prina köyünde harman savuran bir kadın.

kırsal mikrokozmosun tarihini araştırmaktır. Burası Orta ve Batı Girit'teki daha yoğun nüfuslu merkezlerle ilişkilendirilen daha büyük örüntülerle benzerlik ya da farklılıklar sergileyebilir.

Vrokastro yüzey araştırmasının kapsadığı, Girit'in doğusunda Mirabello koyunun kıyısındaki yaklaşık 40 kilometrekarelik alan (Şekil 2.5) geçmişte olduğu gibi bugün de büyük çapta kırsal bir alandır.[9] Antikçağda Oleros ve Histron gibi kent-devletleri, kült nedeniyle ve diplomatik bağlarla daha güçlü komşularına bağlı olan küçük merkezlerdi. Bugün bu bölge Kalo Khorio, Prina ve Meseleroi olmak üzere üç köyü besler. Bu üç köyden en büyüğü olan ve iki yerleşmeden oluşan Kalo Khorio kıyının 1,5 kilometre güneyindedir ve İstron Nehri'nin taşkın ovasındaki bereketli vadiyi kullanır. Burada sözü geçen en eski köy 17. yüzyıla tarihlenir, ama vadi hiç kuşkusuz daha önceki tarihlerde de ekilip biçiliyordu. 1583'te buradan geçen Polonyalı bir gezgin, aralarında "Istona" (Istron) da olmak üzere kıyı

Şekil 2.5. *Metochi*'lerin, su değirmenlerinin ve manastırların yerini gösteren Vrokastro Araştırma Alanı.

boyundaki soylu Venediklilerin mülkünü gezdiğini anlatır (Hemmerdinger-Iliadou 1967:581). Olasılıkla bazıları Venedik dönemine tarihlenen birçok su değirmeninin varlığı, Istron Nehri'nin bol su gücünün tahılın öğütülmesinde kullanıldığını gösterir. Vadideki zeytin ağaçlarına, büyük yaşları ve boyutları nedeniyle, *Frangoelies* (Frenk zeytini) denir.

Kıyının yaklaşık 5 kilometre güneyinde dağlarda kurulmuş daha uzak iki köy olan Prina ve Meseleroi Venedik döneminde de vardı. 1583'te yapılan bir Venedik sayımına göre Meseleroi'nin nüfusu 155 kişiydi; Prina 329 kişilik nüfusuyla şaşırtacak kadar büyüktü (Castrofilaca 1583:179). 16. yüzyılda Venedik Girit'inde bir köyün ortalama nüfusu 165 kişi kadardı (Giannapoulos 1978:38). Bu iki köy, Istron vadisinde hiçbir köyün olmadığı dönemde o alandaki nüfusun çoğuna sahipmiş gibi görünüyor. İsmini tepedeki Lasithi platosuna kadar uzanan yapraklarını dökmeyen ağaçlardan oluşan geniş ormanlardan alan Prina, yüzey araştırmasının yapıldığı alanın güneybatısındadır. Güneydoğudaki Meseleroi'ysa ismini eski bir yerleşim olan Oleros'tan alır. Geçinmek için yapılan geleneksel tarım, bu

iki köyün ekonomilerinde önemli rol oynar. Bu rol Kalo Khorio'nun turist ve bahçe-pazara yönelik ekonomisinden daha önemlidir.

1671'de Hanya kuşatmasının sona erişinden iki yıl sonra, Osmanlı yetkilileri, bütün yetişkin Hıristiyan erkeklerin yükümlü olduğu kelle vergisi (cizye) için bir nüfus sayımı yaptı. Meseleroi ve Prina'da 29'ar yetişkin Hıristiyan erkek bulunuyordu (Stavrinidis 1976:113, 134-5). Aile boyutuyla ilgili demografik veriler her iki köyde de yaklaşık toplam 115 kişilik bir nüfus olduğunu belirtiyor. Bu sayı 16. yüzyılın sonunda her iki köyde bulunan toplam yaklaşık 484 kişilik nüfusa göre epeyce bir düşüş demektir. Bu düşüşün nedeni belki de yeni biten savaşın getirdiği yıkımdı. Kuşatmanın Kandiye'de yoğunlaşmasına karşın, Doğu Girit 15. ve 16. yüzyıllar boyunca korsanların yağmalarından çok çekti.[10]

1686'da Osmanlı yetkililerinin isteği üzerine, Mirabello yöresinde halkı haydutlardan korumak için 50 *armatoles*'ten, yani Hıristiyan milisten oluşan müfrezeler oluşturuldu. Osmanlı arşivlerinden çağdaş bir belge, "kanun kaçağı zındıklardan" Müslümanları korumak üzere köylülerle doldurulmuş kalelerden oluşan bir savunma düzeninden söz eder. Bunlar hâlâ Venediklilerin elinde olan Spina Longa Kalesi halkına baskın yapan Yunan ve Venedikli gerillalardı. Bu kaleler Meseleroi, Prina ve Kako Khorio'daydı ("kötü köy"). Meseleroi'de ve Kako Khorio'da birer kale olmasına karşın, Prina'yla ilgili kayıtlar eksiktir. On kilometre kuzeybatıdaki daha büyük bir köy olan Kritsa'nın ise dört kalesi vardı (Stavrinidis 1976:297,340).

Kako Khorio İstron vadisinde adı geçen en eski yerleşmedir; Kako Khorio'nun Kalo Khorio'nun ("iyi köy") daha eski ismi olduğu açıktır. Söylenceye göre sıtma durumu dolayısıyla köy aslen "kötü" diye isimlendirilmişti, ama yerleşmeye teşvik için daha iyi bir isim verildi. İstron nehrinin batı kıyısına Grekçe'de "kule" anlamına gelen Pyrgos denir. Söylence daha eski zamanlarda burada bir savunma kalesi olduğunu anlatır. 1671 tarihli nüfus sayımında Kako Khorio'nun ismi geçmez; o zaman belki de yalnızca kıyıyı ve vadideki tahıl değirmenlerini kullanan çiftçileri koruyan güçlendirilmiş bir ileri karakoldu.

1689'da Meseleroi ve Prina'nın yurttaşları, Kandiye valisi olan Mehmed Paşa'ya bağlılıklarını bildirerek, Müslümanları kötülüklerden ko-

ruyacaklarına ve kanun kaçaklarının soyduğu kişilerin zararlarını kendi mülklerinden karşılayacaklarına söz verdiler. Girit'in her bölgesindeki bütün köylülerden benzer bir söz alınmıştı; bu sözün gönüllü olarak verilmediği kesindir. Türk arşivlerinde gerillaların soygunculukları sıkça ortaya çıkar; buna örnek Spina Longa Kalesi'ne sığınmış Hristiyan asi Prinalı Michalis'in yakalanışının anlatılmasıdır. 18. yüzyılın başlarındaki vergi belgeleri, Osmanlı yönetim sisteminin dışında olmadıklarını, köylerinin toplam vergilerinden sorumlu olduklarını kabul eden Prina ve Meseleroi köylülerinin imzalarını listeler (Stavrinidis 1975:29, 97; 1976:78-80, 211, 293-4, 327-8; 1978:259, 304).

1706'da yayınlanan bir İtalyan haritası, Meseleroi'yi "Castel Messelerus" olarak gösterir (Coronelli 1706:71). Bu isim belki de, Kritsa ve Herapetra dağları arasındaki geçitte stratejik bir yeri olan savunma kalesinden kaynaklanıyordu.[11] Meseleroi'de korunmuş en eski yapılardan biri, üzerinde 1731 yazılı tarihiyle bu yüzyıla aittir.

1821'de Yunanistan'da bağımsızlık savaşı başladığında, Girit de Osmanlı yöneticilerine karşı ayaklandı. Müslüman köylerine gece yaptığı baskınlarla ünlenen Meseleroili Kaptan Perantonis ve onun beş oğlu gibi asilere ilişkin geleneksel söylenceler hâlâ anlatılır. Osmanlı komutanı Hasan Paşa, Ada'nın doğusunu bastırmaya çalışırken Kalo Khorio'yu üssü yaptı; çünkü burası Heraptera'dan Kritsa'ya giden anayolun üzerindeydi (Kozyris 1973:16, 41-46). Perantonis ismi Meseleroi'de hâlâ anılır. Nüfusa göre çok küçük bir oranda olsa bile, Girit'teki ayaklanma, anakaranın bazı bölgelerinde olduğu gibi, Ada'nın bağımsızlığıyla sonuçlanmadı; Girit, Avrupa'nın güçleri yardımcı oluncaya kadar, Osmanlı'nın pençesinden kurtulmak için yaklaşık bir yüzyıl daha beklemek zorundaydı.

Meseleroi, Prina, Krousta, Kritza ve o yöredeki diğer köylerden söz eden 16. ve 17. yüzyıl Osmanlı vergi belgelerinde Kalo Khorio'nun adı geçmez. 1834'teki nüfus sayımına kadar köyün ismi herhangi bir resmi belgede yoktur. O yıl Mirabello eyaletindeki Kalo Khorio'da 10 ve Herapetra'daki İstronas eyaletinde (nehrin karşısında) 20 aile yaşıyordu. Meseleroi'de 40 Hıristiyan aile bulunurken, tıpkı Prina'daki gibi, hiç Müslüman yoktu. Bu, yüzey araştırması için toplam 440 kişi demektir. 1834'e kadar Girit'in nüfu-

su 1821'dekinin yarısına inmişti; nüfustaki bu eksilme ayaklanmanın sonucuydu (Pashley 1837:2.321, 323-25). Başka bir çalışma, köylerin ve zeytin değirmenlerinin yıkımı kadar nüfustaki bu düşüşü de yansıtır; yetkililer değirmenlerin yeniden yapılmasını yasakladılar (Chourmouzis 1824:37). Köyün yakınında bulunan çanak çömlek, Kalo Khorio'nun kuruluş tarihini, köye yaklaşık 200 yıl önce yerleşildiğini gösteren yerel gelenekler gibi, 18. yüzyıl olarak gösterir. Yerleşmecilerin Prina ve Meseleroli çobanlar olduğu söylenir; bu da Kritsa ve Kousta'da olduğu gibi, dağ köylerinden kaynaklanan isimlerin bu köyün nüfus kayıtlarında görülmesiyle doğrulanır.

Meseleroi'nin köy muhtarlığı, belki askerlik ve vergi amaçlarına hizmet amacıyla, 1838'den başlayarak erkeklerin kayıtlarını tutuyordu. Müslümanların bu köyde ya da Prina'da hiçbir zaman yaşamadıklarında ısrar eden sözlü gelenekler, hem 1834'ün nüfus sayımıyla hem de hiç Müslüman ismi olmayan bu belgeyle doğrulanır. (Bu dönemde etnik kimlik dinle saptanıyordu; din değiştirenler isimlerini, örneğin İbrahim ya da Fatma olarak değiştiriyordu.) Aynı zamanda, 18. yüzyılın ortalarına kadar geriye giden köy kayıtları hiç özgün Müslüman ismi içermez. Kalo Khorio'da mutlaka bir Osmanlı görevlisi bulunuyordu; Fransız coğrafyacı Raulin, 1845'te Kalo Khorio'daki alayın komutanı olan bölükbaşıyla kaldı (Raulin 1869:163). 1700'de kadının ya da Müslüman hâkimin, yaşadığı daha büyük bir köy olan Kritsa'da 1834'te yalnızca iki Müslüman aile vardı (Tournefort 1718:2.48); Osmanlı'nın bir yönetim merkezi olan Heraptera'nın Müslüman nüfusu daha çoktu. 1881'e gelindiğinde, üç köyün toplam nüfusu 772 kişiydi; bunlardan yalnızca Kalo Khorio'daki bir kişi Müslümandı. 1894'e gelindiğindeyse, üç köyün toplam nüfusu 850 Hıristiyandan ibaretti ve 1903'te nüfus 1130 olmuştu (Stavrakis 1890:134, 136; Kalomenopoulos 1894:68; Nouchakis 1903:55).

Yüzey araştırması yapılan alanda iki de manastır vardır. Daha eski olan Vryomenou Meryem Manastırı, Meseleroi köyünün doğusunda ve iki saatlik bir yürüyüş uzaklığındadır. Epigrafik [yazıtsal] ve mimari kanıtlar yapının 14. yüzyılda inşa edildiğini ve 16. yüzyılda hâlâ kullanıldığını gösterir; 1845'te ise terk edilmiştir (Gerola 1932:4.581; Xanthoudidis 1912:75-76; Roulin 1869:163). Bu kilisenin ince taş işçiliği ve yalıtılmış konumu bir bilmecedir. Vryomenou'nun terk edilmesinden

sonra, arazisi yakında bulunan Faneromeni Meryem Manastırı mülkünün bir parçası oldu.

Yerel söylenceler, Faneromeni'niyi Vryomenoulu bir çobanın kurduğunu söyler; çoban bugün Faneromeni Kilisesi'nin bulunduğu yerin tepesindeki bir mağarada Kutsal Meryem'in bir ikonunu bulur. İkonu yerinden aldığında, ikon kendi kendine mağaraya geri döner. Bu gizemli olay Kutsal Meryem'in o noktada bir manastır kurulması isteğini gösterir; sonuçta çoban Vryomenou'daki keşişleri manastırı yapmaları için ikna eder (Psilakis 1988:194). Böylece Faneromeni Manastırı, Vryomenou'nuya bağlı bir birim olarak ortaya çıkar.

Faneromeni'nin Venedik'in fethinden önce yapıldığı ileri sürülse de, bu tarih bugün açıkça görülen 18. ya da daha sonraya tarihlenen mimariyle uyuşmaz (P. Trimandili-McGann, mimar, Girit Bizans ve Bizans-Sonrası Eski Eserler Müdürlüğü, kişisel iletişim). Yerel söylence, Faneromeni'nin "gizli bir okul"u barındırdığını anlatır. Osmanlı memurlar Hıristiyan rahiplerin öğretmenlik yapmalarına izin vermediği için, Ortodoks çocuklar burada keşişlerin öğretiminde okumayı ve yazmayı öğrenebiliyorlardı.

Manastırın arşivinden kalan çok az şey vardır; ama az sayıda belge 18. yüzyılda burada bir okulun var olduğunu onaylar. Bu arşivden yayınlanan en eski alıntı 1732 tarihlidir. Bunu bir öğrenci bir kitabın boş bir yaprağına yazmıştı: "Haydi elim, harfleri iyi yaz ve ceza getirecek herhangi bir yanlış yapma." Bu, 18. yüzyılın karalama defterlerinde çok görülen ortak bir uyarıydı (Pappadakis 1981:10). Faneromeni'nin gizli okulunun en ünlü mezunu, 1821 ayaklanmasının yerel kadın kahramanı Rodanti'ydi.[12]

19. yüzyılda manastır, çevredeki en büyük toprak sahiplerinden birisi oldu. Manastırın, çoğunluğu yüzey araştırması yapılan alanda ve Doğu Girit'te bulunan dağınık kiralık toprakları yıllar boyunca birikmişti ve hatırı sayılırdı. Bugüne kalan 1836, 1841 ve 1851 tarihli üç vakıf tapusu, manastır topraklarının parça parça nasıl toplandığına ve sonuçta bu vakıfların her yana yayılmış coğrafi dağılımına ilişkin bir fikir verir. Kuzeydeki Agios Nikolaos'tan doğuda Siteia'ya ve güneydeki Heraptera'ya kadar yayılmışlardı (Pappadakis 1974:52-59, 76-78, 107-110). Bu topraklar manastırın adamlarınca işleniyordu ya da manastıra gelir sağlamak üzere kiralanıyordu. Bu

gibi mülkün Hıristiyan manastırlarına vakfı yalnızca dinsel amaçlarla değil, toprağı ya da evleri yasa dışı gasptan korumak için de yapılıyordu (aşağıda göreceğimiz gibi, manastırlar da baskı dışında değildi). Vakfı yapan mülkü ömür boyu işgal ediyor ve manastıra, ürünün % 0,04'ü olarak hesaplanan simgesel bir kira ödüyordu.

Manastır arşivinden başka bir belge, manastırla Heraptera'nın kuzeyindeki Kentri köyünden Müslüman komşusu Ali Ağa Tagkalakis ve oğlu Hüseyin Ağa arasındaki uzun mücadeleyi anlatır. Manastır topraklarının doğudaki bölümü bu ailenin topraklarının sınırındadır. Aile otlağın on iki buçuk hektarı üzerinde hak iddia eder. Manastır kanıt olarak manastırın kanunnamesini gösterirken, Tagkalakis 1834 tarihli bir satış belgesini gösterir. Konu şeriat mahkemesine götürülürse de çözümlenemez. Ali Ağa'nın ölümünden sonra oğlu bu işin peşini bırakmaz ve sonunda Girit Metropoliti Diyonisos'un araya girmesiyle 1863'te sorun çözümlenir. Bu noktada Heraptera'daki Osmanlı yönetimi, otuz yıllık anlaşmazlığa bir nokta koyarak, anlaşmazlık konusu olan mülkü manastırla Tagkalakis arasında eşit olarak bölmeye karar verir (Pappadakis 1979:405-17).[13]

Manastırın elindeki topraklar 1893 tarihli bir kanunnameyle verilmiştir: Kuzeyde deniz kıyısına kadar uzanan mülk 10.000 *stremmata*'ydı (2.500 hektar). Aynı zamanda manastır çevredeki dört *metochi*'nin de sahibiydi. Yunanca *metecho* sözcüğünden gelen *metochi*, pay, bir çiftçinin mevsimsel konutu kadar, bir manastırla bağlantıyı da belirtir. 17. yüzyıl Venedik belgeleri, *metocharoi*'yi, yani asıl manastırda değil de bir *metochi*'de yaşayan keşişleri, bir yan yerleşme olarak tanımlar (Xanthoudidis 1913:338). Aynı zamanda da manastırın Herapetra, Mirabello ve Siteia eyaletlerinde 239 değişik yere dağılmış mülkü de vardı. Çeşitli hükümet fermanları, 19. yüzyılın başında manastırın topraklarını küçülttü; 10.000 *stremmata* kadarı 1933'te satıldı (Pappadakis 1936:157; Pappadakis 1974:53). Bugün manastır küçülen topraklarını hayvanlarını otlatması için bir çobana kiralıyor.

Şimdi terk edilmiş olan Asari, bir manastır *metochi*'si olarak kurulmuştu. Varlığı ilk olarak Osmanlının 1671'deki nüfus sayımında resmen onaylandı. O yıl sayıca Meseleroi ve Prina'da bulunanların yarısı kadar, yani 13 yetişkin Hıristiyan erkek nüfusu vardı (Stavrinidis 1976:134-5). Aziz

George Şapeli daha eskidir ve yaklaşık 1500'e tarihlenir (G. Peers, Austin'deki Teksas Üniversitesi, kişisel iletişim).

Asari'de sağlam yapılı yaklaşık on tane taş evin kalıntısı vardır. Taştan oyulmuş şömine rafları ve iç mekândaki taş kemerler bu evlerde yıl boyunca oturulduğunu gösterir. Yerleşmenin eskiden, birkaç harman yerinin yanı sıra bir zeytin değirmeni ve bol sulu bir kaynağı vardı. Bu da buranın mevsimsel yaşanan bir yer değil de, yerel geleneklerde sürdürüldüğü gibi, manastıra bağlı bir çiftlik yerleşmesi olduğu görüşünü destekler.

Küçük Aziz Jorj Kilisesi, buradaki tarihlenebilen freskli diğer küçük kiliselerin çoğuyla çağdaş ya da onlardan kısa bir süre sonra yapılmış gibi görünmektedir. Asari 18. ve 19. yüzyıllarda varlığını sürdürdü, ama 1903'te nüfus beş kişiye düştü ve bugün burası terk edilmiştir (Stavrinidis 1979:253, 304; Chourmouzis 1842:37; Nouchakis 1903:61).

Yakın Geçmişte Vrokastro Bölgesindeki Tarım Sistemi

Dağlardan gelen Korakas, Xeropotamos ve İstron nehirleriyle bölünen yüzey araştırması alanının aşırı derecede parçalanmış dağlık peyzajı, yükseklik, görünüş ve toprağın niteliğindeki farklılıklarla sayısız mikroçevreye ayrılır. Bu alanın tabanı özellikle miyosen evresine ait kireçtaşı konglomeradan oluşmuştur ve İstron Nehri'nin taşkın alanında önemli alüvyon birikintisi vardır. Khorio, Meseleroi ve Kato Prina'nın vadi altlarının dışındaki toprak ince ve bazı yerlerde de çok kayalıktır. Yüzeyin yaklaşık % 50'si tarım bakanlığınca "işlenebilir" olarak sınıflandırılır.

Osmanlı döneminde ve yaklaşık 1970'e kadar buğday, arpa, zeytin, bağ, keçiboynuzu ve baklagillere dayanan geçim tarımı köylüleri destekledi. Tahıl, baklagilleri ve hayvan yemini ekmek için yapılmış taş terasların dağların yamaçlarını hâlâ kuşak gibi sardıkları kolayca görülür. Bu dağların en yükseği olan Şinavria denizden 698 metre yüksektir. 20. yüzyılın başlarına kadar bu yüksek tarlalara tahıl ekildi; bu tarlalardan bazıları o kadar kayalıktır ki, bugün yalnızca kabaca otlatma için uygun görülür. Vadi tabanında zeytinliklerle bağlar, su kaynaklarının yakınında da sebze bahçeleri bulunur. En kurak alanlarda yabanıl olarak büyüyen keçiboynuzu, Doğu Girit'in bu bölgesinde çok iyi ürün verir.

20. yüzyılın başında tarımsal kullanımın etnoarkeolojik açıdan tanımlanması, Osmanlı dönemi için de açıklayıcıdır. Arkeolojik yüzey araştırması sonuçlarının ve her bir tarla evinin ya da *metochi*'lerin "tarihinin" bir araya getirilmesi, yerleşmenin ve toprak kullanım örüntülerinin ve özellikle de *metochi*'lerin kullanımının 17. yüzyıla gelininceye kadar artık yerleşmiş olduğunu ve İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar da değişmediğini gösterir. İklim, ürünler ve köylünün hizmetindeki teknolojik araçlar, iki buçuk yüzyıllık Osmanlı egemenliği boyunca çok az değişti. Çoğunlukla, tarımsal teknikler bağlamında, Vrokastro bölgesinin yalnızca Avrupa'dan değil, Batı Girit'ten bile geri kaldığı söylenebilir.

Son yüzyıllarda bu bölgede egemen olan toprak sahipliği ve miras düzeni, bütün aile bireylerinin yaklaşık eşit oranda toprağın mirasçı olmalarında diretiyordu. Bu da her bir çiftçinin köyünden ve birbirinden değişik uzaklıklarda sayısız parsele sahip olduğu bugünkü toprak sahipliği sistemini doğurdu. Bu sistem, bu kadar çok parselin işlenmesinden doğan kaçınılmaz mantıksızlığı ve zahmeti nedeniyle eleştirilirken, yararları o kadar açık değildir. Bu sistemi savunanlar, bunu çiftçinin hasattaki başarısızlık riskini azaltmak için kullanışlı bir yol olarak görür; değişik mikro-çevrelere ekilmiş değişik ekinler, bir hasadın iyi olamayacağı bir yılda diğerlerinin başarılı olabilmesi demektir (Forbes 1982:324-359; Gallant 1991:44). Geleneksel sistemdeki bölünmüş toprak sahipliği, riski azaltmayı amaçlar. Bu, verimi azamiye çıkarmak için, parsellerin birleştirilmesini ve işçilik bedelini düşük tutmayı amaçlayan ticari tarımın tam tersidir.

DDT'nin bulunmadığı bir tarihte (1945'ten önce pestisitler [zararlı ilaçları] ve gübre çoğunlukla bulunmuyordu) denetlenemeyen bitki hastalıklarından, parsellerin dağınık olduğu bir sistemde kaçınılabilir. Artık burada tahıl, yanında baklagil, orada bağlar ve şurada da zeytin ekili küçük tarlalar, eski ya da yeni olsun, zararlı istilasına daha az açıktır. Tek hasat, Amerika'nın orta batısındaki çiftçilerin keşfetmiş oldukları gibi, uzmanlaşmış zararlıların ya da hastalıkların çoğalmasına davetiye çıkarır. 19. yüzyılın ortalarında, asma yaprağı biti *Phylloxera*'nın (olasılıkla Yeni Dünya'dan getirilmiş) Fransa'daki bağlarda yol açtığı yıkım, şarap bölgelerindeki yan yana bağlar dolayısıyla söndürülmesi güç bir yangın gibiydi (Unwin

1991:284-296). *Phylloxera* Girit'e son birkaç on yılda geldi ve Heraklion yakınındaki büyük ticari bağlara yerleşti; ama Doğu Girit'in küçük ve bitişik olmayan bağlarına yayılmadı.

Dacus sineği, zeytinin içinde büyüyüp erken dökülmesine yol açan oldukça yeni bir zararlıdır. Bu ürün ya kullanılamaz ya da kullanılırsa istenmeyen asit düzeyinde bir zeytinyağı elde edilir. 1948'de yapılan bir araştırmada, bu zararlı, ürünün % 50 kadarının bozulmasından sorumlu tutulur; ama Girit'in zeytinyağı sanayisini daha önce gözlemleyenler bundan hiç söz etmez (Allbaugh 1953:548). *Dacus* sineğinin yayılmasına son yetmiş yılda çok artan zeytin ekimi yardımcı olmuş olabilir mi?

Metochi'lerin, yani tarlaların yakınındaki mevsimsel konutların varlığı, dağınık parsellerin işlenmesini kolaylaştırdı. Her köy, köylülere ait bir *metochi* halesiyle çevrelenmiştir. Bu da köyün kullandığı alanın görsel bir imgesini verir. Örneğin, Kalo Khorio *metochi*'lerinin (ve tarlalarının), Meseleroi çevresinin ne kadar içine sokulduğunu görmek ilginçtir. Bu da daha yeni ama daha büyük bir köyün kurulduğunu gösterir. Yüzey araştırması yapılan alanda *metochi* yerlerini gösteren harita, köyden *metochi*'ye yürüyüş uzaklığının yarım saatle en çok dört saat arasında değiştiğini gösterir; bir köylünün *metochi*sine varması için ortalama bir buçuk saate gereksinmesi vardı. Köylüler, sorulduğunda, köyden *metochi*'ye bir buçuk saatlik uzaklığın normal azami uzaklık olduğunu söyler ve yaya üç saat çeken bir tarlanın elde tutmaya değmeyeceğini belirtirler. Buna karşın mirās kalan toprağın satılması kolay bir karar değildir. Çok sık gidilmesi gerekmeyen eski bir zeytinlik, dört saatlik uzaklıkta olsa bile, korunmaya değebilir. Motorize ulaşımdan önce, bu gibi uzak mülkün uygun biçimde kullanılabilmesi iyi bir planlama gerektiriyordu. Ama, tarlaların ve *metochiler*'in çoğuna yaya olarak bir buçuk saatte ulaşılabiliyordu.

Metochia [Metochi'ler]

Vrokastro'da yüzey araştırmasının yapıldığı alanda Osmanlı dönemine ilişkin elli bir kazı alanı ve çiftçilerin tahıl, zeytin ya da üzüm yetiştirmek üzere haftalar ya da aylar boyunca yaşadıkları seksen bir *metochi* saptandı.

Şekil 2.6. Sfakolaggada'da iki odalı *metochi*'ye bir örnek.

Metochi (Şekil 2.6), harçsız taştan yapılmış; tahta bir iskelet üzerinde ince dal, saz ve kilden çatısı olan; bir, iki, ya da üç odalı bir tarla evidir. Bu *metochi*'lerde yaşamış yaşlı köylülerle yapılan görüşmeler, çoğu zaman bir ya da birkaç odanın saman deposu, kiler ya da ahır olarak kullanıldığını ortaya koydu. Bir odada ocağın varlığı, ailenin burada yaşadığı, yemek yediği ve uyuduğunu gösteriyordu. Tarla evlerinde yaşayan köylülere yapılan ziyaretler, pencere, sıva ya da taban kaplamasının olup olmamasının, daha önce oturanların insan ya da hayvan olduklarının kesin ipuçları olmadığını açığa çıkardı. Odaların sayısı da kullanım amacı bilinmedikçe, nüfusun iyi bir göstergesi değildir.

Çoğunlukla çatı kili, plastik ya da metal plakalarla onarılmış ama bozulmamış ya da hatta betondan yeni çatılı bu *metochi*'lerin birçoğu hâlâ iyi durumdadır. Bu *metochi*'lerden bazılarında on yıl öncesine kadar yaşanıyordu. Çobanların dışında, yalnızca birkaç sıra dışı kişi, artık her yerde

kamyon olduğundan, bu *metochi*'lerde hâlâ yaşar. Bazı *metochi*'lerse hayvan barınağı ya da depo olarak kullanılır. Birçoğu iyi durumlarını Alman işgaline borçludur; çünkü İkinci Dünya Savaşı sırasında köylüler önce İtalyanlardan sonra da Nazilerden kaçmak için *metochi*'lere sığındılar. O dönemde uzak alanlarda yalnız mevsimsel olarak değil, yıl boyunca yaşanıyordu. En azından bir *metochi*'nin, eski müttefiklerinden kaçmak için İtalyan askerlerce sığınmak üzere onarıldığı söylenir.

Metochi'lerin çoğu, arkeolojik yüzey araştırmaları sırasında bulunan çanak çömlekten açıkça anlaşıldığı gibi, Venedik döneminde de yaşanmış yerlerdedir. Demek ki, yakın geçmişteki toprak kullanım örüntüleri ve *metochi*'lerin mevsimsel barınak olarak kullanılmasının kökleri geçmişe dayanır. 15. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar *metochi*'ler ve kullanımlarıyla ilgili edebi belgeler yaşlarını doğrular (Xanthoudidis 1912:243-244; Papadakis 1976:31-32).

Metochi'lerin mevsimsel olma niteliğinin arkeolojik belgelerin yorumlanmasında önemli yöntemsel sonuçları vardır. *Metochi*'ler, kırsal alanda çok sayıda yerleşme alanının ortaya çıkmasının her zaman bir nüfus artışına işaret etmediğini gösterir. Onlar daha çok toprak sahipliğinin ve tarımsal kullanımın örüntülerini ortaya koyabilir. Vrokastro'da yüzey araştırmasının yapıldığı alanda, çokmerkezli yerleşim örüntüsü, tarlaların yakınındaki *metochi*'lerin kullanımıyla birleştiğinde, "yaygın" bir tarımsal kullanım sistemiyle ilişkilendirilir. Bu sistemde dağınık parsellere değişik ürün ekilir. Bu sistem, bitişik parsellere daha emek-yoğun ürünler ekildiğinden, mülkün üzerindeki bir konutta bütün yıl yaşanmasını gerektiren "yoğun" sisteme yeğleniyordu.

Örneğin, savaş öncesi dönemde, köyde yaşayan bir ailenin tahıl tarlalarının yakınında bir de *metochi*'si olabilirdi. Aile bireyleri yaz mevsiminde tahılın hasadı ve işlenmesi, hayvan yemi ve diğer tarla ürünleri için bir ay süreyle burada kalabilirdi. *Metochi*'nin bir kuyusu, bahçe ürünleri olabilirdi. Bu ürün bağ bozumu, belleme ve budama için yılın diğer zamanlarında ziyaret gerektiren bir bağ da olabilirdi. Ekmek pişirmek için bir fırın, belki bir tavuk kümesi ve hatta üzüm ezim teknesi bile bulunabilirdi. Yıllarca kullanıldıktan sonra, bir *metochi*'de yaklaşık yıl boyunca yaşanan bir

konuttakiyle aynı çanak çömlek kalıntıları, aynı bitkisel ve hayvansal kalıntılar ve aynı eşya bulunur. Bütün bunlar *metochi*'nin maddi kalıntılarının yıl boyunca yaşanan bir barınağınkinden ayırt edilmesini güçleştirir. Eğer yalnızca maddi kalıntıları buluyor olsaydık, hiç kuşkusuz her yeri "çiftlik evi" olarak yorumlardık.

Metochi'lerde yaşamış ve onu kullanmış olan yaşlı köylüler, birçok durumda onun kullanımı ve sahipliğine ilişkin 19. yüzyılın ortalarına kadar geriye giden bir şecere verebiliyorlar. Ama, bir *metochi*'de kaç ay yaşanırsa yaşasın, orasının bir ev, bir aile barınağı olmadığında diretiliyor. Her aile belli bir köydendi; belli bir yerdeki *metochi*'ler belli bir köyündü ve onları o köy kullanırdı.

Taştan yapılmış *metochi*'lerin tasarımı birbirine oldukça benzer. Coğrafi konumları pusulanın yönleriyle ilgili bir seçimi göstermez. Yapılar topografyaya uygun olarak inşa edilmiştir ve çoğu zaman duvarların desteklenmesi için yamaçlar ve anakayanın yeryüzüne çıkmış parçaları gibi önceden var olan doğa öğeleri kullanılmıştır. En yaygın ev planı art arda dizili odalardan oluşur: Bir hat üzerinde olmalarına karşın, çoğunlukla odaları birbirine bağlayan bir kapı yoktur. Bu plan, odaların kiler, hayvan ya da insan barınağı olmak gibi işlevleri değiştirilebileceğinden, kolaylıkla yeni odalar eklenebileceğinden ve pencerelerle kapılar açılıp kapatılabileceğinden, en esnek olanıdır.

Metochi'lerdeki odaların boyutları iki metrekare olan en küçüğüyle, yaklaşık otuz metrekare olan en büyüğü arasında değişebilir. Ortalama oda boyutuysa makul bir oranla üçe dört metredir. *Metochi*'lerin otuz birinde iki oda varken, yirmisi yalnızca tek bir odadan oluşmuştur. Üç evin dış yüzeyi sıvalıdır ve altısının içinde sıva izleri vardır. Çatısız *metochi*'lerden birçoğunun hava koşullarıyla tahrip olmuş durumu, bu istatistiği önemsiz yapar.

Metochi'lerin sekizinde ekmek fırını (Şekil 2.7) saptandı ve saptanması daha güç olan üzüm ezim tekneleri yalnızca ikisinde bulundu. Otuz alanda bir ya da daha çok harman dövme yeri saptandı. On altısının ağılı, birinin tavuk kümesi bulunurken, ikisi duvarlarla çevrili bağlarla ilintiliydi; bir *metochi*'nin yanında zeytin ezmek için bir dibek taşı

Şekil 2.7. Meseleroi'deki *metochi*'de bir ekmek fırını.

bulundu. Otuz bir yerleşmenin yakınında sarnıçları, kuyuları ya da kaynakları olduğu saptandı. Son yüzyılın su tablosundaki değişimler bu gerçeği gölgelese bile, hepsinin yakınında bir tür su kaynağının olduğunu varsaymak yanlış olmaz.

Metochi'lerin içleri basit döşenmiştir. Yemek pişirmek ve ısınmak için bir ocak, pencereler (bazılarının hiç penceresi yoktur ve bazılarının duvarında belki güvenlik gerekçesiyle yalnızca yarıklar vardır), moloz ve taştan yapılmış uyku alanları ile duvarda depolama ve aydınlanma için nişler bulunur. Taş duvarlar harçsızdır, ama yapım yöntemi daha güçlü bir dengeye sahip duvarlar üretmiştir. *Metochi*'ler, örülmüş ya da pencereye dönüştürülmüş kapılar, doldurulmuş ya da nişe dönüştürülmüş pencereler ve eklenmiş ya da işlevleri değiştirilmiş odalarla yeniden biçimlendirmenin izlerini taşır; bu, modüler bir ev planıdır. Kilerlere ve ağıllara, belki bir güvenlik öğesi olarak bazen bir iç kapı ya da pencereyle ulaşılmaktadır.

Metochi'lerin çoğu, her zaman yalıtılmış değilse de bağımsızdır. On altı kazı alanında birden çok *metochi* vardır. Altı ya da daha çok sayıda *metochi*'den oluşan dört büyük grup vardır: Sfakolaggada, Asari, Kavousanida ve Tzamaki. Bu "küçük köy"lerin her birinin kökeni değişiktir. Kavousanida beş erkek kardeş tarafından kurulmuştu. Sfakolaggada'yı akraba olmayan yedi aile işbirliğiyle işletiyordu. Tzamakhi'yse Kalo Khorio ve Meseleroi'de oturanlar kadar, Kritza'dan akraba olmayan çobanlarca da kullanılıyordu. Son olarak da Asari aslında Faneromoni Manastırı'na bağlıydı.

Yaşlı köylülerin anıları bu *metochi*'lerin konumlarına ve düzenlemelerine ışık tutar. *Metochi*'ler tek bir ürün yetiştirmek için kurulmamıştır; önde gelen tahıl üretiminin yanı sıra başka etkinliklerin izlerini de sergiler. Hâlâ, on bir *metochi* yerleşmesinin yakınında zeytinlikler, on üçünde bağlar, sekizinde bahçeler, on sekizinde keçiboynuzu, altısında badem ve üçünde de incir ağacı vardır. Yirmi birindeyse yılın bir bölümünde 50 ya da 500 koyun ya da keçi besleniyordu.

Tarımsal Altyapı

Kırsal alandaki yerleşme örüntülerinin ve hareketlerin bir haritası, köylerde ve çevrelerinde hâlâ var olan tarımsal donanımların konumları olmadan eksik kalır. Tahıl değirmenleri, zeytin değirmenleri ve ezimevleri, üzüm ezim tekneleri ve ekmek fırınları hızla kötüleşiyor. Bu makinelerin nasıl çalıştırıldığının ve hizmet verdikleri insan sayısının ortaya çıkarılması, Osmanlı dönemi tarımını gözler önüne serer. İyi ki onları daha önce işleten köylüler işlevlerini açıklayabiliyor; çünkü suyla çalışan tahıl değirmenleri 1960'lara ve zeytin değirmenleri de 1950'lere kadar çalışıyordu.

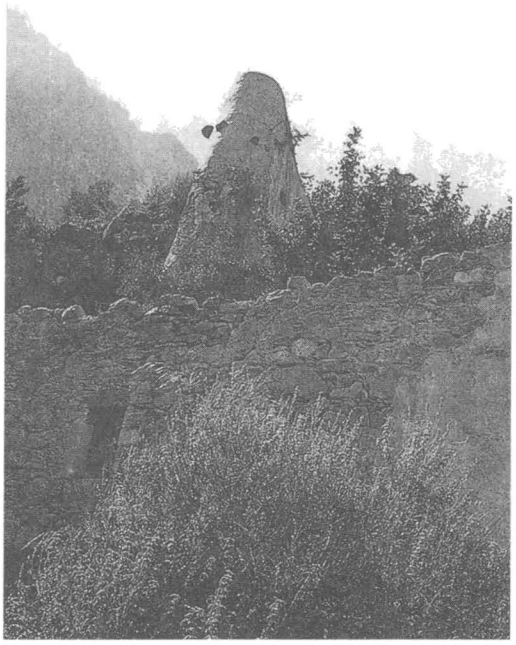
Kısa bir süre önce terk edilmiş ya da yüzyıllardır kullanılmamış olsalar da, su değirmenlerinin konumları, bir alanın hidrolojisiyle [su bilimi] ilgili bilgi verir. Girit'in bu bölgesinde kısa bir süre önce makineyle açılan derin kuyular, birçok kaynağın debisini olumsuz etkilemiş gibi görünüyor. Bu gene de, derin kuyular açılmadan önce yerel kaynakların çoğunun daha çok su sağladığını anlatan köylülerin izlenimidir. Onlar derin kuyular açılmadan önce yerel kaynaklardan çoğunun daha çok su sağladığını anlatıyorlar. Su değirmenlerinin yerlerine haritadan bakmak, su gücünün son yüz-

yıllarda nerede bulunduğunu bize gösterir. Kalo Khorio'daki sırayla dizili üç değirmen, gücünü Palatina'daki ve Katovrysi'deki kaynaktan alıyordu. İki değirmenin gücü Pyrgos'taki kaynaktan geliyordu. Bu kaynak hâlâ vadinin sulanmasını sağlamaktadır. Bazıları yüzyıllardır kullanılmayan taşkın alanındaki diğer değirmenler su gücünün burada çok bol olduğunu gösterir. Köylüler bir zamanlar Kalo Khorio'da on iki su değirmeni olduğunu ileri sürüyorlar; arkeolojik yüzey araştırması bunlardan dokuzunun kalıntılarının yerini saptadı.

Prina ve Meseleroi'de yaşayanların kullandığı su değirmenleri güneyde, su sınırının diğer yanındadır. En kuzeyde ise Kato Prina vadisindeki Koutsoura'nın, Prina kaynağından gelen su yetersiz hale gelince 100 yıl önce terk edilen yıkılmış değirmeni bulunur. Prina'nın güneyinde Petritsi Nehri'nin üzerindeki değirmen, 1960'lara kadar kullanılmıştır. Meseleroi'de yaşayanlar tahıllarını, Korakas Nehri'nin aşağı havzasında yer alan bir buçuk saatlik yürüme uzaklığındaki Braiminia ya da Atsali değirmenine götürüyorlardı. Bir köy değirmeninin kullanımı yerel halkıyla sınırlı değildi. Değirmenleri çalışmadığında, dağ köylerinin halkı Kalo Khorio'daki değirmenleri kullanmak için aşağı iniyorlardı. Yine, *metochi*leri yüzey araştırması yapılan alanın en doğusunda olan çiftçiler, tahıllarını öğütmek üzere Monastiraki'ye getiriyorlardı (Şekil 2.8). Buradaki iki büyük su değirmeni, doğudaki Ha koyağından gelen derenin suyunu kullanıyordu.

Bu değirmenler ne kadar eskidir? En azından Kalo Khorio'dakilerden ikisinin yüz yıldan uzun bir süre önce terk edildiği, değirmen yapısının üzerindeki toprak birikintisinden ve o toprakta büyüyen ağaçların boyundan anlaşılır. Yazılı kanıtlar, 15. yüzyılın başlarında Kalo Khorio düzlüğünde, o zaman burada hiçbir köy olmamasına karşın, su değirmenleri olduğunu gösteriyor. Boundelmonti 1415'te sürekli çalışan dört değirmen görmüştü (Legrand 1897:149). Mesara'da benzer değirmenler 17. yüzyıla tarihlenir (Vallianos 1985:11; Clutton 1977:148). Yüzyıllar süresince yeniden biçimlendirildiklerinden, bu yapıların tarihlenmesi güçtür.

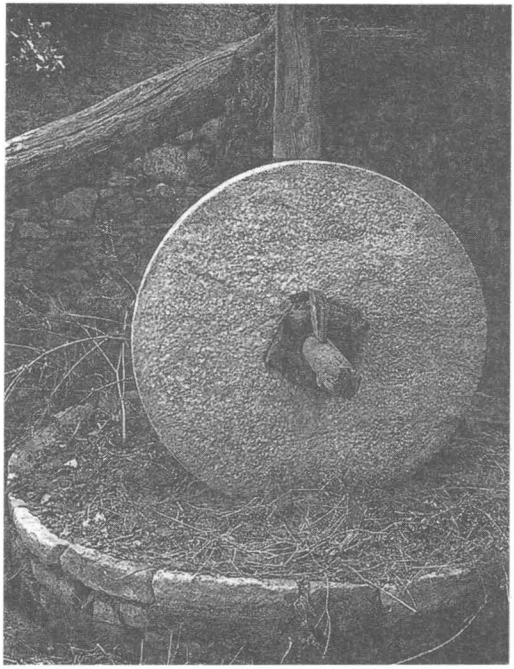
Değirmenciler çoğunlukla *archontes*, yani başkalarına iş veren, Osmanlı ya da Venedikli yerel yöneticiyle arası iyi olan zengin adamlar olarak

Şekil 2.8. Monastiraki'de tahıl değirmeni.

tanımlanır. Monastiraki'deki değirmenler, yerli halka satıldıkları 1912'ye kadar Müslümanlarındı. Meseleroi'dakiler de bu yüzyılın başlarında yerli halk alana kadar Müslümanlarındı. Prina'da kullanılan değirmen ise yerli halkındı. Kalo Khorio'daki değirmenlere Müslümanların sahip oldukları hiç anımsanmıyor; yer isimleri ve yakınlardaki küçük kiliselerden ismini alan değirmenlerin isimleri de Yunancadır. İsmini yerel bir isimden almayan Kalo Khorio'daki Modatsou değirmeninin ismi (Modazzo), sahibinin Venedik kökenli olduğuna ilişkin bir ipucu verir. Yerel söylenti, Modatso'ların Kritsa ve Krousta'nın sahibi olan Ağa'nın kâtibi olduğunu belirtir (olasılıkla bu ağa bir mültezimdi ya da vergi çiftliğinin sahibiydi).

Tahıl değirmenlerinin, sahiplerinin hükümete ayni vergi ödemekten kurtulmaları için ulaşılamayacak dağlık noktalara yapıldığı ileri sürülür (Vallianos 1985:10-12). Bu kuram haraç vergisinin un değil de tahıl olarak ve dolayısıyla da değirmende değil de harman yerinde alındığı gerçeği karşısında inandırıcılığını kaybeder.[14] Özellikle kurak Doğu Girit'te un değirmenlerinin konumları, diğer öğelerin dışında su gücünün varlığıyla saptanıyordu. Örneğin Kalo Khorio'daki değirmenler, su güçleri yeterli olmadığında Pachyammos, Prina ve Meseleroi kadar uzak köylerin halkına da hizmet ediyordu. Çorba ve lapalarda kullanılan daha iri öğütülmüş tahıl ürünlerinin hazırlanması için evlerde el değirmenlerinin kullanımı sürüyordu. Bu da değirmene yapılacak uzun yolculuğa gerek bırakmadığı gibi, çoğun-

Şekil 2.9. Monastiraki'den zeytin ezici. Bunun gibi zeytin eziciler, Vrokastro'daki araştırma alanındaki bazı köylerde 20. yüzyılın başına kadar kullanıldı.

lukla insanları değirmencinin yüzde on olan payından da kurtarıyordu.

Hepsi de dikey dingilli olan değirmenler teknolojik yönden basitti. Bir akarsuyun gücü kullanılıyordu. Su bir depoda biriktiriliyor ve debiyi artırmak için bir su kanalıyla taşınıp, giderek daralan dikey bir "baca"dan değirmenin altına boşaltılıyordu. Burada su yatay bir tekerleği harekete geçiriyor ve bu da tahılı öğüten değirmentaşlarını döndüren dikey bir dingile güç sağlıyordu. Bu değirmenler suyun basıncını denetleyemiyordu, ama üstteki değirmentaşını yükselterek çok hızlı dönmesini ve unu "yakmasını" engellemek için bir makas kullanılabiliyordu. Bu değirmenler için yeğlenen taş, Melos Adası'ndan ithal edilen volkanik kayaydı. Burası eski ve modern çağlarda bir değirmentaşı kaynağıydı (Runnels ve Murray 1983:62-63).

Daha eskilerde her köye hizmet eden zeytin kırıcıları ve presler de basitti. Antikçağdan beri pek değişmeyen bir teknoloji kullanılıyordu. Zeytin değirmeni çoğunlukla köyde bir suyun yakınında kurulurdu; çünkü zeytinyağının çıkarılması için bol sıcak su gerekiyordu. Değirmenlerin ve preslerin kalıntıları Prina'yla Meseleroi'de ve Vasiliki'yle Monastiraki'de bulundu. Bu köylerin değirmenlerini yüzey araştırması yapılan alanın doğusundaki *metochi*'ler de kullanıyordu. Kalo Khorio'da var olan sekiz değirmenden hiçbiri bugüne kalmamıştır. Buradaki nüfus artışı-

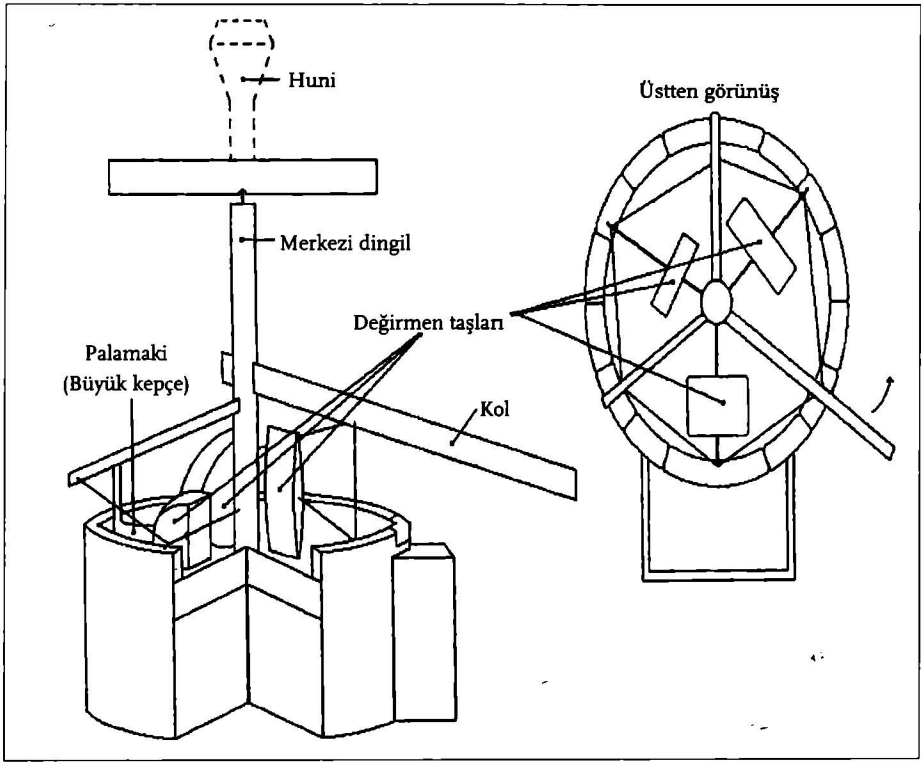
nın sonucu, pres atölyelerinin yeniden kullanılması ve makinelerin tahrip edilmesi olmuştur.

Zeytinyağı çıkarmanın mekanik yolları, çoğunlukla Yunanistan'da olduğu gibi çok yavaş gelişti (Sordinas 1971). Tek bir kırma taşı olan en eski zeytin değirmeni (Şekil 2.9) basit bir yapıydı; birkaç madeni çivinin dışında, tümüyle taş ve tahtadan yapılmıştı (Pitykakis 1983:1.68). Bunu çalıştırmak, dairesel taş teknenin içindeki büyük dikey değirmentaşını hareket ettiren yatay çubuğu çekmesi için katır ya da öküzü yönlendirmek ya da onlara yardımcı olmak, zeytinleri hazneye boşaltmak ve yavaş dönen değirmentaşının yönüne küreklemek için birkaç kişi gerekliydi. Bu yerel yapım basit değirmen, antikçağdan beri değişmeden varlığını sürdürmüş gibi görünüyor; aynı değirmen Vrokastro'nun yüzey araştırması yapılan bölgesindeki bazı köylerde 1930'lara ve 1940'lara kadar kullanıldı.

19. yüzyılın ortalarında tek taşlı kırıcı ve ahşap vidalı pres Doğu Girit'te bile hâlâ kullanılırken, Yunanistan'da bunların yerini daha verimli çok taşlı kırıcı ve tümüyle madenden yapılmış vidalı pres alıyordu (Raulin 1869:243; Hitier 1881:601; Sordinas 1971:12). Bu yeni zeytin değirmeni, fabrika, (İtalyanca *fabrica*dan) Mirabello'da yaşayan Lasithi'nin Yunan valisi K. Adosidis'in çabalarıyla 1870'lerde Milano'dan Doğu Girit'e getirildi (Pitykakis 1983:2.1143; Psilakis 1988:212).

Fabrika eski değirmenden daha karmaşıktı (Şekil 2.10). Değişik boyutlarda, merkezi dikey dingilden değişik uzaklıklara konmuş üç ya da dört değirmentaşı bulunuyordu. Bu dingile takılı bir kol, insan gücü gerektirmeden zeytinleri değirmen taşlarının yoluna doğru kepçeliyordu. Değirmentaşlarını bağlayan çubuklar ve onları merkezi kazığa bağlayan yatay dingiller demirdendi; bu parçaların yerel olarak elde edilebilen malzemeden yapılamaması, daha verimli bu makinenin yaygınlaşmasını sınırladı.

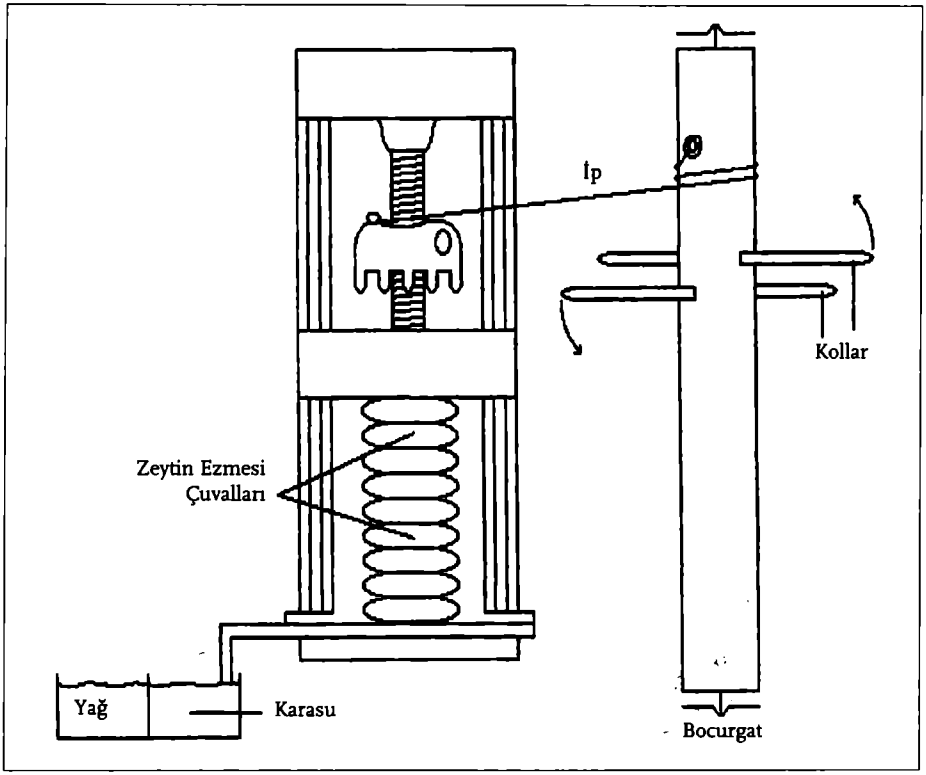
Doğu Girit'e yaklaşık 1870'lerde gelen fabrikanın, Vrokastro'nun yüzey araştırması alanındaki küçük köylere ulaşması uzun zaman aldı. 1911 ve 1912'de Meseleroi'de iki fabrika kuruldu. Prina yeni makineleri 1910-1920 arasında alırken, Vasiliki ilk fabrikasını 1910'da kurdu. Fabrika Monastiraki'ye ise ancak 1950'de, daha büyük bir köy hidrolik pres alınıp, artık modası geçen fabrika parçaları satılınca geldi.

Şekil 2.10. Bir fabrika (zeytin presi).

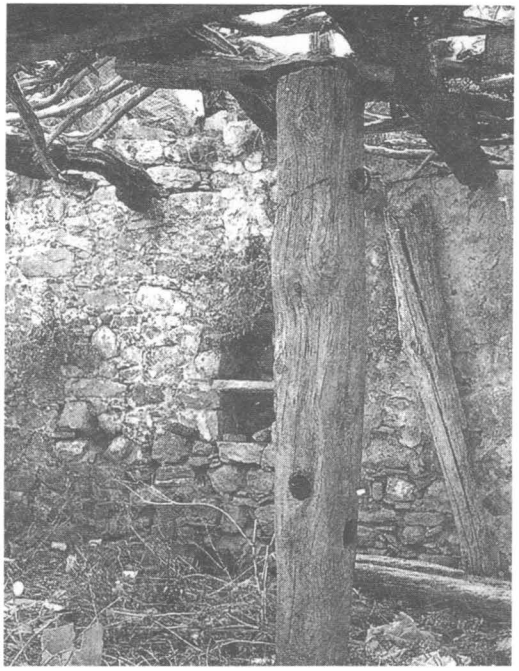
Fabrikanın tek taşlı kırıcıya karşı üstünlükleri vardı. Zeytinleri eski makinenin iki katı hızla hamura döndürüyordu, daha düzgün çalışıyordu ve çekiş gücünü sağlayan hayvanın çabasından daha azıyla işliyordu ve daha az sayıda işçi gerektiriyordu. Ama usta demirciler ve bir demir kaynağı olmadan kurulamıyordu; bunların ikisi de Girit'in birçok bölgesinde yoktu. Bu nedenlerden dolayı, fabrika her yerde tek taşlı presin yerini almadı; ikisi yan yana kullanılmayı sürdürdü. Vasiliki, Monastiraki ve Meseleroi olmak üzere üç köyde, köy yolunda birbirine yakın üç evde bu iki türün kalıntıları bulundu.

Zeytinler hamur haline getirildikten sonra, zeytinyağı üretimi işleminin ikinci aşaması ezmeydi (Şekil 2.11). Zeytin hamuru keçi kılından ya-

Şekil 2.11. Tek vidalı bir zeytin presi.

pılmış torbalara konuyor ve bu torbalar da tahta vidalı presin yatağına yığılıyordu. Sert tahtadan yapılmış vidalı en eski presin iki dikey tahta vidası vardı. Pres bu vidaların üzerinde inip çıkıyordu (Pitykakis 1983:1.68). Ezicinin kafası, hareketi güçleşene kadar indiriliyordu. Sonra ya presin kafasına yerleştirilen lövyelerle ya da ezimevinin tabanına ve tavanına raptedilmiş büyük dikey tahta bocurgatla basınç artırılıyordu (Şekil 2.12). Bu bocurgatın çevresine, ezicinin kafasının altındaki kollara raptedilmiş bir ip sarılıydı. Birkaç kişi, üzerine saplanmış yatay çubuklarla bocurgatı çevirip ipi çekerek ezicinin kafasını aşağı indiriyordu. Yağ, tabana gömülü olan ve içinden kepçeyle alınabileceği çökme haznesine ya da kara suyun boşalabilmesi için dipleri tekne ağzıyla donatılmış tabanın üzerindeki kaplara akıyordu. Değirmen-

Şekil 2.12. Monastiraki'de bir ezimevindeki bocurgat.

cinin yüzde onluk ücreti ürün olarak ödeniyordu.

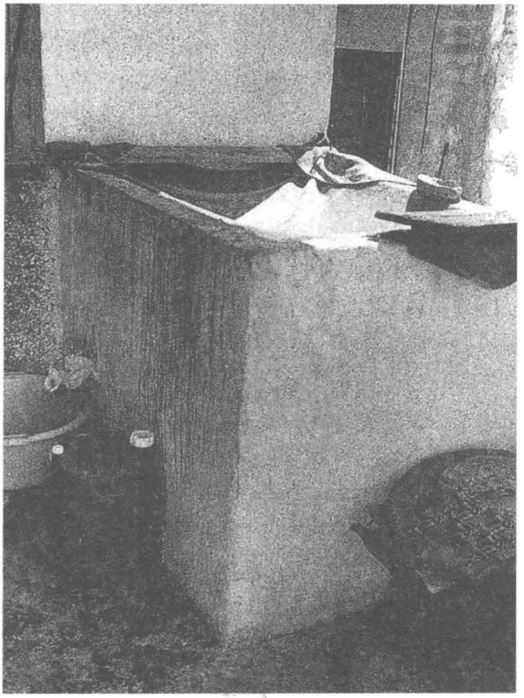
Zeytinyağının haraç vergisi değirmende alındığından, toplanması da değirmencinin sorumluluğundaydı.

Vidalı pres, İskenderiyeli Hero'nun "Mekanik"inin 16. yüzyılda yeniden keşfedilip basılmasının sonucu olarak ortaya çıkan oldukça yeni bir icattır. Önce Venedik, zeytinyağı çıkarmak için daha verimli bu yöntemi yaygınlaştırdı ve kolonilerinde tahta vidalı pres eski mertekli presin yerini almaya başladı. Yapılması iki vidalı presten daha güç olan tek vidalı pres, Girit'e olasılıkla 18. yüzyılda geldi (Sordinas 1971:14).

Karmaşık olmasına karşın, tahta vidalı pres yerel olarak üretilebiliyordu, ama bütünüyle madenden yapılmış olan vidalı pres üretilemiyordu. Vrokastro bölgesine ilk olarak, Yunanistan anakarasında kullanılmaya başlandıktan (Sordinas 1971:17) on yıllarca sonra, son yüzyılın sonunda İtalya'dan ithal edildi. Yüzey araştırması yapılan alandaki terk edilmiş evlerde bulunan maden vidalı preslerin hepsi birbirinin benzeri İtalyan yapımıdır. Maden pres tek vidalı tahta presler gibi çalışıyordu; tahta dikey bocurgata saplanmış olan kulplar kullanılarak, pres kafası insan gücüyle aşağı indiriliyordu. Maden vidalı pres, öncüsü olan tahta vidalı presten daha verimliydi; çünkü daha sağlam olduğundan daha fazla basınç uygulanabiliyordu ve vida ya da pres kafası kırılmadan daha fazla yağ çıkarılabiliyordu.

Köydeki zeytin değirmenlerinin yanı sıra, küçük çapta elle zeytinyağı üretiminin de kanıtları vardır. Bu yöntemde zeytinler büyük bir

taşla bir teknenin içinde dövülüyor ya da eziliyor veya düz bir taş yüzeyin üzerine serilen zeytinlerin üzerinden silindir bir taş geçiriliyordu. Ezilmiş zeytinler bezlere sarılıp bir teknenin içine istifleniyor ve yağın çıkması için üzerlerine ağır taşlar yığılıyordu. Bazen insanlar da ağırlıklarını taşların ağırlığına katıyordu ya da daha basitçe hamur, yağın çıkmasını sağlayan sıcak suya daldırılıyordu ve suyun yüzeyine çıkan yağ kepçeyle toplanıyordu. Yaşlı köylülere göre, Osmanlı döneminde bu gibi yorucu ve verimsiz yöntemler kullanılıyordu. "Ev yapımı" zeytinyağı, mal olarak ödenen vergiden ve değirmencinin payından kaçırılabiliyordu. 19. yüzyılın sonunda Girit'te gözlenen bu yöntemler (Sarakomenos 1930:70) 1936 gibi geç bir tarihe kadar sürdü (Vickery 1936:52; Forbes&Foxhall 1978:39-41).

Şekil 2.13. Prina'da ayakla üzüm ezilen tekne. Buna benzer tekneler ev içi tüketim için şarap yapımında hâlâ kullanılır.

Beslenme üçlüsünün üçüncü üyesi olan şarap, Vrokastro bölgesinde her zaman yerel tüketim için üretildi. Bölgede en yaygın olarak yetiştirilen üzüm cinsi olan *Iliatiko*'dan tatlı bir beyaz şarap üretilir. Bu aynı türe 1609 kadar eski bir tarihte bir İskoç gezgin rastlayıp, Girit'in "Leatic" şarabının en iyisi olduğunu söylemişti (Litgow 1814:68).

Şarap yerel tüketim için hâlâ geleneksel yöntemle üretilir. Üzümler, çoğunlukla bahçede ya da evin yakınındaki su geçirmez çimentoyla kaplı taş bir teknenin içinde ayakla ezilir (Şekil 2.13). Elde edilen şıra fıçıla-

ra doldurulur ve mayalanması tamamlandığında hemen içilebilir. Üzümün posası bağbozumundan sonra ekim ayında imal edilen rakının damıtılmasında kullanılmak üzere saklanır.

Şarabın alkol olarak damıtılması ne kadar eskiye dayanır ve Giritliler ne zamandan beri rakı yapıyorlardı? Konyak ancak 16. yüzyılda, Fransa'da ilaç gibi kullanılmasının dışında, içki olarak içilmeye başlandı, ama alkol damıtma İslam dünyasında icat edilmiş gibi görünüyor (Unwin 1991:236). 1700'de Fransız gezgin Tournefort, Girit'in rakısını "...sert olmayan, yanık kokan ve hemen bozulan..." düşük nitelikli bir konyak gibi bulur (Tournefort 1718:2.95-97).

Sonuçlar

Bu bölümün ilk kısmında Osmanlı Girit'inin tarımsal tarihinin kısa bir özeti anlatıldı. Onu izleyen daha uzun bölümlerde Doğu Girit'teki belirli bir kırsal alana, köylerine, manastırlarına ve toprak sahipliğiyle ilgili göreneklere daha ayrıntılı bir bakış sunuldu. Sonuç bölümünün elde edilen bilgileri inandırıcı bir biçimde birleştirmeye çalışması gerekir.

Burada ilgi çeken başlıca soru, toprak sahipliği sistemidir. Vrokastro bölgesi için bulduğumuz değişik türlerdeki bütün kanıtlar, çiftlik sisteminin, Orta ve Batı Girit'teki daha geniş ovalarda olduğunun aksine burada pek yürümediğini gösterir. Toprakları büyük çapta daha zor işlenebilen ve belki değeri daha düşük Vrokastro bölgesi, imparatorluğun yöneticilerinin değişmesinden çok fazla etkilenmiş gibi görünmüyor.

Venedik soylularının ellerinde tuttukları ve serflerinin (*villani*) işlettiği Hanya ve Heraklion yakınlarındaki büyük mülk, eski sahipleri Ada'yı Venedik komutanı Morosini'yle 1669'da terk ettiklerinde yeni Osmanlı ve askeri sınıfın eline geçti. Bu tüden mülk Vrokastro'da hiç varolmamış gibi görünüyor.

Venedik'in elinde olan Doğu Girit'te, Ada'nın geri kalanında olduğundan daha az feodal mülk varmış gibidir. Daha erken bir dönemde, Siteia soylularının, Ada'nın geri kalanındaki diğer soyluların aksine, denizdeki korsanların yarattığı tehlike dolayısıyla, Siteia kentinde değil de köylerinde yaşadıkları söylenir. 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Sidero Bur-

nu'ndan Heraptera'ya kadar olan kıyı şeridinin korsanlar yüzünden terk edilmiş olduğu söylenir; tahıl üretiminin artırılmasının gerekmesi, Venedikli görevlilerin toprağı yeniden işlenebilecek duruma getirme yollarını aramalarına yol açtı. Serene Cumhuriyeti'nin *contadini*'yi (köylüleri) kullanılmayan toprağı sahiplenmeleri ve işlemeleri için başvurduğu yöntemlerden biri, onlara *gonicari* (mirasçılar) statüsünü vermekti. Böyle çiftçiler gerçekten de kendi ev ve topraklarının sahibiydiler ve onları mirasçılarına bırakabiliyorlardı. Efendilerine hâlâ bazı feodal görevler borçlu olmalarına karşın, topraktan çıkarılamıyorlar ya da başka yerde tarım yapmaları için zorlanamıyorlardı (Giannapoulos 1978:40, 63, 73).

Böylece Venedik feodalitesinin köylüler üzerindeki egemenliği, batıdaki, örneğin Kandiye kentini çevreleyen geniş bağlar gibi, daha verimli ve kârlı alanlardakinden daha hafifmiş gibi görünüyor. Sınır dışı edilen Venedik soylularının yerine geçen Osmanlı ağaları da (yerel toprak sahiplerinin, kaynaklarda türlerine göre isimlendirildiği gibi) bu kırsal yüksek bölgeyle pek fazla ilgilenmediler.

19. yüzyılda kentlerin çevresindeki tipik topraklar olarak anlatılan çiftlik sisteminin Vrokastro'da olduğuna ilişkin elimizde kanıt yoktur (Raulin 1869:221, 233; Hitier 1881:589-91). Yüzey araştırması yapılan alanda, zeytin ya da tahıl işlemek için donanımlarıyla birlikte bu büyük çiftlik evlerinin ve ek yapıların maddi kalıntıları bulunmadı.[15] Onun yerine, yüzyıllar boyunca bu kırsal alanın çevresine serpilmiş *metochi*'ler bu toprağın dağınık parsellere sahip küçük toprak sahiplerince işlendiğini gösterir. Arşivlerdeki ve istatistiklerdeki veriler, yüzey araştırması yapılan alanda, din değiştirmiş ya da toprak sahibi ve memur, az sayıda Müslüman olduğunu işaret eder gibidir.

Çiftlik sisteminin bir sonucu, yani bir pazar için uzmanlaşılmış bir ürünün üretilmesi, yüzey araştırmasının yapıldığı alanda büyük çapta gerçekleşmemiş gibi görünüyor. Osmanlı döneminde en önemli ihracat ürünü olan zeytinyağı, bu bölgede fazla üretilmiyordu. Yüz yıldan daha yaşlı gibi görünen ağaçların sayısı, Batı Girit ve hatta Heraptera'yla karşılaştırıldığında çok azdır. 1914 ve 1929'da yapılan tarımsal sayımın istatistikleri o dönemde bugünkünden daha az zeytin ağacı olduğunu gösteriyor. 1914'te

Mirabello zeytinden daha çok bal üretti! (*Annual Statistics of Agricultural Production 1914; Agricultural and Patoral Census 1929*).

Köylerdeki zeytin değirmenlerinin sayısı, boyutları ve oldukça düşük teknolojik düzeyleri, ihracat yapılacak miktarda zeytinyağı üretimini destekleyecek bir toprak ağası sınıfının olmadığını kanıtlar gibidir. 19. yüzyılın başlarında köylerin her birinin olsa olsa ilkel bir tek-taşlı kırıcısı (*aletreuvidia*) varmış gibi görünüyor. Örneğin Korfu'da ya da Hanya yakınlarındaki Aya Triyada Tsangaralou gibi manastırlarda görülenlere benzer büyük kuruluşlar yüzey araştırmasının yapıldığı alanda bulunmadı. Görünüşe bakılırsa, 19. yüzyıla gelindiğinde bu bölgedeki en büyük tek toprak sahibi olan Faneromeni Manastırı bile labirent gibi yapılarında hiçbir zeytinyağı üretim donanımı barındırmıyordu.

Geçinmek ve daha yoksul dağ köylerinden olanlara satış için tahıl üretimi, yapılan başlıca işmiş gibi görünüyor. İnsanlar için tahılın ve hayvanlar için de hayvan yeminin ne kadar önde geldiğini anlamak için, olası ekilebilecek toprağın her santimetrekaresini, Schinavria Dağı'nı yüksek noktalarına kadar kaplayan, bugün terk edilmiş geniş taş teraslara bakmak yeterlidir. Özellikle Kalo Khorio'da çok sayıdaki tahıl değirmenlerinin hâlâ yaygın olması, bu gibi kuruluşların yapımı için yapılacak harcamalar düşünüldüğünde, tahılın öneminin altını çizer.

Yüzey araştırması yapılan bölgede, büyük toprak sahipleri Faneromeni Manastırı'nın yanı sıra, Yunan aileleri Modatsoi, Frangiodoulides (Frankların kölesi) ve Skouloudides'ti. Bu aileler Venediklilerden imtiyazlar almış ve Osmanlı döneminde de durumlarını korumuşlardı. Osmanlı döneminde sahip oldukları topraklar ve yerel siyasal "nüfuz"ları hâlâ anımsanır. Toprak sahiplerinin büyük çoğunluğu küçük toprak sahibiydi; ama, onların çalışma sistemleri, payla-hasat sistemi ölçeğinde olmayıp, ayni olarak ödeme yapılan hasatçıları ya da zeytin toplayıcılarını içerebiliyordu.

Bir çiftlik sisteminin ve toprak ağalarının olmaması Vrokastro çiftçilerinin Osmanlı yetkililerinin gözetiminden ya da vergi isteklerinden kurtulabilecekleri anlamına gelmiyordu. Heraklion'daki Türk arşivlerinin açıkça ortaya koyduğu gibi, vergiler, bu işi yapmaya vekâlet eden köylüler-

ce başarılı bir şekilde toplanıyor; yetkililerin iş ve savunma gereksinmeleri aynı kişilerce karşılanıp örgütleniyordu. Ancak, topraklarını işlemekte çektikleri güçlük ve topraklarının tarih boyunca korsanlara ve denizden gelecek tehlikelere açık olması, Vrokastro'nun küçük toprak sahiplerini, Osmanlı egemenliğinin son iki yüzyılı boyunca diğer eyaletlerdeki görevlilerin ve yeniçerilerin egemenliğini belirleyen karmaşa ve baskıdan korumuş gibi görünüyor.

TEŞEKKÜR

Bu bildiride ileri sürülen düşünceler yakında çıkacak olan Vrokastro yüzey araştırmaları kitaplarında daha çok belgelenecektir. Vrokastro Yüzey Araştırması Projesi, kendilerine destekleri için müteşekkir olduğum, Baylor Üniversitesi'nden Dr. Jennifer Moody ve Pennsylvania Üniversitesi'nden Dr. Barbara Hayden tarafından yönetilmektedir. Dr. Hayden'a bu bildirinin ve ilerlemekte olan diğer çalışmaların taslaklarını okuduğu için özellikle teşekkür ederim. Çiftlik evlerinin tarihlerini, Venedik ve Türk dönemlerinin çanak çömleğini incelemiş olan, Danimarka'daki Odense Üniversitesi'nden Dr. Margrete Hahn sağladı. Girit'in Bizans ve Bizans Sonrası Eski Eserler Müdürlüğü'nde mimar olan Dr. Toula Trimandili-McGann ve Austin'deki Teksas Üniversitesi'nden Dr. Glenn Peers, yüzey araştırmasının yapıldığı bölgedeki dini anıtları inceledi ve tarihledi.

Heraklion'dan Profesör Dimitris Pappadakis'e bana Faneromeni Manastırı'nın belgelerini açıkladığı için, Iowa Üniversitesi'nden Dr. Margaret Mook'a ve UNC-Chapell Hill'den Dr. Donald Haggis'e *metochi*lerle ilgili düşüncelerini benimle paylaştıkları için ve Birmingham Cummunity College'dan Dr. Harold Koster'a kırsal yaşama ilişkin görüşleri için teşekkür etmek isterim. Bu çalışma kısmen Ege Tarihöncesi Enstitüsü'nce desteklendi. Haritaları ve çizimleri Towson Üniversitesi'nden Jaime Alvarez hazırladı ve fotoğrafları yazar çekti.

Yüzey araştırması yapılan alandaki insanlar sıcak ve yardımseverdi (Giritlilerin her zaman olduğu gibi) ve benim araştırmamı şevkle desteklediler. Özellikle Pakiyamoslu Yannis Pappadakis'e, Belediye Başkanı Mikalis Maniyadakis'e, Miyaris ailesine ve Kalo Khoriolu Mikalis Gerontis'e; Geron-

tis ailesine ve Prina'nın Belediye Başkanı Mikalis Vidakis'e; Kostas Skouloudis'e, Pappas Nikolaos Zakarakis'e, Manolis Skouloudis'e, Despina Skouloudi'ye ve Meseleroi Belediye Başkanı Elefterios Kontopodis'e teşekkür etmek isterim. Son olarak da, etnografya adına benim için mezuraları tutan, bacakları böğürtlen çalılarından sıyrılan ve yanaklarının çimdiklenmesine razı olan çocuklarım Sarah, Michael, James ve Betsy'e teşekkür ederim.

Notlar

1 İnalcık (1973:106) aslında Girit'ten söz etmiyor.

2 Buna erken tarihli (1657) bir örnek, Resmolu Hacı İbrahim Ağa'nın vakfıdır. Bu vakıf sınır dışı edilen Venediklilerden alınmış mülkten oluşuyordu. İbrahim köylerin gelirini topluyor ve zeytin değirmenlerinin ve bahçelerin kullanım haklarını kiralıyordu (Stavrinidis 1975:12).

3 Çağdaş Yunanca'da Müslümanlar (hatta Bosna'nın çağdaş Müslümanları bile), etnik kökenleri Arnavut ya da Yunan olsa bile çoğunlukla Türk diye isimlendirilir. Bütün Yunanların da Hıristiyan olduğu varsayılır.

4 Subaşı aslında sipahilerin komutanı ve büyük bir askeri tımar olan zeametin sahibiydi (İnalcık 1973:113). Bu sözcüğün Girit'te daha az görkemli bir anlamı varmış gibi görünüyor (Stavrinidis 1975:42).

5 Vrokastro Yüzey Araştırması Projesi, Penna Üniversitesi'ndeki Üniversite Müzesi'nden B. J. Hayden ve Teksas'taki Baylor Üniversitesi'nden J. A. Moody tarafından yönetiliyor (Hayden vd. 1992'ye bkz.).

6 Rackham (1990) Girit'in ikliminin yaklaşık 3.000 yıl önce daha kurak olduğunu ileri sürer ve Sarpaki (1990) tarihöncesindeki ve şimdiki ürünleri karşılaştırır.

7 19. yüzyılın ortalarında Mısır yönetimi altında haraç 1/7'yken 1/10 olarak değişti.

8 Madeni saban demirini Venedikliler tanıtmıştı (Pappadakis 1977:10). Tümüyle madenden yapılmış ilk sabanlar Girit'e 19. yüzyılın sonunda Tesalya'dan ithal edildi (*Katalog, Voroi Girit Etnolojisi Müzesi* 5).

9 Vrokastro bölgesinin etno-arkeolojik araştırması 1991 yazında başladı, 1992-1993 kış mevsimini içerdi ve 1995 yazında sona erdi. Proje, yapay gübrelerin ve tarım makinelerinin gelişmesinden önce bu yüzyılın başında tarımsal kullanımın durumunun tanımlanmasıyla ilgiliydi. Savaş öncesinde var olan tarımsal teknolojinin yüzyıllar boyunca çok az değiştiği açıkça görülüyor.

10 Örneğin, 1538'de ünlü korsan Barbaros Hayreddin, Girit'in kuzey kıyısına inerek ürünleri tahrip etti ve binlerce köle götürdü (Smith 1965:63). 16. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Girit'in doğu bölgeleri o kadar ıssızdı ki, Venedik hükümeti tarım yapılacak topraklar için yeniden sahiplenmeyi nasıl destekleyeceğini düşünüyordu (Giannapoulos 1978:73 korsanlık üzerine; Braudel 1972-73 ve McNeill 1974:136-140'a da bkz.).

11 Fransız gezgin Tournefort (1718:1.48-9) 1700'de bu rota üzerinden yolculuk yaptı; korsanlara çok açık olan kuzey kıyısı boyunca ve Isthmus'tan Heraptera'ya olan kolay yolu seçmedi.

12 Bu geleneksel öyküyü *Kritsotopoula* (Kritsalı Kız) başlıklı destanında anlatan Giritli ozan Manolis Dialinas'a göre Kritsa rahiplerinden birinin kızı olan Rodanti, Faneromeni keşişlerince gizlice eği-

tilmek üzere gönderildi. Yakın bir köyün yeniçeri başının bir "Girit evliliği" yapmaya zorlaması üzerine, kız onun boğazını keserek, asilere katılmak üzere erkek kılığında dağlara kaçtı. 1823'teki Kritsa Savaşı'nda ağır yaralanması üzerine, yoldaşları için bir kahraman olarak kimliği açığa çıktı (Pappadakis 1981:14-22; Dialynas 1912; Kozyris 1973:41-48; Constantinidis 1983'e bkz.)

13 1875'lerde dolaşan yerel bir söylence Tagkalakis olayının halk çeşitlemesidir. Kentri'den "gerçek bir yeniçeri" olan Dangalis isminde zengin ve kavgacı bir ağayı anlatır. Bu ağa, manastırın keçilerinin zeytinlerine zarar verdiğini ileri sürerek manastırdan para koparmaya çalışır. Keşişler parayı toplamak için dışarıya çıktıklarında, kötü ağa eve dönünce biricik kızının ölmüş olduğunu görür. Öykü, büyük bir keyifle, "Büyük Tanrı bu mucizeyi gerçekleştirdi" diye son bulur.

14 1658'de Resmo'daki Gerani köyünün Hıristiyan köylülerinin şikâyetlerine yanıt olarak, timar sahibi (askeri toprak sahibi) Hüseyin Ağa yasanın öngördüğü miktardan daha fazlasını toplamayacağına söz verir ve hasat zamanı bunu yapmak için, harman yerinden tahıl, zeytin değirmeninden zeytinyağı ve ezim teknesinden de şarap alır (Stavrinidis 1975:47).

15 Bu gibi yapılar başka yerlerde de bulundu; Hanya dışındaki Hotel Oasis, büyük zeytin değirmeninin restorana dönüştürüldüğü, restore edilmiş bir çiftliktir.

Ghada Ziadeh-Seely

OSMANLI Tİ'İNNİK'İNİN ARKEOLOJİSİ

Disiplinlerarası Bir Yaklaşım

Giriş

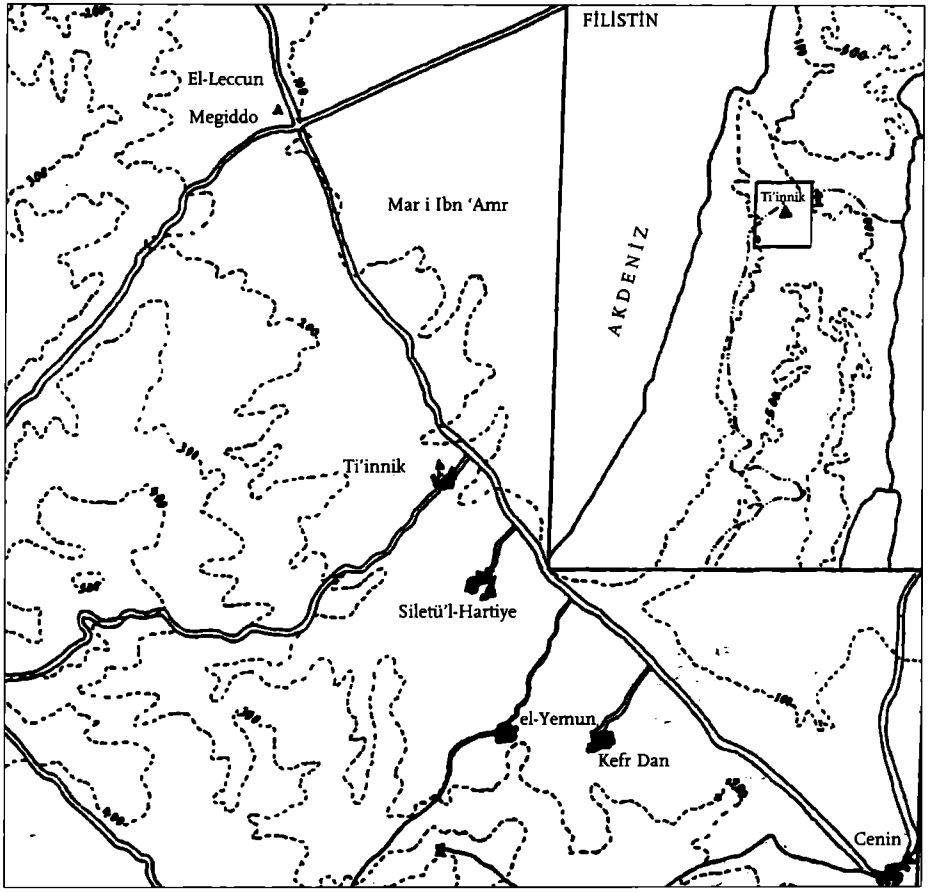
3.

Ti'innik Batı Şeria'nın kuzey sınırında kurulmuş küçük bir köydür (Filistin Haritası'nda 170/214, Şekil 3.1'e bkz.). Bugünkü köy Tanach höyüğünün doğu yamaçlarına kuruludur. Höyük, Kutsal Kitap'la bağlantıları dolayısıyla yüzyılın başından beri arkeologların ilgisini çekti (Glock 1978:1138). Kutsal Kitap'ta pek çok kez sözü geçen bu yer (Örneğin, Yeşu 12:21, 17:11 ve Hakimler 1:27), bizim 1985-1987'de yaptığımız kazıdan önce, arkeolojik iki keşif gezisinin hedefiydi.

1902-1904 arasındaki ilk kazıya Earnest Sellin (Sellin 1904, 1905) başkanlık ediyordu. Aynı kazı alanı 1960'ta ikinci kez Paul Lapp'in başkanlığında kazıldı (Lapp 1964, 1967, 1969). Bugüne kadar kazı buluntuları yalnızca kısmen yayınlandı (Rast 1978). Bu bildirinin konusu, 1985-1987 arasında Albert Glock'un başkanlığında yapılan son kazıdır. Kazının amacı, Osmanlı yerleşmesinin(lerinin) kalıntılarının yerlerinin saptanması ve araştırılmasıydı. Bunun anlamı da, Kutsal Kitap'ın bu kazı alanına yönelik özgün ilgisinden tümüyle uzaklaşılmasıydı (Ziadeh 1991). Bu kazı yalnızca tüm ekibin Filistinlilerden oluştuğu ilk kazı olması değil, aynı zamanda da kazı amaçlarının geleneksel Kutsal Kitap arkeolojisiyle ilgili olmaması nedeniyle, Filistin arkeolojisinin tarihinde bir dönüm noktasıydı.

Neden Osmanlı Arkeolojisi?

Ti'innik'le ilişkim, 1982'de köyün etnoarkeolojik araştırmasını yapmamı istediklerinde başladı (Ziadeh 1984). Bu çalışma, 1960'ın kazılarının yayınlanmamış malzemesinin daha iyi yorumlanıp anlaşılabilmesi için yürütüldü. Etnoarkeoloji o zaman yeni bir eğilimdi; arkeoloğun asıl görevinin maddi kalıntılardan yola çıkarak eski toplumları tanımlamak olduğunun bilincine varılmasıyla da gelişti (Watson 1979:1-10). Sanayileşmemiş

Şekil 3.1. Ti'innik çevresindeki bölge.

toplumları incelemenin, bu toplumlara ilişkin çıkarsamaların geliştirmesine ve yorumlanmasına dayanak oluşturacak etnografik temelleri sağlayacağına inanılıyordu (Hodder 1982:28). Ama etnoarkeolojik ve arkeolojik bağlamlar arasında çoğunlukla doğrudan bir ilişki olduğu varsayılamaz (Stark 1993:94). Etnografik veriler ve arkeolojik kanıtlar çoğu zaman binyıllarla ya da kıtalarla birbirinden ayrılmıştır (Binford 1972; Gould 1980; Kramer 1982). Etnografik verilerin kullanılması, bilimsel olarak kontrol edilebilen

yorumları elde etmek için gerekli önlemlerin alınmış olmasına karşın, özellikle geçmişle doğrudan bir bağlantısı yoksa, yanlış yorumlama tehlikesini taşıyordu. Osmanlı dönemi arkeolojisine karşı ilgimiz, etnografik verilerin arkeolojik içerikle bağlantısını değerlendirme isteğimizden doğdu. Bugün var olan her şey kendi geçmişinin ürünü olduğundan, etnografik veriler, en iyi, doğrudan ilişkili oldukları arkeolojik bağlamla ilişkileri içinde sınanabilirler. Filistin örneğinde bu bağlam, 1516'nın Kasım ayından 1917'de Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar süren Osmanlı dönemidir.

Aynı ya da tarihsel açıdan ilintili kültürel geleneklerdeki tarihsel ya da etnografik olarak gözlemlenmiş ilişkilerin zaman içinde geriye doğru izlenmesi yeni değildir (South 1979:17; Trigger 1989:395). Geçen yüzyıldan beri Amerikalı yerli kültürünün yorumlanması için doğrudan tarihsel yaklaşım kullanılır. Bu yaklaşım çoğunlukla, etnografik yerli kültürlerinin, tarihöncesi karşılıklarından pek de değişik olmadığı varsayımına dayanır (Trigger 1989:69, 124-5). Ama Ti'innik konusunda işe aşağıdaki ilkelerle başladık. İlk olarak, bugünün tanımı geçmişinden farklıdır ve buradaki soru neden ve ne kadar farklı olduğudur. İkinci ilke, bugünün, geçmişinin doğrudan bir ürünü olduğudur. Bu bağlamda Osmanlı dönemi, bu alanın ve bölgenin kültürel tarihini inceleyen uzun bir araştırma programının ilk aşamasıdır. Bu da yalnızca düzenli bir biçimde ve aşamalı olarak bugünden geçmişe doğru hareket ederek başarılır.

Siyasal ve Kuramsal İmalar

Yazarın Osmanlı dönemini araştırması, yalnızca etnoarkeolojiden değil, yerel olarak egemen Kutsal Kitap arkeolojisi geleneğinden de hoşnutsuzluğunun bir ifadesidir. Filistin'deki (İsrail) arkeolojik araştırmaya özellikle ulusal ve dinsel politika neden oldu (Silberman 1989:87-136). Yıllar boyu arkeolojik alanların üst katmanları, modern İsrail'in tarihiyle bağlantılı olduğu varsayılan daha eski katmanlara ulaşabilmek için düzenli bir biçimde kaldırılıp atıldı. Üst katmanlar kolay erişilebilecek bir şekilde Arap-İslam çağının arkeolojik kalıntılarını içeriyordu (Glock 1987; Bar-Yosef ve Mazar 1982). Aslında, bu uygulama, bu topraklarda kuşaklar boyu yaşamış olan Filistinli Arapların tarih ve miraslarının yadsınmasına yol aç-

tı. Osmanlı arkeolojisinin daha geniş dinsel arkeoloji başlığı altında sınıflandırılabileceği gerçeğine karşın, ulusal ve dinsel rekabet oyununa düşmesine izin verilmemelidir. Bizler yalıtılmış kültürel olaylar ve dönemlere odaklanmak yerine, kültürel tarih konularını araştıran bir arkeoloji için çağrıda bulunarak, ulusalcı ve Kutsal Kitapçı sınırlamaların üstesinden gelebiliriz. Kronoloji yaklaşımını benimsemenin, arkeologları kültürel tarihin bütün dizgesine eşit derecede dikkat etmeleri için yüreklendirdiğine inanıyorum (Ziadeh 1995b).

Benim Osmanlı dönemini araştırmama ulusalcılıktan çok, kuramsal düşünceler yol açtı. Bunu söyleyerek Osmanlı dönemi arkeolojisinin bütünüyle apolitik olduğunu belirtmek istemiyorum. İsrail'in işgali çerçevesinde Osmanlı araştırması, hem Batılı Kutsal Kitap arkeologlarınca hem İsrailli arkeologlarca düzenli bir biçimde göz ardı edilip yok edilen Filistinli Arapların tarih ve miraslarının onaylanmasının bir simgesine dönüşüyor.

Çokdisiplinli Veritabanının Kullanımı

Osmanlı dönemi için yapılan herhangi bir arkeolojik araştırma, özellikle değişik türlerdeki tarihsel ve etnolojik veriyi bir araya getirecektir. Arkeologlar yazılı kaynaklardaki bilgi zenginliğini göz ardı edemezler. Bu araştırmada kullanılan tarihsel kaynaklar üç sınıfa ayrılır: resmi devlet belgeleri, şeriat mahkemesinin kayıtları ve gezi öyküleri.

Bunların yanı sıra, Osmanlı Filistin'iyle ilgili hükümet belgeleri 16. yüzyılın ayrıntılı vergi belgelerini, yani defter-i mufassal, içerir. Bu ayrıntılı kayıtlar yalnızca vergilerin miktarlarının listesini değil, aynı zamanda her köydeki her evin aile reisinin adını da kapsar. Bu da nüfus büyüklüğünün, etnik kökenlerin ve üretim biçimlerinin değerlendirilmesine olanak sağlar. Vergiye tabi olan ürünlerin ve ayni ya da nakden konan verginin miktarının bir listesini yaparak kayıtları tutanlar, 16. yüzyılda Filistin ekonomisinin tanımlanmasına yardımcı olurlar. Ne yazık ki, eyaletler için ayrıntılı vergi kayıtlarını tutma uygulaması 17. yüzyılda bırakıldı. Ti'innik'in de içinde bulunduğu bölge için elde edilen iki kayıt İS 1538/H 945 ve İS 1596/H 1005'e tarihlenir (Bakhit ve al-Hmud 1989a, 1989b).

Şeriat mahkemesi kayıtları, köylerde ve kasabalardaki gündelik yaşamı yansıtan değişik bir tür bilgi kaynağıdır. Bu kayıtlar yerel pazarların ve loncaların yönetilmesinden miras, evlilik ve boşanma gibi çok daha kişisel konulara kadar değişen çok geniş bir yelpazeyi kapsar (Doumani 1986:3-29). Erken Osmanlı dönemi Ti'innik'iyle ilgili hiçbir kayıt bulunamadı. Olasılıkla el-Leccun'un şeriat mahkemesi kayıtlarının geri kalanıyla kayboldu (Bakhit 1982:123). Geç Osmanlı dönemine gelince, köyü ilgilendiren bilgi, Cenin Şeriat Mahkemesi kayıtlarının 1883-1914 arasına tarihlenen ilk on iki cildinde bulundu.

19. yüzyılda çok bol olan gezi öyküleri, kırsal kesimdeki yaşamı tanımlaması bakımından sınırlı bir değere sahiptir. Çoğunu Hıristiyan hacılar yazmıştı; ancak çok azı Burckhardt (1822), Robinson (1843, 1874) ve Tristram (1880, 1876) gibi eğitimli gözlemciler ve bilim adamlarınca yazılmıştı. Bu öyküler bile güvenilirliklerini ve nesnelliklerini sınırlayan, Hıristiyan Batı'nın önyargılı bakış açısıyla yazılmıştı. Zaman zaman, d'Arvieux (Lewis 1963) ve Rogers (1862) gibi, yerel halkı olumlu olarak anlatanlara da rastlanır.

Yazılı tarih, içinde arkeolojik kanıtların anlaşılabileceği ve yorumlanabileceği bir çerçeve sunar. Oysa tarih ve arkeoloji arasındaki ilişki, arkeolojinin alıcı uç olduğu tek bir yöne doğru akmaz. Çünkü tarihsel metinlerin çoğu, arkeolojinin katkıda bulunmak üzere ortaya çıkardığı, köylülerin gündelik yaşamlarıyla ilgili değildir. Örneğin, Osmanlı Ti'innik'inden elde edilen arkeolojik kanıtlar, 16. yüzyılın zenginliğiyle ilgili yaygın inançla çelişkili görünür (İnalcık 1985:69-96). Ti'innik'te Erken Osmanlı dönemine tarihlenen bütün katmanlar, elle yapılmış kaba seramikte büyük bir artış sergiler. El yapımı seramikler, bireysel olarak kendi evlerinde kullanılmak üzere çok kısa bir süre öncesine kadar kadınlarca üretilirdi, çünkü halkın çarkta yapılmış kapları almaya yetecek parası yoktu. Bu olay, Memluk döneminin sonuna kadar ince sırlı çark yapımı seramiği üreten seramik sanayisinin özünün çöktüğüne işaret eder. Seramik üretiminin çöküşüyle birlikte, ekonominin ilgili kolları da çöktü. Seramik nakledip satan ve sırlama için kullanılan malzemeyi ithal eden halkın geçimi de etkilenmiş olmalıdır. Her ne olursa olsun, tarihçilerin iddialarının aksine zenginlikten çok, bir ekonomik çöküş sezilir (tartışma için Ziadeh 1995a'ya bkz.).

Sözlü tarih, Osmanlı döneminin bugüne yakınlığı dolayısıyla, arkeologlar için değerli bir diğer veri kaynağıdır. Osmanlı döneminin en sonunda doğup büyüyen yaşlı insanlarla hâlâ konuşulabilir. Bu insanlar bize en azından Osmanlı döneminin son zamanlarına ait yapıtların ve yerlerin işlevlerinin yorumlanmasına ilişkin ipuçları verebilirler. Sözlü bilginin göz önünde bulundurulması, arkeolojik kanıtların yorumlarını yalnızca bir spekülasyon olmaktan çıkararak, daha yüksek bir olasılık derecesi olan yoruma dönüştürür.

Etnografik gözlemler de hem sözlü hem yazılı tarihin doğrulanmasına yardım eder. 19. yüzyıldan miras alınan yaşam biçimi hızla değişmekteyse de, eski alışkanlıkların kalıntıları hâlâ gözlemlenebilir. Örneğin, Osmanlı dönemi boyunca evler iki kata bölünürdü. Alt kat hayvanları korumak için kullanılırdı. Geç Osmanlı dönemi evlerinin çoğu hâlâ barınma işlevini sürdürse de, mekânların kullanımı değişikliğe uğradı. Etnografik çalışmam sırasında, insanlar yükseltilmiş katta sosyal yaşamlarını sürdürürken, evin alt bölümünde bir hayvanın barındırıldığı tek bir örneğe tanık oldum.

Etnografik verinin arkeolojik kanıtlarla kullanılması, arkeolojik belgelerin zamanla değişen öğelerini ve bu değişmenin boyutunu saptamamız için bize eşsiz bir olanak sunar. Bu uygulama, arkeologların etnografik verileri kullanma yöntemlerinin ve bunun derecesinin yeniden tanımlanmasına yardım eder. Konut mimarlığının pek çok ayırıcı özelliğinin Osmanlı dönemi boyunca değişmeden kalmasıyla birlikte, evin taban alanı 16. yüzyılda çatı alanının yarısıyken, 19. yüzyılda yavaş yavaş mekânın üçte bir oranına düştü ve 1950'den sonra yapılmış evlerde bu fark tümüyle ortadan kalktı.

Arkeolojik Araştırma

Ti'innik'te 1985-1987 arasında yapılan kazılardan elde edilen kanıtlar, erken tarihli Osmanlı köyünde 6, 7 ve 8. katmanın, 13. yüzyıldan 15. yüzyıla kadarki Memluk yerleşmesinin ve 5. ve 6. yüzyıl Geç Bizans yerleşmesi kalıntılarının üstüne yapıldığını gösterir. 16. yüzyılın başlarındaki köy, 1521-1538 arasında bir zamanda kurulmuş olmalıdır. Bunlar ayrıntılı birinci ve ikinci vergi kayıtlarının tutulduğu yıllardı. İkinci kayıtlara göre

daha önceki mufassalda, mezra[1] olan Ti'innik'in statüsü köy olarak değiştirilir. 1538'de dokuz hane[2] olan köyün nüfusu (Bakhit ve al-Hmud 1989a), 16. yüzyılın son mufassalının tarihi olan 1596'da 13 haneye yükselmişti (Hütteroth ve Abdulfattah 1977; Bakhit ve al-Hamud 1989b). Yerleşmenin sonunun 18. yüzyıl ortaları olduğu düşünülür. Sultan IV. Murad'ın saltanatına tarihlenen bir sikke (1731-40) bu evrede ulaşılan son arkeolojik kanıttır. Yerleşmenin sona ermesinin nedeni, büyük kitlelerin 17. ve 18. yüzyıllarda Büyük Suriye'deki köyleri ekonomik ve siyasal dengesizlik sonucu terk etmesiydi (Hütteroth 1975). Hem sözlü hem yazılı kaynaklar modern Ti'innik'in yaklaşık 19. yüzyılın ortalarında, 1858'deki Osmanlı toprak reformu anlaşmasından sonra[3] yeniden kurulduğu izlenimi uyandırmaktadır (Conder ve Kitchener 1882; c. II,46; Guerin 1874; c. II, 226-7). Bu yerleşme, 1985-1987 kazısının 10. katmanıyla eşzamanlıdır.

Bugün Ti'innik'te bulunan eski konut mimarisi Osmanlı döneminde yaygın olan yaşam biçiminin bir tanığı olarak durur. 1950'lere kadar Ti'innik ve Yakındoğu halkının büyük bölümü, *ahawâsh* dedikleri, açık bir avlunun çevresindeki tek odalı ev kümelerinde yaşıyorlardı. Hem mimari bir birim hem de konut birimi olan her kümede (tekili *hawsh*), geniş bir ailenin bireyleri yaşardı (Ziadeh 1984'e bkz.). Birbirine yakın yaşamak, toprağın işlenmesinde ortak işgücüne dayanan toplumlarda temel olan güçlü aile bağlarını korurdu. Ortak duvarların paylaşılması Osmanlı dönemi boyunca sabit kalan bir diğer özellikti. Yeni bir tek oda ev, daha önce var olan yapının yanına sadece üç duvar ve bir çatının eklenmesiyle yapılıyordu. Ortak duvarlar malzeme ve enerji tasarrufu sağlarken, konut kümesini (*hawsh*'ı) kale gibi bir yapıya dönüştürerek güvenliği de sağlıyordu. Zemin katın alt ve üst katlara bölünmesi, oran zamanla değişse de, ilke olarak değişmeden kalan üçüncü özellikti. Ailenin hayvanlarının barındığı alt kat, zaman içinde insanın hayvanlara bağımlılığıyla ters orantılı olarak küçüldü. Son olarak da, mimari ve sosyal örüntüler yapıtların sürekliliğinde bir dereceye kadar devam ettiriliyor görünse de, özellikle seramiğin yerini tümüyle modern cam, alüminyum ve plastik aldı.

Osmanlı döneminin araştırılması, bilinmeyen bir bölgenin keşfinden doğan birçok zorluk ortaya çıkarır. Bu zorluklardan ilkiyle Osmanlı Ti'innik'inin yerinin saptanması sırasında karşılaşıldı. Çoğu zaman bir yerleşmenin yeri, belli bir döneme tarihlenen seramiğin yüzeydeki dağılımıyla saptanabilir. Bir Osmanlı köyü olan Ti'innik'in yerinin saptanabilmesi için, Osmanlı olarak tanımlanabilecek seramik bulmak umuduyla bir yüzey araştırması yaptık. Karşılaştırılacak malzeme olmadığından, bu işin zor olduğu ortaya çıktı. Geç İslam dönemi seramiklerinin saptanması tartışmalı bir konudur ve yakın zamana kadar arkeologların çoğu, el yapımı geometrik desenli seramiğin 12. yüzyıldan 15. yüzyıla kadarki Memluk dönemine ait olduğunu düşünüyordu (Ben-Tor 1978:79; Pringle 1981:45, Sauer 1973; Johns (tarihsiz). Sonunda ortak el yapımı seramiğin en çok çıktığı alanın bir Osmanlı köyünün yeri olabileceğine etnografik olarak karar verildi (Glock 1983).

Bizim Osmanlı diye düşündüğümüz katmandan kesin tarihler elde edilmesi gerekiyordu. Çünkü C^{14} yöntemiyle yapılan tarihleme, görece yeni malzemenin tarihlenmesinde yetkin değildir ve dendrokronoloji için kullanılabilecek korunmuş ahşap olmadığından, termolüminesans yöntemiyle tarihlemeye[4] başvurduk. 6., 7. ve 8. katmanlardan alınan üç örnek, bu işlem için British Museum'a gönderildi. Teknik güçlükler dolayısıyla sonuçlar hatalıydı ve göreli kronolojiyle uyuşmuyordu. Sorunlardan biri, bizim kazı alanındaki radyasyon düzeyini ölçememiz; diğeri de katmanın özel doğasıyla ilgiliydi. Yayılan radyasyonun miktarı, çanak çömlek kalıntılarının gömülü olduğu derinlikle orantılıdır. 8. katmanın örnekleri, 6. katmanda açılan yarmalardan ve bu katmanın buluntularının arasından çıkarıldı. Böylece bu buluntular 6. katmanın kalıntılarına göre fiziksel olarak yüzeyden daha alttaydı. Bu aşamada katmanın tarihlenmesi 7'den 13'e kadar olan katmanlarda bulunan lülelerin varlığına dayandırıldı. Robinson (1985) ve Simpson'a (1990) göre bunlar 16. yüzyıldan sonraya tarihlenmelidir. Bizler tarihlerimizi göreli kronoloji ve tarihsel kanıtlara olduğu kadar, 5. katmandaki (McQuitty ve Falkner 1993:59) 14. yüzyıla ait beyaz astarlı yeşil sırlı çanak çömleğe de dayandırdık.

Kazıdan sonra elimizde büyük miktarda çanak çömlek parçası ve yalnızca bir avuç tam ya da tümlenebilecek kap vardı.[5] Varsayılan 1067 kaptan yaklaşık yirmisi tümlenebilecek durumdaydı ya da neredeyse tamamdı, geri kalanı ise parça parçaydı. Tam kapların yokluğu, seramiklerimizden neredeyse hiçbirinin özgün bağlamlarında bulunmamalarından kaynaklanıyordu. Osmanlı seramik grupları çöp alanlarına ve çöp çukurlarına dönüştürülmüş terk edilen evlerde bulunuyor. Terk edilmiş evlerin çöp dökme alanlarına dönüştürülmesi bugün köylerde ortak bir uygulamadır (Ziadeh 1984). Bu ihmal edilmiş dönemin seramiğiyle ilgili anlamlı fikirler yürütülebilmesi için bir ön tipoloji oluşturulması çok önemliydi. Biçimlerin tipolojisi, çanak çömlek kalıntılarının biçim, doku, fırınlama, sır ve boyutlarına göre gruplandırılmalarıyla yapıldı. Ön tipoloji el yapımı 31 ve çarkta üretilmiş 49 biçimin ortaya çıkmasıyla sonuçlandı. Bunlar erken 20. yüzyıla ilişkin katmanda bulunan daha yeni biçimleri içerir. Açıkça görüldüğü gibi, kronolojinin ve geç dönem seramik tipolojisinin tam olarak saptanması biraz zaman alacaktır. Geç İslam dönemi üzerine yoğunlaşan araştırmaların giderek artan sayıları yüreklendirici bir işarettir (Johns v.d. 1989; Pringle 1986; Baram 1996).

Sonuç

Osmanlı döneminin çokdisiplinli olarak araştırılması, Akdeniz arkeolojisine egemen, dönem merkezli arkeolojik araştırmanın tuzaklarına düşmesini engeller. Kendi başına ilginç olmasıyla birlikte dönemin temel çekiciliği, arkeolojik belgelerin doğasını ve sınırlamalarını daha gerçekçi bir anlayışla oluşturabilmek için disiplinler arasında köprü kurmasıdır. Bugünle Osmanlı dönemi arasında geçen kısa dönemdeki kültürel bilginin kaybı, insanı arkeologların geçmişi tam olarak ne dereceye kadar tanımlayabileceklerini sorgulamaya zorluyor. Dolayısıyla Osmanlı Ti'innik'i üzerine yapılan araştırma bu dönemin parametreleri üzerinde durmayacak ve aksine, bu kazı alanının bütün kültürel tarihini kapsamak üzere, düzenli ve aşamalı olarak geriye gidecektir.

Notlar

1 *Mezra* geniş anlamda çiftlik olarak çevrilebilir. Bu mevsime göre yerleşilen ya da terk edilen, işlenen toprak parçasıydı.

2 Hanenin vergiye tabi bir konut birimi olduğu düşünülüyor. Osmanlı bilim adamları nüfus büyüklüğünü, hane sayısını çekirdek bir ailenin ortalama birey sayısı olarak düşündükleri 5 faktörüyle çarparak buluyorlardı. Bu bildirinin yazarı başka bir yerde, hanenin çekirdek aile değil de, geniş bir aileyi belirttiğini ileri sürer (Ziadeh 1991:102-104).

3 Osmanlılar vergi toplama sürecini denetleyebilmek için işlenmiş toprağı özel mülk olarak kaydetme amacını taşıyan bu yasayı çıkardılar. Müslümanların yönetiminde fethedilen her toprak, köylülere hiçbir zaman miras bırakmak ya da satmak için değil, işlenmek üzere verilen devlet malı sayılıyordu. Eğer bu köylüler art arda birkaç yıl toprağı işlemezlerse, toprak üzerindeki hakları iptal edilebilirdi. Osmanlılar vergiler için köylüleri sorumlu tutmayı umuyorlardı. Bu yaklaşımın başarılı olmadığını söylemeye gerek yoktur; çünkü köylüler askere alınıp vergileri ödeyememekten korkuyorlardı; ekili toprağın çoğu birkaç büyük toprak sahibinin adına kayıtlıydı. 19. yüzyılda Ti'innik'e yeniden yerleşilmesinin ardındaki nedenler de aynıydı. Osmanlı belgelerinde o zaman Ti'innik diye bilinen topraklar, yakındaki Siletü'l-Hartiye köylülerince ekiliyordu. O köyden birkaç topraksız köylü, bu alana yeniden yerleşmeyi ve eğer işler ters giderse, toplam ekilmiş mülkün üçte birine karşılık sorumluluğu üzerlerine almayı önerdi. Köyün sözlü tarihi, bugüne kadar Siletü'l-Hartiye'nin mülk sahiplerinin herhangi bir mülk anlaşması için Ti'innik'in atanmış yöneticisinin imzasına gereksinme duydukları gerçeğiyle doğrulanabilir.

4 Termolüminesans yöntemiyle tarihleme, çanak çömlek parçalarının pişirilme sonucunda yaymış oldukları radyasyonun miktarının ölçümüne dayanır. Bu miktar, bir çömlek parçasının ilk fırınlanmasından sonra ömrü boyunca birikir. Yaşın saptanması için başka öğelerin de hesaba katılması gerekir. Bunlardan ilki kazı alanının radyoaktif düzeyidir. İkincisi, çanak çömlek parçalarının bulunduğu derinliktir. Her iki öğe de radyasyon düzeyinin saptanmasında ve böylece de tarihleme işleminde kullanılır. Kazı alanının radyasyon düzeyini saptayabilmek için bir yıl boyunca kapsüllerin kazı alanına gömülmesini gerektiren teknik güçlükler dolayısıyla, doğru termolüminesans tarihleri elde edemedik.

5 Bu araştırma için yazarın elden geçirdiği, 6-13 katmanlarında bulunan seramiğin miktarı 480'le 500 kilogram arasındaydı.

Peter Ian Kuniholm

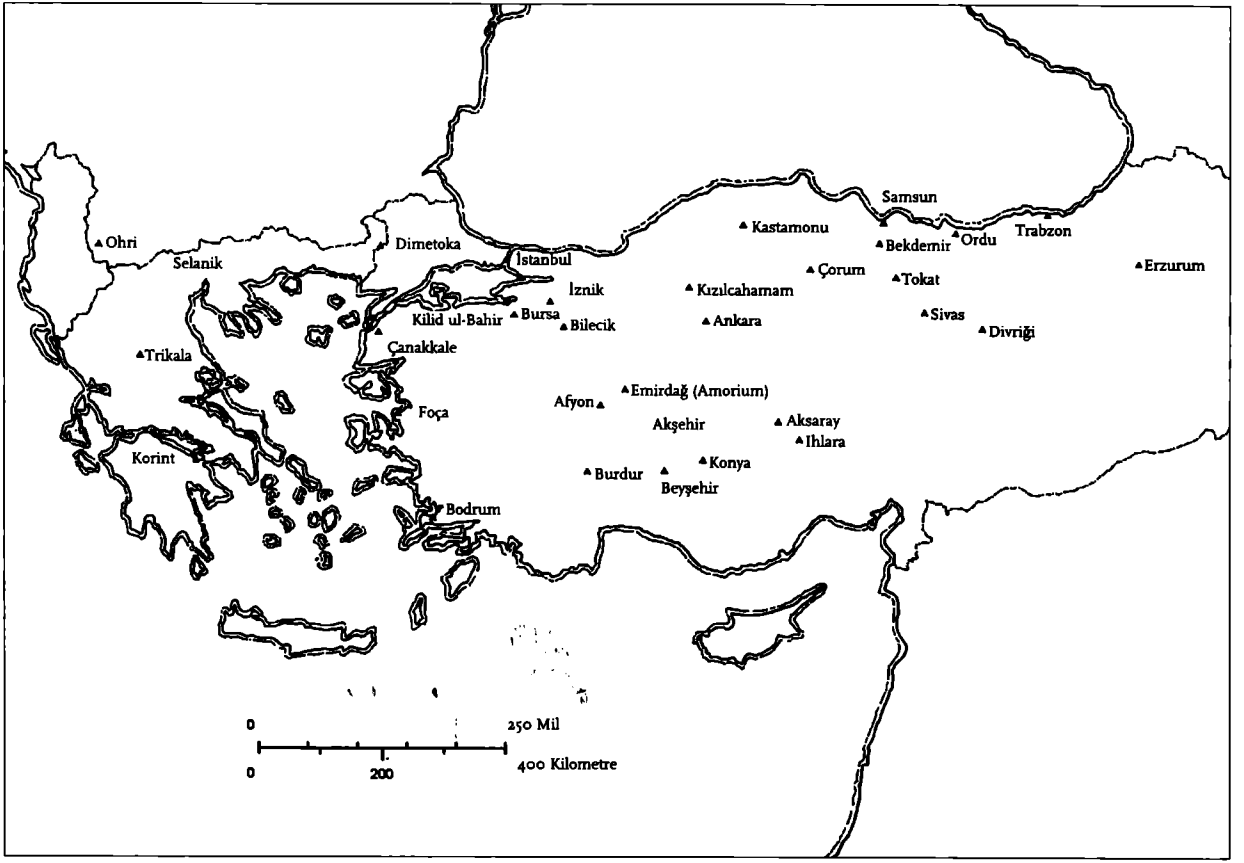
DEONDOKRONOLOJİ YÖNTEMİYLE TARİHLENMİŞ OSMANLI ANITLARI

Giriş

4.

Yazar 1973'ten beri Osmanlı topraklarında dendrokronoloji ya da ağaç halkalarından tarihleme yöntemini uygulamaktadır. Bu yöntem en basit anlatımıyla, belli bir iklim bölgesindeki ağaçların küçük ve büyük yıllık büyüme halkalarının dönüşümlü karşılaştırılması ve yıldan yıla büyümenin özgün bir profilinin çıkarılması için bunların eşleştirilmesidir. Bu araştırmada bu bölge batıda Bosna'ya, doğuda da Erzurum'a kadar uzanır. Bu yöntemle, tam bir tarihin ve hatta ağacın kesildiği yılın bile saptanması olasıdır. Yöntemin daha ayrıntılı bir tartışması için Kuniholm'a (1995); çoğunlukla Yunanistan'daki bir düzineden fazla tarihlenmiş Osmanlı yapıları üzerine kısa notlar ve örneklenmiş ama burada tekrarlanmayan henüz tarihlenmemiş yapılar da aralarında olmak üzere, Osmanlı, Bizans sonrası ve Bizans yapılarının daha eski tarih listeleri için Kuniholm ve Striker'a (1983; 1987) ve Kuniholm'a (1996) bakınız.

Bu bölümde, 19. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar, ters kronolojik sıraya göre tarihlenmiş elliden çok (yapıları oluşturan bölümler de sayılırsa daha çok) yapı ya da kazı alanı yer alıyor (Şekil 4.1). Bunlardan bazıları burada sağlanabilenden daha kapsamlı bir incelemeyi hak eden başlıca anıtlardır (imparatorluk camileri, saraylar, şifahaneler); diğerleriyse (türbeler, mescitler, tanınmayan medreseler ve özel konutlar) belki de yalnızca uzmanlar dışında kimse duymadığı için çok az bilinir; ama hepsi de hâlâ Türkiye'deki ormanlarda bulunan ağaçların halkalarıyla başlayan ağaç halkası dizgesinin bir parçasını oluşturmaya yardımcı olur; bu halkalar ardıç için İS 1037, çam için İS 473 ve meşe için İS 360'a kadar kesintisiz bir zincir olarak geriye uzanır. Bütün bu yapılar, ne kadar büyük ya da küçük olsalar da, Osmanlı tarihinin birer parçasıdır. Gerçekten de, bazı daha önemsiz anıtlarda bu uzun zincirin en önemli ağaç halkaları bulunur ve dolayısıyla yalnızca bu nedenden bile bu tabloda içerilmeye değerdir. Bunlardan bir ya da ikisinin atlan-

Şekil 4.1. Metinde geçen arkeolojik alanlar.

ması, tarihlenmemiş kısımlarla bağlantılı ağaç halkaları zincirini kesintiye uğratabilir. Karanlıkta kalmış olan anıtlar, özellikle ünlü anıtlardan daha ayrıntılı olarak ele alındı; yani aşağıdaki tartışmalardan herhangi birinin uzunluğu, mimari, tarihsel önem ya da anıtın güzelliğinden hiç etkilenmedi. Ben listede "Osmanlı" sözcüğünü, Beylikler ya da Selçuklu diye tanımlanmaları daha uygun, ama aynı mimari geleneğin parçaları olan anıtları da içerebilmek için en geniş anlamında kullandım. Planların, fotoğrafların ve diğer belgelerin özetleri için Ayverdi'nin beş cildine (1982, 1989a-d), yine Ayverdi vd.'nin diğer üç cildine (1980, 1981a ve b) ve Yüksel'in bir cildine (1983) bakınız. Tek bir cilt içindeki çizim ve fotoğraflar için Yetkin'e (1965), medreseler için Kuran'a (1969) başvurunuz.

Not 1: Bu anıtlardan bazılarının kitabelerinde tarihleri vardır ya da metinlerde adı geçer; diğerleri için bu bilgiler yoktur. Bazı durumlarda dendrokronolojik veri bir tarihin kesinleşmesi için tek yoldur. Her ikisi de elde olduğunda, benzerlik ve farklılıkların karşılaştırılması bilgilendirici olur. Osmanlı yapılarında ağaç çoğunlukla kesilir kesilmez hemen kullanılıyordu (Kuniholm ve Striker, 1987, 387-391). Bu kuralın dışında kalanlar bu nedenden öne çıkar.

Not 2: Aşağıdaki ifadeler tarihin niteliğini açıklamak için kullanıldı:

- v Korunan son halkanın, en son halkanın (ağaç kesilmeden önce oluşan son halka) birkaç halka içinde olduğunun düşünülmesi için öznel bir neden var.
- vv En son korunan halkanın özgün son halkadan ne kadar uzak olduğunu değerlendirmenin bir yolu yok.
- \+ Örneğin korunan son halkası sayılabilir, ama ölçülemez (örneğin, kısmi bir halka korunmuş).
- ++ Çok sayıda dış halka sayılabilir, ama ölçülemez.
- B Ağaç kabuğu var (dolayısıyla son halka da var.)
- WK Solmakta olan kenar (İngiliz İngilizce'si, Amerikan İngiliz ce'sinde karşılayan bir sözcük yok). *Waldkante* (Almanca): Kabuğun hemen altındaki halka.

BG Böcek galerileri [oyukları] (olasılıkla son halka var).
c En dış halka, örneğin tüm çevresini dolanıyor.
r En dış halka, çemberin oldukça büyük bir bölümünü dolanıyor.
B, WK, BG ve c simgeleri son halkaları ve dolayısıyla da, bir + ya da ++ da olmadıkça, giderek azalan kesinlikte kesim tarih lerini belirtir.

Not 3: Ege meşelerinde ortalama ağaç özünün 26 ±9 yıl olduğu hesaplanmıştır. Bu gözlemin önemi, budanmış bir örneğin dış yüzeyinde bir kabuğun olmamasına karşın, kesim için oldukça yakın bir tarihe ulaşılabilmesidir. Bu ağaç özü hesaplamasının ayrıntıları için Kuniholm ve Striker'a (1987,387-391) bakınız.

Not 4: 5, 18, 20, 24, 28-30, 33 ve 35 numaralı anıtlar 1982-1987 arasında C. L. Striker'ın işbirliğiyle incelendi. Bir gün yararlı mimari düşünceleriyle bize katkıda bulunabileceğini umarız; ama aşağıda verilen tarihlerden o sorumlu değildir.

Yapıların ve Tarihlerinin Tartışması

1. Trabzon'un Kuzeyinde Geç Dönem Küçük Ahşap Cami

Çeşitli 19. Yüzyıl Tarihleri

Trabzon yakınlarında 1991'de ziyaret edilen, hepsi de 19. yüzyılda yapılmış çok sayıda küçük geç Osmanlı camisinden yedisi, dendrokronolojik yöntemle tarihlenebilir. Bazen bir sundurmaları (revak) olan, bazen de olmayan bu camiler kutu gibi küçük ahşap yapılardır. Ahşap çoğunlukla kestane ağacı (dendrokronoloji için en uygun örnek değildir) ya da çamdır. Son korunan halkaların tarihleri aşağıdaki gibidir:

a. Trabzon, Boztepe, Ahi Evren Dede Camii	1855++vv (kestane) 1854+vv (çam)
b. Çaykara, Dernek, Güney Mahallesi Camii	1880+vv (kestane)

c. Çaykara, Dernek, Kondu Mahallesi Merkez Camii, sundurma	1894+vv (kestane)

Merkez Camii üzerine düşünceler: Kapının sağındaki kitabede h. 1224 (İS 1809/1810) yazar. Tarihlenebilen bir tek örneğe göre, sundurmanın, 1809 kitabesinin yer aldığı yapıyla hiç bir ilgisi yoktur.

d. Of, Bölümlü, Mithatpaşa Camii	1874+v (kestane)
e. Sürmene, Karacakaya Camii	1863+vv (kayın)
f. Of, Uzungöl, Filak Mahallesi Camii	1897+vv (çam)

Filak Mahallesi Camii üzerine düşünceler: Kitabede h. 1228 (İS 1813-1814) tarihi okunur; demek ki tarihlenmiş tahta örnekleri onarımın olmalıdır.

g. Of, Sugeldi Köyü Camii	1843+vv (kestane)

Bu grup yapıların harita, kaynakça ve bazı planlarıyla yeni bir tartışması için Karpuz'a (1990) bakınız.

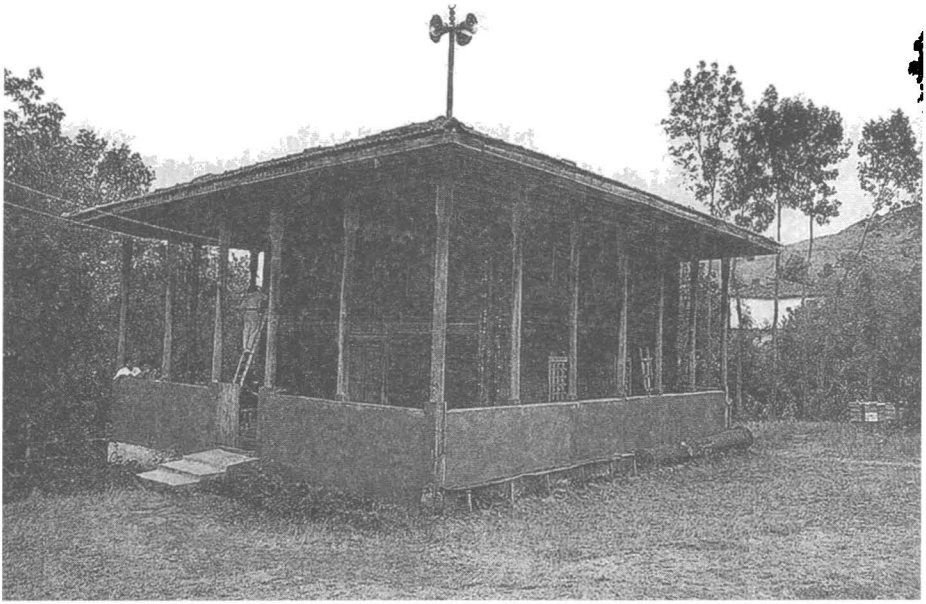
2. Samsun, Bekdemir Camii (İki Evre) 1585 sonrası ve 1876B

Bekdemir, Samsun'un 45 km güneyinde Kavak'ın 10 km doğusunda Karadeniz'den 575 m yüksek küçük bir köydür. Köy meydanının yanında rahatlıkla 45 kişi alabilen gösterişsiz küçük bir ahşap cami vardır. Bu cami 5 cm kalınlığında ve yüksekliği 20-44 cm. arasında değişen büyük ve bezemesiz (ikisinin dışında) meşe kalastan (yerel dilde pelit) yapılmıştır. Yere yakın olan kalaslar genelde çatıya yakın olanlardan daha büyük olmasına karşın, ortalama yükseklikleri 38 cm'dir. Birinci ve ikinci katlar çok geniş iki yatay kalasla birbirinden ayrılmıştır. Bunlar döküm ve kabartma olarak oyulup, yeşil ve sarıya boyanmış bir sıra *palmetle* bezelidir. Daha geniş olan bu kalaslar asıl camiden galeriye (kadınlar mahfili) geçişi de belirtir. Galerinin tabanını örten tahtalar ve kirişler asıl yapının dışına taşmaz. Dış yüzeydeki bütün kalaslar, uçlarının köşelerden 25 cm taşacağı biçimde bindirme tekniğiyle birleştirilmiştir. Dikey tahta çivilerin izlerine de rastlanır.

Cami hem doğu hem batı duvarlarında dikey payandalarla yarıya kadar bölünmüştür. Yalnızca bezemeli iki ahşap, bütün yapıyı dolanır. Pencere ve dikey payandalarla kesintiye uğrayan caminin geri kalan bölümü, oldukça kısa (iki üç metre) kalastan yapılmıştır. Çıplak gözle bakıldığında, dış yüzeydeki ahşap içerdekiyle eşit derecede hava koşullarına maruz kalmış gibi görünür ve tahta işçiliği, bezemeli iki öğenin dışında, birbirinin aynı gibidir. Bunun birden fazla yapım aşaması olabileceğini gösterecek belirgin bir işaret yoktur.

Caminin tarihine ilişkin fazla bir şey bilinmiyor. Mihrap üzerindeki bir kitabe 120 yıl öncesine ilişkindir. Köydeki hiç kimse bu tarihin, caminin bezemesinin, mihrap ve minberin yapılışının ya da caminin yeniden yapılışının tarihi olup olmadığını bilmemektedir. Caminin ahşabının Bekdemir'in güneyinde olan nehrin yakınındaki eski Ortaköy'den getirildiği söylenir (yerel halkın belleği). 92 yaşındaki bir bilgi kaynağı, 110 yaşındaki büyükannesinin caminin tüm yaşamı boyunca var olduğunu söylediğini anlattı.

Samsun Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün isteği üzerine, bir buçuk günden daha kısa bir sürede 42 örnek topladık. Kalaslardan çoğunda 100+, bazılarında 200+ diğerlerinde de 300+ halka vardı. En az iki kalasın kabuğu korunmuştu ve biz en az 400 yıllık bir kronoloji oluşturabileceğimizi varsaydık. İlk kat için 398 yıllık ve ikinci kat için de 395 yıllık bir kronoloji olduğu sonucuna vardık. İki kronoloji çakıştığından, cami için son toplam 1088'den 1876'ya kadar olan 789 yıldır. Hem yerel halkın belleğinin ve hem de cami tarihi kitabesinin deneysel yorumunun doğruymuş gibi görünmesi oldukça ilginçtir. Yere en yakın ve bezemeli parçanın kalasları olan en eski kalaslar, 11. yüzyıl kadar eski bir tarihte ekilmiş ve 16. yüzyılın başlarına doğru kesilmiş olan ağaçlardan elde edilmiştir. Bunların hiçbirinde yeniden kullanıldığına ilişkin bir iz yoktur; dolayısıyla eğer yeniden yapılmış bir caminin öyküsü doğruysa, demek ki hem eski hem yeni caminin biçim ve boyutları aynı olmalıydı. Sundurma tabanından yaklaşık iki metre yükseklikten yapıyı çevreleyen döküm palmet bezemenin tepesinde 1876'da kesilmiş kalaslar vardır. Bunlardan ikisi kabukludur.

Şekil 4.2. Samsun, Kavak, Bekdemirköy Camii, kabartmanın altındaki kalaslar 1585'ten sonra, kabartmanın üstündeki kalaslar ise 1876'da kesilmiştir (P. I. Kuniholm, ADP).

Pek çok soru yanıtlanamadan duruyor. Eğer bir cami Bekdemir'e taşınıp yeniden kurulabilecek kadar iyi korunmuşsa, o zaman neden yalnızca caminin alt yarısına yetecek kadar kalas vardı? 1 no'lu yapı eski yerinde yandı ve ahşabın yarısı kullanılmayacak duruma mı geldi? Eğer durum buysa, Bekdemir'deki eski ahşapta bir yangın ya da başka bir yıkım izi bulunmuyor. Eğer bütün cami eksiksiz olarak Bekdemir'e taşındıysa ve caminin üst yarısını yıkıma uğratacak bir yangın ya da başka bir felaket olduysa, o zaman halk bunu anımsamadığı gibi, caminin yeniden yapılmasını gerektiren, kasten çıkarılan yangının nedenini gösteren herhangi bir belirti de bulunmuyor. Eski ve yeni ahşabın birbiriyle karıştırılarak kullanılmaması da ilgi çekicidir. Alt kat yüzde yüz daha eski ve üst kat yüzde yüz daha yeni ahşaptandır.

Bekdemir Camii'nin ağaç halkası kronolojisi, tarihleri 12. yüzyılla 20. yüzyıl arasında değişen ve yerleri 1300 kilometre ya da 800 mil kadar

uzaklıktaki bir alanda bulunan 65 yapının kronolojisinin doğru sıralanması için bir sağlama ya da zaman denetimi işlevini yerine getirir. Bu anıtlar İslami yapıları, Ortodoks (hem Yunan hem Sırp) kiliselerini ve manastırları, sivil yapıları ve askeri istihkâmları içerir. Bekdemir'le Zonguldak Yenice'nin orman kronolojisini birleştirdiğimizde, Karadeniz'deki meşenin 1058'e kadar geriye uzanan kronolojisini elde ediyoruz. Ağaç halkası profilleri Bekdemir'le yakından çakışan çok sayıda uzak kıyı anıtının çoğu, Karadeniz kıyılarından ithal edilmiş meşeden yapılmış olabilir. Bunlar İstanbul'daki Ayasofya'nın kuzeybatı payandası, Selanik'teki Sekizgen Kule'nin (Frourio Vardari) bir bölümü, Çanakkale'deki Cezayirli Hasan Paşa Köşkü ve İstanbul'daki Karaköy Vapur İskelesi'ni içerir (aşağıya bakınız).

Dolayısıyla, Bekdemir'deki küçük cami, dendrokoronoloji açısından, 25 yılda ziyaret ettiğimiz en önemli anıttır. Burada özünün her iki ucundaki halkaları tarihlenebilen tek bir kalas için kronolojik olmayan bir gözlem yapılabilir. Kalasın ağacının 6.90 metre ya da 22'7" büyümesi için 22 yıl geçmişti.

3. Karaköy Vapur İskelesi 1858B

1997'de İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde tarihi hiç bilinmeyen büyük bir liman yapısının (bir tür kaplama olduğu açık) birbirine büyük çivilerle tutturulmuş bir ızgara kesitinden 18 meşe kütük bize verildi. Bunlar Galata'daki Karaköy Vapur İskelesi'nin arkasında bir banka için temel kazılırken ortaya çıkmıştı. İlk on sekizinin ilginç olabileceği düşünülerek 100 kalas daha bizim için bankanın deposunda saklandı. 2,54 cm kalınlığında, elde işlenmiş büyük çiviler herhangi bir sanayi öncesi dönemden olabilirdi. Gerçekten de, çanak çömlek olmadığından 6. yüzyılla bugün arasında herhangi bir tarihe ait olabileceği söylendi; hepimiz ahşabın daha çok erken Bizans dönemine ilişkin olmasını umuyorduk.

Ahşabın büyük bir kısmı 1858'de kesilmişti. Uzun tahtalar Samsun yakınındaki Karadeniz ormanının profiline uyarken, kısa çapraz parçalar Trakya'nın profiline uygundu. Hiçbiri İstanbul'un başlıca yerel meşe kaynağı olan Belgrad Ormanı'ndan değildir. Böylece biz hem doğudan hem batıdan başkente ağaç getiren gemileriyle çok büyük bir Osmanlı liman işletmesi projesi

olduğunu düşünüyoruz. (İstanbul Arkeoloji Müzesi'nin bize verdiği plan ve fotoğraflarda en az 220 kalas görünüyor.) Bunlar bugün yolcu salonu olan yerin ve kalabalık İstanbul Limanı'nın yakınında, birbirlerine vidalanmış olarak kil ve çakıl dolguya gömülüdürler ve şimdiye kadar kimsenin aklına gelmemişti. Şimdi elimizde saptanmış bir tarih olduğuna göre, Osmanlı arşivlerinde çalışan araştırmacılardan herhangi birinin 1858'de Karaköy'deki yapım etkinlikleriyle ilgili bir referans bulduklarını görmek ilginç olacaktır.

4. Aksaray, Ihlara, Bezirhane 1842v

1997'de müze müdürünün isteği üzerine Aksaray Ihlara'daki yağ fabrikası diye de bilinen bezirhaneyi inceledik. Burası olağan Kapadokya geleneğine uygun olarak süngertaşına oyulmuş, çok odalı bir yeraltı "fabrika"sıdır. Bekçi, yaşlı köylülerin 1920'lerin sonunda yağ presinin çalıştığını anımsadıklarını söyledi.

Kayaya raptedilmiş paralel iki yatay kalas, çapı yaklaşık 0,35 m olan dikey vidalanmış bir ağaç gövdesini taşımak üzere vidalanan çapraz tahtalar için destek oluşturuyordu. Ağaç gövdesi, ahşap vidaların alt uçlarının kesme taştan hazneye baskı yapması için alta yakın bir yerden çapraz tahtalar ile çevriliydi (gerçekte bir bocurgat düzeneği). Büyük mağaranın içinde bulunan vida parçaları, bu elle biçimlendirilmiş tahtaların kullanım sırasında oldukça sık kırıldıklarını gösterir.

Kalan tahta parçalarının dendrokronolojik olarak tarihlenip tarihlenemeyeceğini görmek için bir deney olarak keten tohumu presini destekleyen üç yatay öğenin birinden bir örnek alındı. Kalan son halka 1842 tarihliydi, ama açıkça görüleceği gibi işlem, gerektiğinde yeni parçalar takılarak yüzyıllar boyu sürmüş olabilir.

5. İstanbul, Altunizade Köşkü 1834B

19. yüzyıla ilişkin, 1830'a tarihlendiği düşünülen güzel görünümlü Altunizade Köşkü, Boğaziçi Köprüsü çıkışının hemen arkasındadır. 1983'teki yenileme sırasında Alman Arkeoloji Enstitüsü'nden J. Cramer'in yardımları sayesinde açığa çıkan ahşabın bazılarından örnek alabildik. Batı ya da Orta Yunanistan kadar uzaktan ithal edilmiş olabilecek, sofanın batısında, duvar des-

teği olan kabuğu korunmuş meşe direk 1834'te kesilmişti. İkinci katta taban kirişi olan başka bir ahşap, daire içinde DK harfleriyle damgalanmıştı. Bu açıkça bir tür ormancı damgasıydı ve dolayısıyla ya Osmanlı İmparatorluğu'nun (o zaman Arap harflerini kullanıyor olmalı) ya da Yunanca konuşan dünyanın (Latin D'si yerine bir _, yani delta'yı, kullanırdı) dışından gelmişti. Bugüne kadar Akdeniz'de herhangi bir yerde bu ahşap için bir çapraz tarih bulamadık.

6. Konya, Karatay Medresesi, Onarım 1832vv

Karatay Medresesi'nin (Kuran'daki plana bkz., 1969, 51) kuzey ve güney kanadındaki duvarlarda, üstteki çok sayıda pencere için kesintisiz bir lento görevini yerine getiren, birbirine geçme yoluyla eklenmiş ikişer gergi vardır.

Bizim örnekleme yaptığımız her iki duvarda da yeni taş işçiliği ve eski ana yapının taş işçiliği arasında eklemler vardır. Abdullah Kuran'ın planı bunları sonradan yapılmış eklemeler gibi gösterir. Her iki çift gerginin de ahşabı büyük bir olasılıkla Elmalı yakınlarından getirilmiş olan sedir ağacıdır. C. Lightfoot ise anılarının yerel ormancılar bölümünde, Konya'ya ithalat için Elmalı'dan çok daha yakın olan Amorium (Emirdağ) yakınlarında hâlâ var olan bir sedir ormanından söz eder (Lightfoot, kişisel iletişim). Bu gönyelenmiş kerestelerden ne kadar ahşap çıkarıldığını tam olarak değerlendiremiyoruz. Kuzey kanadındaki duvarda, her ikisi de gönyelenmiş değil de yuvarlatılmış olan iki gergi ve kısmen gönyelenmiş bir hatılın en yeni halkaları sırasıyla 1832, 1821 ve 1829 tarihlidir. En iyi tahminimiz, kesilme tarihlerinin 1832'den çok sonra olmadığıdır. Güney kanadının duvarındaki ahşap için son tarihler daha eskidir, ama bu duvarlardaki taş ve ahşap işçiliği birbirine o kadar benzer ki, iki farklı onarım olduğunu varsaymanın yanlış olacağını düşünüyoruz. Bu yapının üst katını araştırmadığımız gibi, büyük olasılıkla ana yapının ahşabının korunmuş olabileceği çatıya yakın kirişleri de örneklemedik.

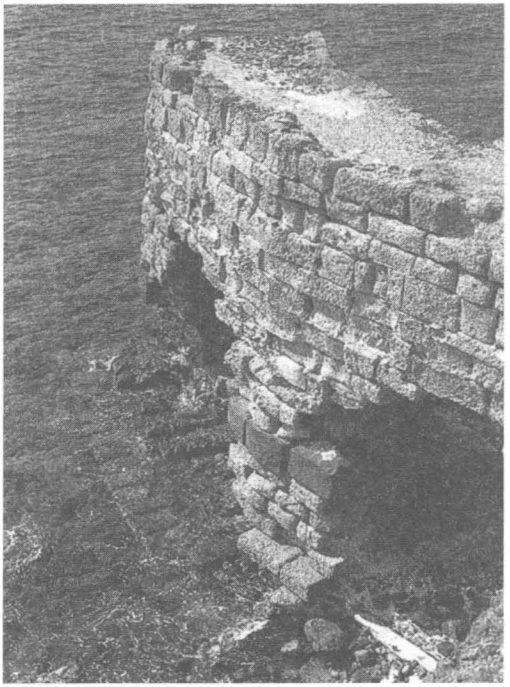
7. Sivas, Gök Medrese 1820vv

1824'te medresede onarım yapıldı (Rogers,1965). Merkezi eyvanın hemen batısında, medresenin güney yanında yer alan üç odadan ortadaki-

nin ardıç kapı lentosuna ait son korunmuş halka 1820 tarihlidir. Aynı odada, yine ardıç olan batı duvarındaki bir gerginin 1815'ten kalan bir son halkası vardır. Dolayısıyla, her iki ahşap da 1824 onarımına aitmiş gibi görünüyor. Medresedeki henüz tarihlenmemiş diğer ahşap birimler, bu yapının ömründeki daha erken bir tarihten kalmış olabilir (aralarında plan, yükseklik ve 1271'de kuruluş tarihine ilişkin referanslar da olmak üzere Kuran, 1969, 92 ve dev.).

8. Foça, Kaleburnu Kalesi 1516vv'den 1807vv'ye

Foça'nın güneyindeki yarımadada bulunan Kaleburnu Kalesi için, Cenevizlilerden kalmış olabilecek kadar eski ve Geç Osmanlı olabilecek kadar yeni olduğu yönünde değişik düşünceler vardır (Phokaia'yı kazan Prof. Ömer Özyiğit, kişisel iletişim). Batıdaki çıkıntının ucunda yer alan kayalık burun, kuzey-güney doğrultusunda, neredeyse dikey bir yüzey oluşturacak gibi düzeltilmiştir. Bu yüzey boyunca ve ona karşı, bir sıra yalancı kemeri olan ve bu sivri kayada son bulan yaklaşık iki metre kalınlığında bir kuzey-güney duvarı yer alır. Bunlardan batıya doğru bir çıkıntı yapan iki doğu-batı duvarı dört metre kalınlığındadır ve birbirlerine doğru açı yapmadan önce, batıya doğru on metre uzanır. Yapının en batı bölümü bugün yoktur, ama altıgen ya da beşgen bir plan akla yakın görünüyor. Neredeyse su düzeyinde, boyutları birbirinden farklı olan seri halinde

Şekil 4.3. Foça, Kaleburnu, tekneler için kaçış yeri (?). Son korunan halkaların tarihleri 1516'dan 1807'ye kadar değişir (P. I. Kuniholm, ADP).

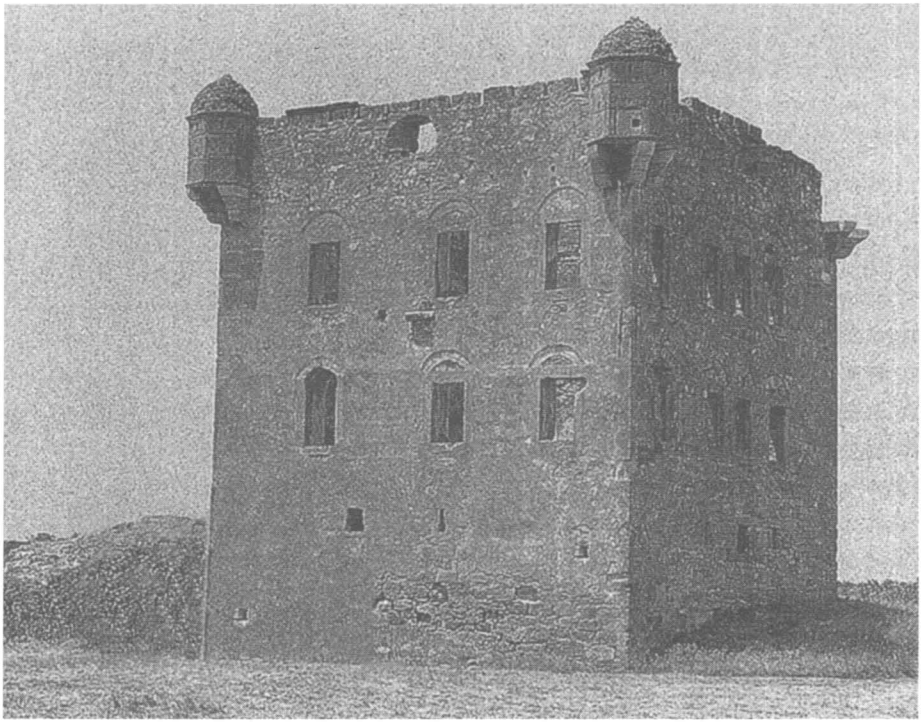

Şekil 4.4. Foça, Kaleburnu, Türk Donanması Laura Steele'e dendrokronolojik örnekler toplamada yardımcı oluyor. Son korunmuş halkaların tarihi 1516-1807 arasında değişir (P. I. Kuniholm, ADP).

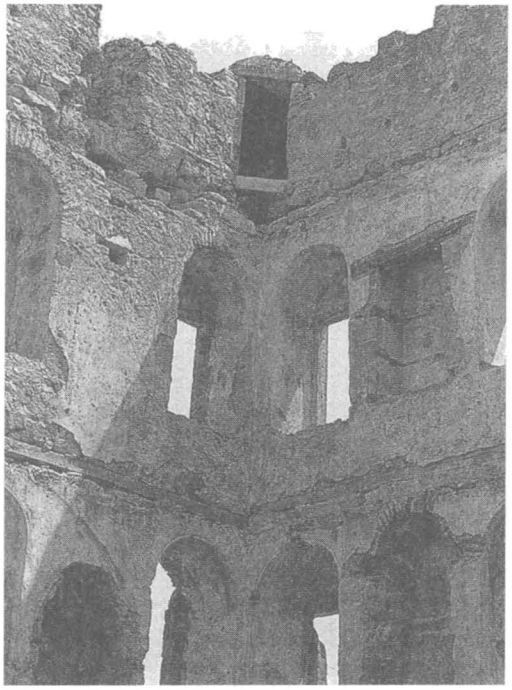
kemerler düzensiz aralıklarla sıralanmıştır (kuzeyde üç buçuğu ve güneyde iki buçuğu korunmuştur). Bunların enleri birbirinden farklıyken (yaklaşık 2-4,5 metre arası) yaklaşık 4 metre yüksekliğindedirler. Toplar deniz seviyesinde olacağından ve arz derecesiyle pek ayarlanamayacağından bunlar mazgal deliği olabilir. Topların yerleştirilmesi için çok daha iyi bir yer burnun tepesi olabilirdi. Kemerler, Atos Dağı manastırlarının bazılarında olduğu gibi, küçük teknelerin sürüklenebileceği ya da vinçle çekilebileceği kaçış yolları olarak daha anlamlıdır. Bu alanın tabanı büyük düz taş parçalarıyla kaplıdır. Bunların çoğu Foça'daki klasik yapılardan alınmış gibi görünür. Doğudaki tabanın üçte biri korunmuştur. Geri kalanıysa taş hırsızlarınca götürülmüştür.

Şimdi son tarihleri 1516-1807 arasında değişen on beş ahşaptan oluşan bir seriye sahibiz. Top mazgallarının ve/veya teknelerin kaçış yolunun büyük bölümü, 16. yüzyıldan başlayarak yüzyıllar boyunca parça parça eklenmiş gibi görünüyor. Eğer bu bizim dendrokronolojik örnekleme için ziyaret ettiğimiz ilk ortaçağ yapısı olsaydı, gerçekten çok şaşırırdık.

Troya düzlüğündeki bu kare planlı, köşelerinde küçük kuleleri olan kalenin en yeni, iyi resimlenmiş ve iyi belgelenmiş tartışması için Ayda Arel'e (1993) başvurunuz. Onun elde ettiği sonuçlar (s. 183 ve 186) bir gezginin öykülerine dayanarak (1785'te kaptan-ı deryanın köşkünü onarttığını gören Lechevalier) meşe ahşabın mutlak dendrokronolojik tarihini belirlemekteki sorunu yansıtır (kabuk korunmuş olarak 1783 ilkbaharı). Bunlar ikinci ve üçüncü katın içinin çevresini dolanarak zincir hatıl görevini yerine getiren kesintisiz bantlardır. Arel'in yapmamızı önerdiği gibi kesim tarihini 1783'ten daha erken bir tarihe alamayız, ama kaptan-ı deryanın marangozları büyük olasılıkla yalnızca iki yıl önce kesilmiş olan keresteyi 1785'te kullanmış olabilirler.

Şekil 4.5. Çanakkale, Cezayirli Hasan Paşa Köşkü, dıştan görünüşü (P. I. Kuniholm, ADP).

Şekil 4.6. Çanakkale, Cezayirli Hasan Paşa Köşkü, iç mekân, bütün gergiler 1783'ün ilkbaharında kesilmiştir (P. I. Kuniholm, A.D.P.).

10. İznik, Şeyh Kutbeddin Camii ve Türbesi 1382vv, 1470vv, 1710++vv, vb.

Yeşil Cami'nin batısında ve Nilüfer İmareti'nin (Otto-Dorn, 1941, 33-35) hemen güneyinde küçük bir türbe ve 8,5 metrekarelik küçük bir caminin kalıntıları yer alır (XVI. haritasında no. 6 ve Tablo 18 ve Tablo 19). Yapı kare planlıdır ve kuzeybatıya doğru ona dikey, kare planlı bir türbe vardır; kuzeydoğuda da bir minare yer alır. Kitabe yoktur ama Kutbeddin'in h. 821'de (İS 1418) öldüğü düşünülür. Dolayısıyla Otto-Dorn türbenin 15. yüzyılın başlarına, olasılıkla 1418'e yakın bir yıla tarihleneceğini söyler. Cami ve minarenin Halil Çandarlızade'nin (öl. 1453) bir armağanı olduğu söylenir, ama Otto-Dorn, türbeyle cami ve minarenin değişik taş işçiliklerine dikkat çekerek, cami ve minarenin 1418'den daha geç tarihli olamayacaklarını söyler. Yapının diğer bir tanımı ve 15. yüzyıldaki inşası ve tarihiyle ilgili diğer bir tartışma için Ötüken, Durukan, Acun ve Pekak'a (1986, no. 108-

no. 109, 250-253) başvurunuz. Caminin Mehmed Muhiddin Kutbeddin'in öldüğü yıl yapılmış olduğunda fikir birliği varmış gibi görünüyor. Cami ve türbenin aynı anda mı, art arda mı yapıldığı konusunda fikir ayrılığı bulunuyor. Aşağıda belirtilen 18. yüzyıl onarımları bu tartışmayla ilgili değildir.

Türbenin içindeki güney penceresi lentosunun en son korunmuş halkasının tarihi 1382vv'dir, ama dıştan yaklaşık yirmi kadar halka kayıp olabilir. Asıl yapının parçası olduğu onaylanabilecek tek ahşap budur.

Kuzey-güney duvarındaki bir kenet-gergi sisteminden düşen bir meşe ahşap parçasının korunmuş son halkasının tarihi 1470+vv'dir, ama kabuk yoktur. Duvarın türbeyle bir bağlantısı vardır ve biz ölçüme başlamadan önce bile bunun geç dönemde yapılan bir değişiklik olduğundan kuşkulanılıyordu.

Türbenin 15 metre güneyindeki kuzey-güney duvarında, doğu yanıyla aynı hizada bir meşe gergi bulunuyor. Halkaların çoğu, dondan tahrip olmuş gibi görünüyor (İS 1655, 1656 ve 1672). Var olan son halkanın tarihi 1710++vv. Türbenin yıkılmış duvarlarında daha geç tarihli (18. yüzyıl) ahşap olduğundan kuşkulanıyoruz, ama bunu şimdilik kanıtlayamıyoruz.

Özetlersek, zaten 300 yıl kadar eski bir yapıya 18. yüzyıl gibi geç bir tarihe kadar bir ya da daha çok kez müdahale edilmiş (türbenin kendisine) ya da eklemeler (sundurma ve bitişik odalar) yapılmıştır.

11. Çorum, Eski Yapar, Hüseyin Dede Türbesi 1781v

Eski Yapar'daki arkeolojik tunç çağı kazılarının üstünde, Ankara'daki Anadolu Medeniyetleri Müzesi ve müzenin o zamanki müdürü Raci Temizer'in araştırdığı Hüseyin Dede Türbesi bulunur. Kazı ekibinin işlerini kolaylaştırmak üzere, 1982'de bitişik alana taşınmasından önce, birçok çam direğin nüvesini bulduk. Kesim tarihi 1781 ya da hemen sonrasıydı. Bu türbeyle ilgili herhangi bir yayın bulunduğunu sanmıyorum; nitekim Hüseyin Dede'ye ilişkin hiçbir bilgi bulamadık.

12. Sivas, Divriği, Ulu Cami, Hünkâr Mahfili 1240v, 1665v, 1766WK

Bu yapı gerçekten dikkat çekicidir. Bezemeli taş işçiliğiyle görkemli ünlü bir yapı olan (Önge, Ateş ve Bayram, 1978) Divriği Camii ve Darüş-

Şekil 4.7. Divriği, Ulu Cami, onarılmış çatısıyla bugünkü hali (P. I. Kuniholm, A.D.P.).

şifası'nın bir köşesinde, yaklaşık dört metre yüksekliğinde ve çevresindeki karmaşık taş işçiliğiyle ya çok az ilgisi olan ya da hiç olmayan bölümü, inanılamayacak kadar kaba bir tahta platform ya da mahfildir (Önge vd. s. 153-154'teki fotoğraflara bkz.). Biz oraya ulaştığımızda Divriği'deki Ulu Cami'nin çatısındaki modern restorasyon, her yana yığılı yeni (aletle kesilmiş) ve eski (elle biçimlendirilmiş) kerestelerle ilerliyordu. Bu bizi başka yüzyıllara ait yeniden kullanılan ahşabın yorumlanmasındaki tehlikelere karşı uyarmalıydı. Mahfildeki tarihlenebilen beş ahşaptan ikisi 13. yüzyıla (1240 ya da yapının yapım tarihinden çok kısa bir süre sonra), ikisi 1665'e ve biri de 1766'ya aitti. Birkaç ahşapta, daha önce kullanıldığını gösteren ve güncel bir amaca hizmet etmeyen kesikler bulunuyordu. Bizim en iyi yorumumuz Hünkâr Mahfili adı verilen yapının 18. yüzyıla ya da daha sonrasına ilişkin bir yapı olduğu ve burada 13., 17. ve 18. yüzyıldan kalan ahşabın kullanıldığıdır. Divriği'deki mahfil, tek bir yapının, ahşap öğelerinin beş yüzyıldan daha geniş bir yelpazede tarihlendiği ender bir örnektir. Eğer

Şekil 4.8. Sivas Divriği Ulu Cami. Çatısı onarılmıştır. Düşmüş tahtalardan bazıları 20. yüzyıldan makineyle kesim izlerini taşır. Diğerleri keserle kesilmiş hatıllardır ve 13. yüzyıla tarihlenir.

yalnızca 13. yüzyıldan kalan iki parça tarihlenmiş olsaydı, mahfilin tarihiyle ilgili bütünüyle yanlış bir sonuç çıkarılabilirdi.

13. Konya, Mevlana Müzesi, Semahane 1571B ve 1732+v

1997'de Konya Müzesi'nin çalışanlarınca yapılan yenileme çalışmaları sırasında, sema pistinin kuzeybatıdaki fil ayağının altından dört örnek alındı. Örnekler kazıyı yapan Naci Bakırcı'ya göre, fil ayağının altındaki 16. yüzyıla ait bir ızgara düzeninindi. 1816'da II. Mahmut döneminde ve daha sonra 1954 ve 1983'te olmak üzere yapılan yenilemelere ilişkin kayıtlar vardır.

Olasılıkla 1816'daki (II. Mahmut) ve hatta daha sonraki yenilemelere ilişkin (Bakırcı'ya göre) ızgaranın tepesindeki bir çamın yarı kesitinin son halkası 1732 tarihlidir; birkaç halkanın, eğer gerçekse, eksik olduğunu

varsayıyoruz. 286 halkası korunmuş olan ızgaranın derininden alınan üç meşe kesitinde çok fazla yanık izi ve dolayısıyla da hatalı halka büyümesi bulunuyordu. Bu da tarihlenmelerini çok güçleştirdi. Bu meşeler 1571'in ilkbaharında kesilmişti.

14. Erzurum, Çifte Minareli Medrese, Onarımlar 1306vv, 1717vv

Elimizde üst katın kuzeydoğu köşesindeki odadan, gönyelenmiş ardıç ağacından bir lento kirişi ve bu odayla hemen batı yönündeki odanın arasından bir kuzey-güney lentosu bulunuyor. Ortam tamamıyla özgün değildir ve son halka 1717vv tarihlidir.

Doğu-batı doğrultusundaki çam bir kalas (iki taneden güneydeki), ikinci kata çıkan kuzeybatı merdivenlerinin başındaki kapının lentosunu oluşturur. Olasılıkla özgün bir bağlamda olmayan kapı, kuzeybatı köşesinden ikinci bir odaya açılır. Son halka, varsayılan özgün yapım tarihinden (kitabe 1271) yaklaşık yarım yüzyıl sonraya, 1306'ya tarihlenmektedir. Bu konuda Kuran'daki çizimlere bakınız (1969, 119, Şekil 65; aynı zamanda Rogers, 1965, 63-85'e, özellikle de ikincisindeki tarihle ilgili tartışmaların ileri sürüldüğü eke bakınız.)

15. İznik, Çandarlı Kara Ali Türbesi, Duvar 1718+vv

Deniz Kapısı'ndan Lefke Kapısı'na giden ana caddenin kuzeyinde (bugünkü itfaiyenin karşısında) küçük bir türbedir (K. Otto Dorn'un 1941 tarihli XVI. haritasında no. 11 [orada Halil Paşa Türbesi olarak isimlendirilmiştir] ve metinden 86-88 sayfalara bkz.). Otto Dorn'a göre kitabede h. 857 (İS 1453) yazar, ama o dikkatsizce İS 1435 diye yazmıştır. Ötüken vd. (1986, no. 91, s. 218) bundan "yaklaşık h. 834/İS 1430" diye söz eder. Birisinin geri gidip hesabı kontrol etmesi gerekir.

Eğime bağlı olarak 1,64 metreden 2,86 metreye kadar değişik yüksekliklerde olan ve mezarları çevreleyen kerpiç duvarın içinde bir çerçeve oluşturan altı tane meşe kenet ve gerginin son korunan halkalarının tarihi 1718vv'dir. Çevre duvarı sonradan akla gelen dindar bir düşünceyle ya da 15. yüzyılda yapıldığı varsayılan bir duvarın yerine yapılmış olabilir (Ötüken, Durukan, Acun ve Pekak, 1986, no. 91, 218-219).

16. Burdur, Koca Oda, Çeşitli Evreler 1654B, 1712vv (Onarım?)

Baki Bey Konağı ya da Çelikbaş Konağı olarak da bilinen Koca Oda, Burdur Belediyesi ve Vakıflar'ın yeni onardığı güzel bir "Anadolu evi"dir. Yapının kuzey yanında, bu evin, yukarıdaki eyvanını destekleyen çam ağacından sundurma kirişleri vardır. Olasılıkla hepsi özgündür. Bu birimler Mart 1998'e kadar tarihlenmemişlerdi.

Giriş katındaki "konferans salonu"nda bulunan, kuzey-güney doğrultusundaki üç ardıç kiriş (yaklaşık 0,37 metre çapında) doğu-batı doğrultusundaki 38 adet taban kirişini destekler. Güneyden 2 no'lu hatılın son halkası 1654B tarihlidir. En doğudaki taban kirişinin son halkası 1712vv'dendir (bir onarım?).

Buradan alınan çam örneklerinin tarihleri birbirleriyle iyi çakışmadığı gibi, bizim temel orman kronolojilerimizden herhangi biriyle de çakışmaz. Böylece taban kirişlerinin ve kazıkların, alındıkları yerde yapım sırasında mı kesildiğini, yeniden kullanılan ağaç mı olduğunu ya da daha ileri tarihlerde yapılan onarımlarda mı konduğunu saptamak olanak dışıdır. Örnekler bir bilmecedir ve bunu çözmek için hemen yakınındaki alandan daha çok çam örneğine gereksinmemiz vardır.

17. Kızılcahamam, Hıdırlar Camii 1704v

1996-1997 kışında, Vakıflar'daki (Abide Şubesi) meslektaşlarımız bize, Ankara'nın kuzeyindeki Kızılcahamam'ın Hıdırlar Köyü'nde bulunan kitabesiz bir caminin ahşabının fotokopilerini gönderdiler. Fotokopiler soruna yol açar, çünkü ölçümden önce görünüşlerini iyileştirmek için onları kumlayamazsınız. Ama Anıtlar Müdürlüğü'ndeki mimarlar, ahşabı fotokopi makinesine koymadan önce cilalayarak iyi bir iş çıkarmışlardı. Böylece biz de fotokopileri doğrudan ölçebildik ve hem temel kirişi hem de üst kattaki pencere lentosu için 1704 tarihini bildirdik. 1997'nin yazında ahşap bize verildi ve sonuçtan emin olmak için yeniden ölçüm yaptık. Tarih hâlâ 1704'tü.

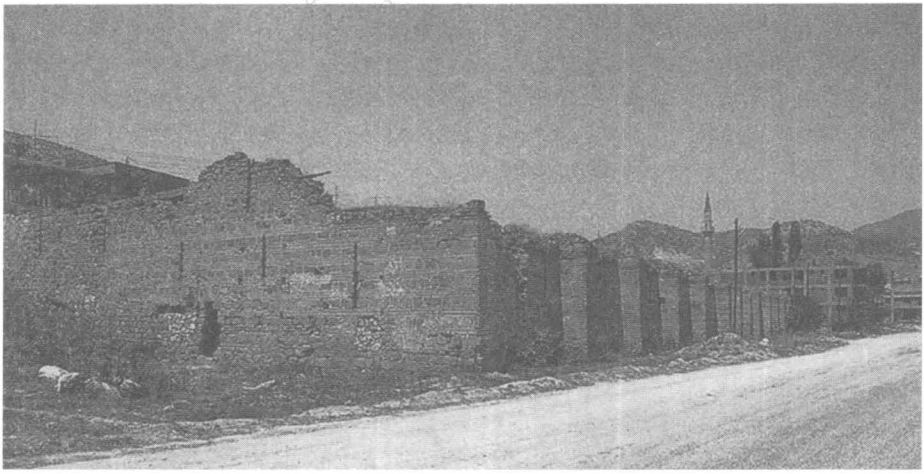
18. Ohrid, Sv. Sofija, Naosta Yapılan Osmanlı Değişiklikleri 1673B

1987'de ziyaret edilen bu üç nefli 11. yüzyıl Bizans kilisesinin naosunda, yapıyı Osmanlıların kullandığının açık kanıtı olan 30 tane bağ ki-

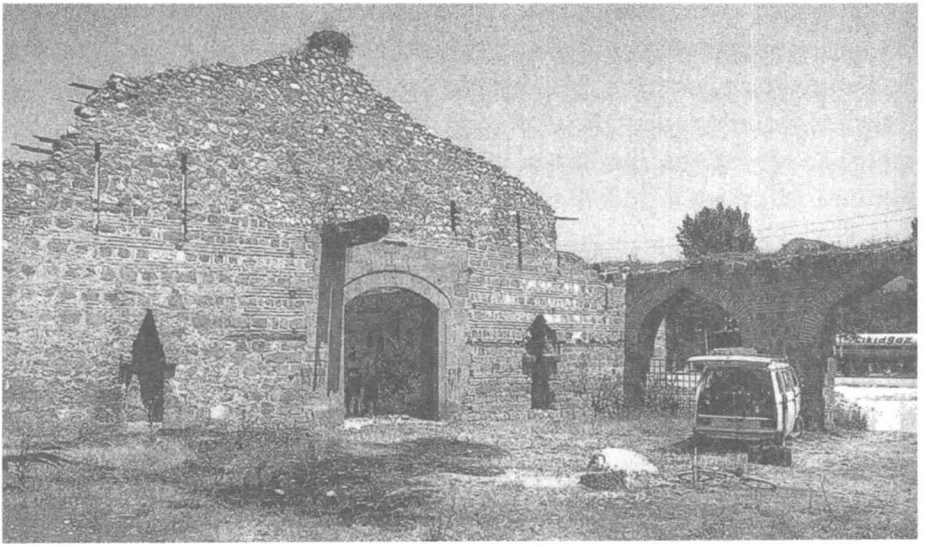
rişi bulunur (Ayverdi EIII:3, 1981, 136'da "Fethiye Camii"). Mihrap ve minber korunmuştur ve sivri kemerler, biz örnek almaya başlamadan önce bile, Osmanlıların yaptığı değişikliklerle karşı karşıya olduğumuzun bir işaretiydi. Ahşabın kesim tarihi olan 1673, Priştine'deki Zavod za Za_titu Spomeniku Kulturu'nun müdürüne göre, Dalmaçya kıyılarının büyük bir bölümünü tahrip eden şiddetli bir depremden yalnızca dört yıl sonradır.

19. Bilecik, Vezirhan (Köprülü Mehmed Paşa) 1657B

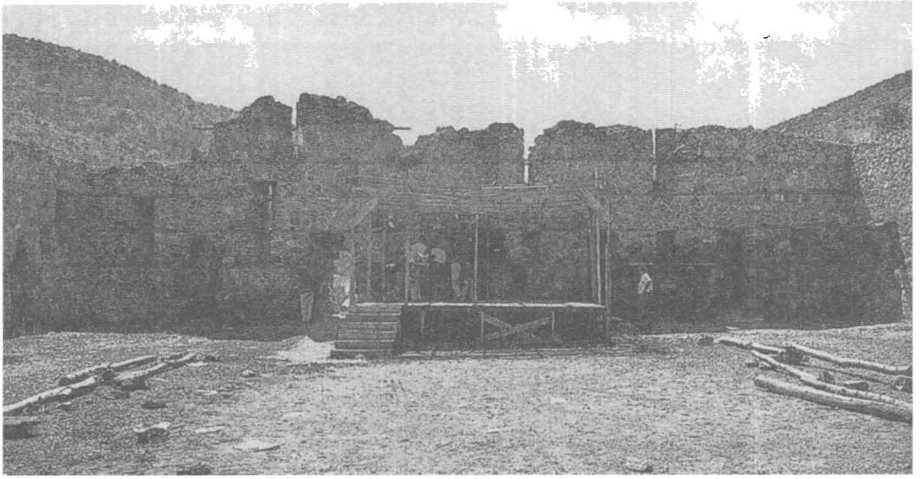
İpek yolunun üstünde bulunan ve h. 1331'deki (İS 1912/1913) bir yangınla büyük bir yıkıma uğrayan bu kervansaray, Köprülü Mehmed Paşa'nın bir vakfıydı. Yapı, her birinde ocağı, baca ve depolama nişleri olan ve her biri çok sayıda yolcuya ve hayvanlarına hizmet verecek kadar büyük olan, her iki uzun kenarı boyunca sıralanmış odacıkların kalıntılarıyla ikiye bölünür. Yapının güney ucundaki pencere nişlerini çerçeveleyen ahşap 1657'de kesilmiştir. Meslektaşlarım bana Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma*'sının tarih olarak h. 1070'i (İS 1659/1660), yani ölümünden bir ya da iki yıl sonrasını (?!) verdiğini söylediler (ama ben metni görmedim). Açıkça görülen bu yanlış, ben referansa ulaşabilene kadar bir merak konusu olarak kalacak.

Şekil 4.9. Bilecik, Vezirhan (Köprülü Mehmed Paşa) eski kervan yolundan dış görünüm (P. I. Kuniholm, ADP)

Şekil 4.10. Bilecik, Vezirhan (Köprülü Mehmed Paşa), 1657'de kesilmiş ahşabıyla merkezi avlu. Kapı girişinin üstündeki ve solundaki ahşabın işlevi açıklanamıyor. (P. I. Kuniholm, ADP)

Şekil 4.11. Bilecik, Vezirhan (Köprülü Mehmed Paşa) 1657'de kesilmiş ahşabıyla güney ucu. Her duvar bölmesinde bir baca, bir pencere yarığı ve yiyecek ve değerli eşyanın korunması için bir niş vardır. Ahşap sahne konserler için yeni yapılmıştır (P. I. Kuniholm, ADP).

20. Selanik, Frourio Vardari (Sekizgen Kule) İlkbahar 1597B

Selanik'teki limanın batısında, doğudaki limanı savunan Leukos Pirigos'un benzeri sekizgen bir kule vardır. Bu anıtın zincir kirişlerinden bir dizi örnek alındı. Bunlar sekizgenin içini yatay olarak çepeçevre dolanır ve birbirlerine uymaları için kesildikleri gibi, yerlerinde durmaları için de duvar taşlarına dikey olarak çakılan büyük demir çivilerle raptedilmişlerdir. Kabuğun hemen altındaki halkada 1597 Nisan'ının sonunda ya da Mayıs ayının başında oluşmuş bahar kütüğü hücreleri vardır. Kuledeki ahşabın bir kısmının Karadeniz kıyılarından ithal edilmiş olması olasılığı yüksektir. Bu yapı için, Micheal Kiel'in İstanbul'daki Osmanlı arşivlerinde bulduğu söylenen yayınlanmamış bir belge de vardır.

21. Yassıada (Bodrum) Osmanlı Batığı 1572vv

Cemal Pulak'ın kazdığı Bodrum açıklarındaki bu batıkta, batığın tarihlenmesine yardımcı olacak (Pulak 1984-1985:10-15) 16. yüzyıla ilişkin 4-reallik gümüş bir Sevil sikkesi (Felipe II, 1566-1589) bulundu. Bu geminin yükünün en iyi benzerleri Kuzey Ege ve Karadeniz'dedir. Bunun gibi, en iyi korunmuş meşe ahşap için en iyi dendrokronolojik değerlendirmelerimiz kuzeydeki alanlardandır (Pulak 1983, 1984'e bkz.).

22. Burdur, Taş Oda 1342vv, 1479vv, 1546vv, 1566WK, 1569vv

Burdur'un merkezinde, Koca Oda'dan (yukarıda) pek uzak olmayan ve Burdur Belediyesi'yle Vakıflar'ın kısa bir süre önce restore ettiği bu güzel konak ya da Anadolu evinden 464 yıllık bir ardıç kronolojisi elde edildi. Bu da dendrokronolojik olmaktan çok mimari bilgi sağladı, çünkü bu bizim mutlak tarihlenmiş halka dizimizi 1103 tarihine geri götürdü. Bu yapı ve Koca Oda'ya ait tarihsel kaynaklar üzerine bilgi edinmek için, Burdur Kültür Müdürlüğü ve Vakıflar'da yaptığımız araştırma yararlı bir sonuç vermedi.

Yapının kuzey ucunda yer alan kuzey-güney duvarındaki, batıya özgün çıkış olan (ama şimdi kör bir duvara açılan) kapının lentosunun gönyelenmiş üç kirişinden çam ve ardıç nüveleri alındı. Bu örnekler, kirişlerin yapının ilk aşamasından olmayabileceğini gösterir. Var olan son halka 1569 tarihlidir.

Giriş katında, yapının kuzey ucundaki eski ahırdan (şimdi sundurma), kilere doğru kuzey-güney doğrultusunda bir kiriş uzanır. Bu kirişin yapısal bir işlevi yoktur. En iyi varsayımımız bir lambayı desteklivor olmasıdır. İlk evreden kalmış olmayabilir. Bu ardıç kesit 1566'da testereyle kesilmişti.

Yine giriş katında, ahır/sundurmanın hemen güneyindeki bir kilerden matkapla ardıç nüveleri aldık. Son korunan halkaları 1546 (odanın kuzey ucu) ve 1342 (odanın güney ucu) tarihli olan bu nüveler ilk evreye ilişkin olmalıdır. Ahşaplardan birinin yeniden kullanılmış olmasının dışında, tarihlerdeki fark için hazır bir açıklamamız bulunmuyor. Tepedeki doğu duvarında ve kapının kuzeyindeki gönyelenmiş bir kasnak kirişinden alınan ardıç kesiti herhangi bir zamana ilişkin olabilir (özgün ya da bir onarım). Son halkası 1479 tarihlidir.

23. Afyon, Emirdağ, Amorium, Yamaç Açması 1564vv

Amorium'daki akropolün kuzey tarafındaki yamaç açmasının karışık (ama geç) ortamında bulunan ardıçların son korunmuş halkaları 1564 tarihlidir. Onları kömürleştiren yangın dolayısıyla kaç halkanın kayıp olduğunu bilmiyoruz. Kazı başkanı Dr. Christopher Lightfoot, açmada çeşitli türlerde Osmanlı malzemesi buldu (Lightfoot 1994).

24. İznik, Elbeyli, Mara Camii [diye anılan] 1555+vv

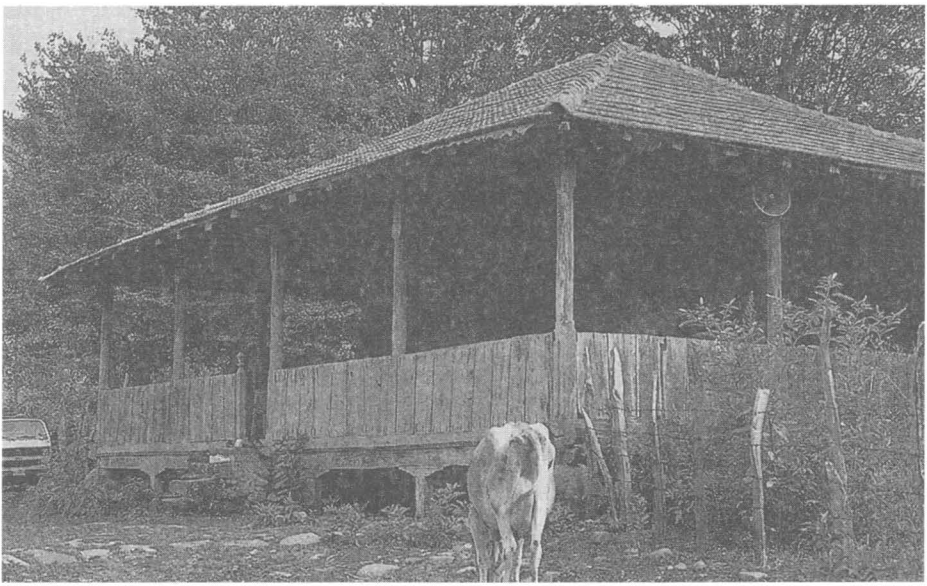
Arkeolog Bedri Yalman ve Işık Soytürk'ün bizi götürdüğü bu çatısız yıkıntı Elbeyli köyünün yakınındadır. Yapının tarihinin bilinmediğini ve isminden kuşku duyduklarını söylediler. Ötüken vd. (1986:269) bu yapıyı yalnızca "cami" diye isimlendirir ve duvarlardan birinde Sultan Abdülhamid'in askerlerinden birinin adına bir nişan levhası olduğunu belirtir. Asmaların ve meyve ağaçlarının fazla boy atmış olmaları incelemeyi güçleştirdi ve hatta bir taslak plan yapılmasını bile olanaksızlaştırdı. İç duvarlardan bir grup meşe gergi örneği alındı. Son halkaları 1555 tarihli olan bu örnekler türdeş bir grup oluşturuyor. Ağacın özünün tarihinin 1538 oluşu, dıştan pek fazla odun kaybedilmediğini (1538+26 ± 9 = 1555-1573) işaret etmektedir.

25. Aksaray, Çanlı Kilise, Tabut Kapağı 1532vv

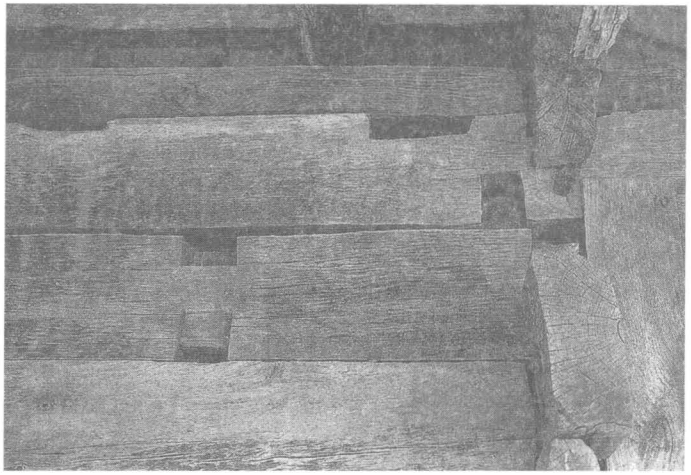
Aksaray yakınındaki Çanlı Kilise'de, sedir ağacından eski bir kapı, 11. yüzyılla 12. yüzyıl arasında bilinmeyen bir tarihte tabut kapağı olarak yeniden kullanılmış ve nartekse gömülmüştür. Kısa bir süre önce define arayan mezar soyguncuları, tabut kapağını kenara iterek mezarı bozmuşlardır. Ahşap iyi durumda olduğundan, bir parçasını 1997'de Aksaray Müzesi'nden ödünç aldık. Kapaktaki son korunan halkanın tarihi 1532'dir. Tabut kapağı olarak kullanılmadan önce, kapı olarak kullanılırken yılların geçtiği düşünülmelidir. Tarihlenmiş olan kapı/kapak bugün Aksaray Müzesi'nde halka bilgi vermek için sergileniyor.

26. Ordu, Ünye, İkizce, Eski Cami 1522vv ve öncesi

Görünüşü tümüyle mütevazı olan İkizce'deki Eski Cami, üç tarafı geniş bir sundurmayla çevrilmiş meşe bir kutu gibidir. Örnek topladığımız sırada ahşabın çoğunun yeniden kullanıldığını gördük. Bunlardan bazıları

Şekil 4.12. Ordu, Ünye, İkizce, Eski Cami'nin dışı. Ahşabın son korunmuş halkalar 1395-1522 tarihlidir (P. I. Kuniholm, ADP).

Şekil 4.13. Ordu, Ünyle, İkizce, Eski Cami, kuzeydoğu köşesinden ayrıntı. Yeniden kullanılmış kalasların uçlarının tarihi 1395'ten 1522'ye kadar 123 yıla yayılmıştır. (P. I. Kuniholm, ADP)

belki de birden çok kez kullanıldığından, elde edeceğimiz son tarihlerde bazı yanlışlara karşı hazırlıklıydık. 52 yaşındaki bir bilgi kaynağı, 112 yaşındaki büyükannesinin bu caminin onun zamanında da aynı biçimde olduğunu söylediğini belirtti. (Karadenizli büyükannelerin bu kadar uzun ömürlü olmaları da dikkate değer görünüyor.) Örneklerden hiçbirinde ağaç özü yoktu. Caminin ahşabının son tarihleri 1522, 1495, 1487, 1478, 1462, 1454, 1453, 1437, 1427, 1416 ve 1395 olarak 127 yıla yayılır (neredeyse yukarıdaki Foça, Kaleburnu kadar şaşırtıcıdır). Tam bir ağaç özü toleransı tanındığında 16. yüzyıl ortası ya da biraz geç bir tarih akla yakındır. Cami gerçekten de "Eski"dir ve büyükanne haklıydı.

27. Korint, Akrokorint, İsimsiz Cami 1508vv

1995'te ortaçağ akrokorint'ine orayı kazan Richard Rothaus ve Tim Gregory'le yapılan fırtına gibi bir ziyaret sonucu, bazıları kesinlikle Osmanlı olan ve dolayısıyla da bu bölümle ilgili çuval dolusu örnek elde edildi. İsimsiz ve bugüne kadar tarihlenmemiş bir caminin duvarlarındaki meşe gergiler 1508vv'ye tarihlenir. Bu konudaki başlıca yayın Carpenter ve Bon'undur (1932). Onların değerlendirmelerine göre tarih basitçe "Venedik sonrası"dır. Osmanlı arşivindeki araştırmacılar belki bu caminin ismi için bizi yönlendirebilirler.

28. Çanakkale, Kilit Bayır Kalesi 1462B

Çanakkale Boğazı'nın dar noktasında üç loblu büyük bir kalenin ortasında üçgen biçiminde yedi katlı bir zindan vardır (Ayverdi IV, 1974:790-804). Bu yerin meşe döşeme kirişleri büyük bir oranda kesilmiş ve kütükler duvara çivilendikleri noktalarda duvara gömülü kalmıştır. Daha alçak olan iki kütükten zincir testereyle bir seri örnek alındı. Hepsi de Ayverdi'nin (IV, 1974:790) belirttiği yıl olan 1462'de kesilmişti. Ayverdi buranın h. 866-867'de yapılmasına Kaptan-ı Derya Yakup Bey'in neden olduğunu söyler.

29. Trikala, Kurşun Camii 1453vv (birçok halka çürüyerek yok olmuştur)

Aya Konstandinos diye de bilinen Kurşun Camii Sinan'ın en batıdaki yapısıdır ve kitabedeki tarih 1550'dir. Batı sundurmadan fena halde çürümüş çok sayıdaki gergilerden örnekler aldık ve yıllar boyunca Meteora'daki manastırlardan ya da Kalambaka'daki Metropolitan Kilisesi'nden topladığımız meşe halkalarının ayrımına uydurmaya boş yere uğraştık. Bunun aksine, Serres'ten alınan ahşapla uyumları olağanüstü oldu. Kurşun Camii'nin halka ayrımının kısa olmasına karşın, son korunan halkanın tarihinin 1453 olduğundan eminim. Sinan'ın marangozlarının neden Trakya'dan Trikala'ya kereste getirme gereksinimi duydukları iyi bir sorudur.

30. Dimetoka, I. Mehmed Camii 1419 (asıl yapı) ve 1439B (onarım)

Beyazıt'ın adı kitabede olduğundan yerel olarak Vayazit Dzami [Beyazıt Camii] olarak bilinen Didymoteikon'daki (Dimetoka) imparatorluk camisini h. 824'te (İS 1420/1421) Sultan I. Mehmed yaptırmıştır. Yapının batı duvarındaki nişlerden korunmuş son halkası 1419'a tarihlenen ve dolayısıyla da özgün yapıya ilişkin olan ahşap topladık. Çökmüş olan özgün çatı olmadığı açıkça görülen piramit biçimindeki kurşun çatı, (özgün iki kubbeli düzenin yeniden kurulması için Ayverdi II, 1972, Şekil 219 ve 225), çok büyük meşe kirişlerle (bazıları 0,97 m x 0,67 m kadar büyük) desteklenir. Bunların hepsi 1439'da kesilmiştir ve bunları aşağıdan bakanın gözünden saklayan 17. yüzyıl ahşap kaplamalarıyla karıştırılmamalıdırlar (planlar ve kesitler Ayverdi II, 1972:136 ve dev.).

31. Akşehir, Nasreddin Hoca Türbesi 1438vv ve ???

Akşehir'de Nasreddin Hoca Türbesi'nin çevresini dolanan ve koni biçimindeki çatı örtüsünü destekleyen altı bezemesiz sütunu birbirine bağlayan altı meşe bağ kirişi, Hoca'nın mezarının çevresinde altıgen bir revaklı cephe oluşturur (Çetinor 1987). Akşehir Müzesi'nin Müdürü Ali Meriç'e göre, bağ kirişleri, Hoca'nın 13. yüzyıl sonunda ölümüyle (1284?), türbenin 1905'te ağır bir onarımı arasında bir tarihte yapılan bir ara onarım ya da yenilemeden kalmadır. 1905'teki yenileme türbenin 19. yüzyıl fotoğraflarında görülen çekiciliğinin çoğunu alıp götüren mermer kaplamanın yapılmasını da içerir. Türbe bugünkü biçiminin çoğunu bu yenileme sırasında aldı. Türbenin yanındaki bir kitabe h. 1324 (İS 1906) tarihini verir.

Kabrin çevresindeki taban 1905'teki yenileme sırasında kaldırıldığında, beklenmedik iki mezar daha ortaya çıktı: Bunlardan biri 15. yüzyıl ortasına ya da biraz daha geç zamana tarihlenen Fatih Sultan Mehmed'in bir kızının mezarıyken, bir mezar daha vardı. Yenilenen bu mezarlar iç revakta Hoca'nın mezarının güney ve doğusundadır. Ne yalnızca silindir biçiminde olan sütun gövdeleri ne de bezemesiz dörtlü piramidal (*tetrahedron*) başlıkları herhangi bir mimari üslup ya da dönemin tanısına yardımcı olur. Sütunlar Roma dönemi kadar eski bir döneme ait olabilir ve en azından biri daha önce kullanılmıştır. Bu sütunlardan birine, sütunu dikeyine kesen bir kapı ya da pencere yerleştirilmiş olabilir. İç revak, bezemeden daha eskiymiş gibi görünmektedir ve bir sütunda Ali Meriç'in söylediğine göre İS 1394 tarihli bir graffito yer alır.

Hiçbir ahşapta ağaç özü yoktur. Ağaçlar olağanüstü bir gerilme gösterir (ortalama halka genişliği 30/100-40/100 mm arasındadır) ve bunlardan yalnızca birinde 100 yıllık halkadan daha fazlasının korunmuş olmasına ve tümünün aynı yapı programının bir parçası olması gerekmesine karşın, hiçbir iki parça arasında bir çapraz tarih yoktur. Sütunların arası merkezden merkeze 1,81 m olduğundan, bu iki ya da daha çok sayıdaki nispeten daha kısa bağ kirişlerinin aynı ağaçtan yapıldığı varsayılabilir, ama nüveden nüveye benzerlik olmadığından bu oldukça olanak dışı gibi görünüyor. Elde neredeyse kusursuz bir dendrokronolojik durum, yani her birin-

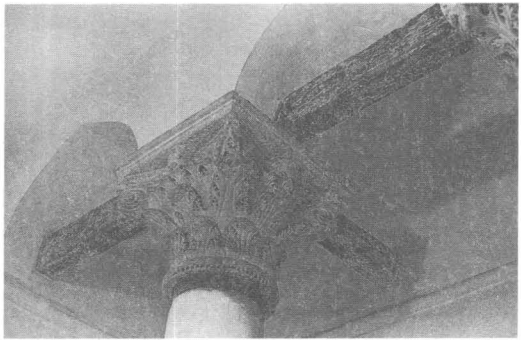
de 100'den çok halka olan altı meşe kerestesi vardır. Ama yalnızca 1438vv tarihli (artı dıştaki kayıp olan ağaç özü için bir pay) bir parçaya, İS 360'tan bugüne kadar uzanan Ege meşesi için ana kronolojinin herhangi bir birimiyle çapraz tarihleme yapılabilmesi rahatsız edicidir. 15. yüzyılın ortası olan tarih, türbenin Fatih Sultan Mehmed'in kızının öldüğü sırada yenilendiği anlamına gelebilir. Her zamanki gibi, Hoca son gülendi.

32. Afyon, Demirtaşpaşazade Umur Bey Camii 1434vv

Bugün Gençlik Parkı [Alaca Hamam yakınları?]olan yerdeki ve 1934'te yanan Demirtaşpaşazade Umur Bey Camii'nden olduğu söylenen hepsi de *Pinus* [çam] türü olan mukarnas başlıklı dört sütunun parçaları Afyon'daki Arkeoloji Müzesi'nin bahçesindedir. Kitabelere göre üç tarih vardır. Bunlardan ikisi vakfiyeler ve Bursa'da bir kadı sicilidir. Böylece h. 843 (İS 1440), h. 859 (İS 1454) ya da h. 865 (İS 1461) tarihlerinden biri seçilebilir (Ayverdi III, 1973, 211 ve dev. ve s. 212'deki plana bkz). Bu sütunlardan iki tam kesit alınmıştır (fotoğraflar için, Ayverdi III, s. 17, Şekil 29 ve s. 18, Şekil 30). Büyük, kendi halinde halkalar ve çürüme dolayısıyla geriye kalan iki örnek alınmadı. Bazı halkaların biçimlendirme sonucu ortadan kalkması, AFD-4'teki son korunan halkayla kitabelerdeki tarih(ler) arasındaki 6'dan 27 yıla kadar olan çelişkiye yol açar.

33. Bursa, Yeşil Cami 1413v

İmparatorluk dönemine ilişkin bu anıt 1419-1420 yılları arasında bitirildi (Ayverdi II, 1972, 46-94; Kuran, 1968, 114-119; Restle, 1976, 459-

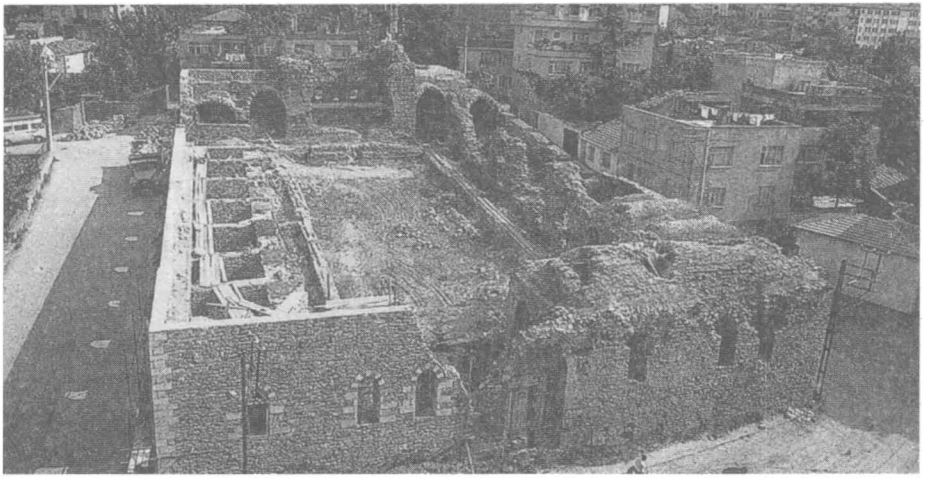
Şekil 4.14. Bursa, Yeşil Cami'den detay. Ön kapının yanındaki alkov. Hatılların korunmuş son halkaları 1413'e tarihlenir.
(P. I. Kuniholm, ADP)

466; Gabriel, 1958; Yetkin, 1965, 225 v. dev. ve yazıt üzerine düşünceler için Mayer, 1956;75).

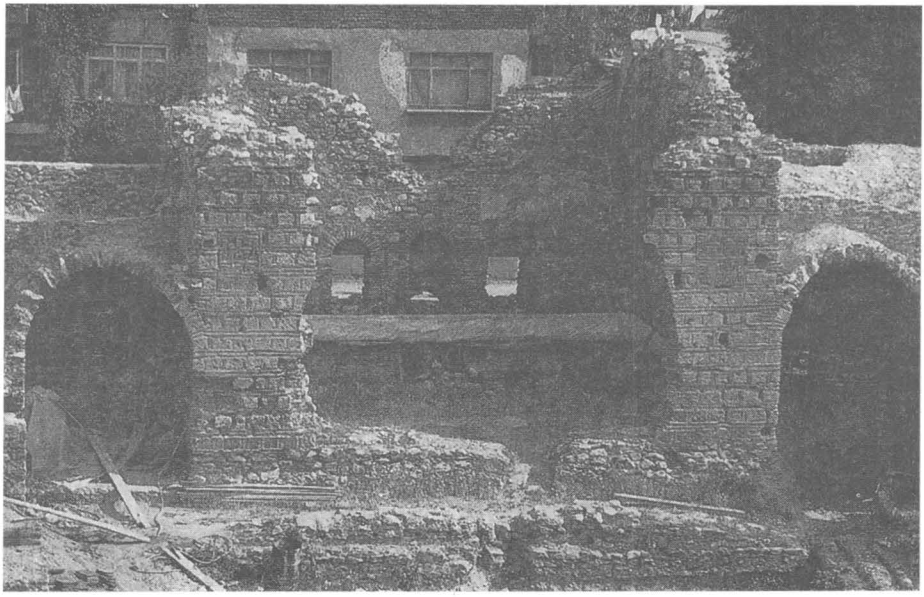
Korint başlıklı değişime uğramış sütunları destekleyen, giriş açıklığına cephe oluşturan iki açıklıktaki kiriş bağlarının özlerinden meşe örnekleri alındı. Korunmuş en son halkanın tarihi 1413vv olmasına karşın, ağacın özü 1398 kadar eski bir tarihte başlar ve bizim ağaç özü için verdiğimiz 26 yıllık pay ±9 dendrokronolojik tarih olarak İS 1415-1433'ü verir; bu tarih kitabedeki yapım tarihi olan h. 822'yle (İS 1419/1420) uyuşur.

34. Bursa, Yıldırım (I.) Bayezid Darüşşifası 1400B

Sultan Yıldırım Bayezid'in yaptırıp bağışladığı bu hastane/akıl hastanesi 1855'te bir depremle yıkıldı ve daha sonra baruthane olarak kullanıldı. Şimdi ise üzücü bir restorasyondan geçiriliyor. Bu yapılar topluluğu 30x53 metrelik bir alanı kaplar. Avlunun cepheleri boyunca, üç tarafta, her biri 3x4 metre boyutlarındaki odalara ulaşılmasını sağlayan revak uzanır. Hastalar ve buranın sakinleri için olduğu varsayılan odaların her birinde baca vardır. Güney ve kuzeydeki daha büyük mekânlar, olasılıkla yemek yemek, yemek pişirmek ve tıbbi kadronun çalışması için kullanılıyordu.

Şekil 4.15. Bursa, 1400'de kesilmiş ahşabıyla Yıldırım (I.) Bayezid Darüşşifası. Hastalar için odacıklar sağda ve solda sıralıdır. İç arkadın temellerinde suyun aktığı borular vardı. (P. I. Kuniholm, ADP)

Şekil 4.16. Bursa Yıldırım (I.) Bayezid Darüşşifası, ahşabı 1400'de kesilmiş olan güney ucunun ayrıntısı. (P. I. Kuniholm, ADP)

Tuvaletler kuzeydoğuya yapılmıştı (Kolomb'dan bir yüzyıl önceki binalara kadar ulaşan su sistemi!). Bu tuvaletlere yapının doğu kanadının altından geçen bir yeraltı kanalıyla su sağlanıyordu.

H. 802 (İS 1399/1400) tarihli yayınlanmamış vakıf belgesine ya da vakfiyeye göre, üç doktor ve iki eczacı bu kuruluşa bağlıydı. Metin, onların aylıklarıyla birlikte, aralarında bir aşçı, bir fırıncı ve bir düzine şerbetçi (sözlük anlamı şerbet satan, ama olasılıkla erkek hastabakıcılar) olmak üzere hizmet personelini ve onların günlük ücretlerini de belirtir. Aynı zamanda da orada hastaların nasıl besleneceği ve yapının korunup çalışması için gereken gelir ve bağışların nasıl sağlanacağı anlatılır. Ünsal, "Bursa'daki en eski medrese Yıldırım'ındır (1394): Şifaiyesi de ilk Osmanlı akıl hastanesidir." diye yazar (1959, 40 ve Şekil 15-17'ye bkz.). (Bu tarih için Ünsal'ın kaynağı benim için açık değildir.)

Daha ileri yorumlar Godfrey Goodwin'indir (1971, 47-51, ve referansları 78-82). Yapı topluluğunun bir planı için Şekil 42'ye bakınız. Aynı

zamanda Albert Gabriel'e bakınız (1958, 76-77, Şekil. 32). 76-77. sayfalar vakfın belgesinin ve uzun süre önce kaybolan pastoral Bursa'nın tanımına ilişkin özetin bir bileşimini verir. Vakfiye üzerine daha fazla bilgi isteyen okuyucular, Ayverdi'ye I (1966,454) ve Kuran'a (1968, 17-18) bakabilirler.

Gabriel yapının tarihini "1391-1395 arası" olarak verse de, bu hastanedeki meşe ahşap, vakfiyenin de tarihi olan 1400 yılında kesilmiştir. Hiç kuşkusuz anıt üzerinde daha sonra onarım yapılmışsa da, bunların hiçbiri dendrokronolojik olarak onaylanamaz. Bu yapının dendrokronolojik profilinin, yine Yıldırım Bayezid'in bir vakfı olan Yeşil Cami'ninkine benzemesi ilginçtir. Kullanılan ağaçların aynı ormanın aynı bölgesinden kesildiğini düşünüyorum.

35. Bursa, (I.) Murad Hüdavendigâr Camii 1385v

İmparatorluk dönemine ilişkin bu caminin sundurmasının üzerindeki galeride, kuzey cephe boyunca doğudan batıya doğru uzanan kemerli beş açıklıktaki bağ kirişlerinden ve caminin kuzey dış duvarında bu kemerlerin ağırlığını taşımak için bulunan yarım sütunlardan matkapla örnek alındı. Ayverdi (I,1966,232) vakfiyenin yorumlanmasındaki bazı güçlükleri anlatır. Caminin yapılmasına Sultan Murad'ın oğlunun sünneti dolayısıyla İS 1364/1365'te izin verilmişti, ama 1385'e kadar bitirilememişti. Galerinin bağ kirişlerinin ve ikinci katta başka yerlerdeki ahşabın ağaçları 1385'e kadar kesilmemişti. Bu da, bu caminin yapımının gerçekte 1385'e kadar başlamadığına işaret eder.

36. Kastamonu, Kasabaköy, Mahmut Bey Camii 1366vv

1990'da Kasabaköy'ü ziyaretimizden çok kısa bir süre önce, bu ahşap caminin bütün ahşap iç süslemeleri ve tabanı sökülüp yerine yenisi konmuştu. Biz bu anıtın bezemeli hiçbir yerine müdahale etmek istemediğimizden, örneklememiz tabanın altyapısıyla sınırlı kaldı. Kalasların altında, büyük çam tomruklar doğrudan toprak üzerinde birbirlerine paralel olarak diziliydi ve bunların yalnızca ahşapla temas eden yüzeyleri keserle yontulmuştu. Kibarca bizim örnek almamıza izin veren imam, bu tomrukların ve kalasların birkaçını saklamıştı. Aynı zamanda da bizim dendrokro-

nolojik tarihimizle aynı olan, kitabedeki tarihi de h. 768 (İS 1366/1367) olarak okudu (Bilici, 1988:89 ve no. 36'ya da bakınız). Bu güzel yapıyı, kısa bir süre önce (Ayverdi de değil) Faruk Pekin (Temmuz 1997) resimledi ve hiçbir açıklama olmaksızın orada 1374 tarihi verildi.

37. Tokat, Gök Medrese 1303vv

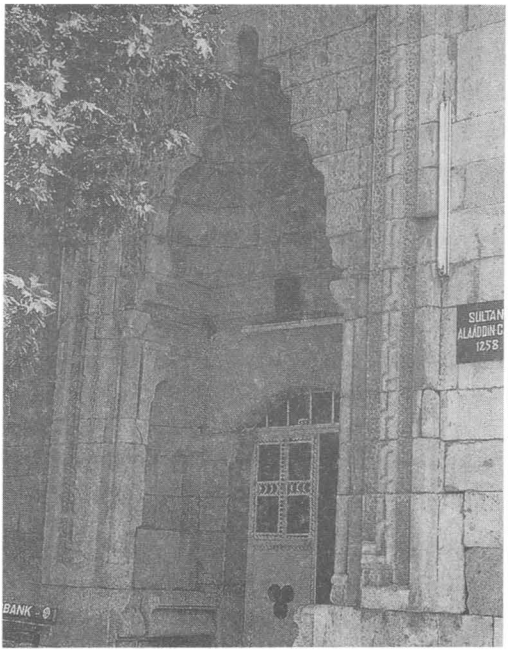
Gök Medrese'nin şimdi Arkeoloji Müzesi'nde olan iç revakının bağ kirişinden alınan bir örneğin korunmuş son halkası 1303 tarihlidir. Kuran (1969:96 vd.) Gabriel'in önerdiği "1275'e yakın" önerisine karşılık biraz daha geç bir tarih önerir.

38. Afyon, Ulu Cami 1273v

Ulu Cami'den olduğu söylenen ve Vakıflar Anıtlar Şubesi'nin daha önceki çalışmaları sırasında değiştirilen mukarnas başlıklı üç sütun, Afyon'daki Arkeoloji Müzesi'nin bahçesinde yer alır. Bir tanesi kesmeyi deneyemeyecek kadar çürümüştü, ama diğerlerinden tam iki kesit testereyle kesilip alınabildi. Tümü de *Pinus* türü AFY-2'dir ve son halkaları 1273 yılına tarihlidir. Ünsal'a göre (1959:16) caminin kitabesindeki tarih (gerçekte minberde) h. 671'dir (İS.1272/73). Caminin 1341'de yeniden yapıldığı düşünülür. Sabih Erken'e (1983:94-100) de bakınız. Geri kalan kesit, AFY-1, tarihlenmek için çok düzensizdir ve ne 1273'e ne de 1341'e yakın bir tarih verecek durumdadır (bu başlıkların fotoğrafları Ayverdi III:17, Şekil 29 ve III:18, Şekil 30'dur).

39. Afyon, Çay, Yusuf bin Yakub Medresesi 1268B

Bugün kullanılan bir cami (yerel olarak Taş Medrese olarak anılsa da) olan medresenin ön kapısındaki modern bir tabelada İS 1258 tarihi vardır. Abdullah Kuran (1969:57-59) tarihi h. 667 (İS 1278) olarak verir; kitabeye ya da okunuşuna ilişkin herhangi bir belge sunmaz. İS 1268 ya da h. 667 (aşağıya bkz.) olan dendrokronolojik tarih, 10'lar hanesindeki bir 6'nın 7 olarak okunduğunu düşündürür. Arada bir ağaç olduğundan, kitabenin dosyamızdaki fotoğrafları yardımcı olmaz ve Ötüken vd.'deki (1938:159) fotoğraf da daha iyi değildir.

Şekil 4.17. Afyon, Çay, Yusuf bin Yakub Medresesi, portal. Yeni tabeladaki ne tarih ne de isim inandırıcıdır. Dendrokronolojik tarih 1268'dir. (P. I. Kuniholm, ADP)

Yapı hem biçim olarak hem yalnızca bir bölümü kalmış olan çini bezemeleri bakımından, diğerleriyle birlikte, Konya'daki İnce Minareli Medrese'yi ve Karatay Medresesi'ni çağrıştırır. Özgün halinde yansıtıcı bir havuzu olan, merkezi kubbeli salonu on yedi açıklık çevreler. Güneydoğudaki eyvan, kastedilen özgün amacına ilişkin hiçbir kuşku bırakmayacak biçimde, bir dua nişiyle donatılmıştır. Kuzeydoğu ve güneybatıdaki küçük odalar olasılıkla öğrencilerin odalarıydı. Kuran'ın planının gösterdiği gibi bölme duvarlarından altısı yıkılmıştır. Bu da ziyaretçide, şimdi namaz yeri olan merkezi salonun, her zaman için iki tane beşik tonozlu sahınla desteklendiği izlenimini uyandırır.

Kuzeybatıdaki ek bir mekânın, minarenin dibinde bir kat merdivenle çıkılan ve olasılıkla şimdi olduğu gibi ortaçağda da hocanın olan (aynı zamanda da "misafir odası" diye isimlendirilen) taştan zarif lentolu iki penceresi bulunan odanın yanı sıra, bütün yapının içini çevreleyen on dört açıklığı inceledik.

Merkezi salona açılan on dört açıklıktan on birinde meşe lento sistemleri korunmuştu. Her bir lentonun, çoğu altta ve üstte keserle düzeltilmiş ortalama beş kirişi vardı. Bu da bizim, eğer eksikse, çok az halkanın eksik olduğu, yarıçap boyunca matkapla delik açmamızı sağlıyordu. Yalnızca bir açıklıktaki lento tümüyle çıkarılmıştı. Giriş holüne açılan ön kapının üstünde bir lento kirişi olmasına karşın, eyvan ve giriş holü böyle donatıl-

mamıştı. Son lento merdiven başındaki kapının üstündedir. Var olan toplam 51 lento kirişi sayıldı ve 46'sından azar azar özler alındı. Lentoların hepsi yerden yaklaşık iki metre yüksekliktedir ve merkezi salonun çevresinin büyük bir bölümünde bir zincir oluşturur. Olasılıkla bunlar özgün yapının ayrılmaz parçalarını oluşturuyorlardı. Bunların hepsi 1268'de kesilmiştir ya da en son korunan halkaları 1268'den hemen öncesine ilişkindir.

Yapının kitabesiyle ilgili tarihinin bir özeti şöyledir:

1. İlk Batılı ziyaretçiler medresenin kapısının üzerindeki kitabede bir tarih olmadığını belirttiler.
2. Sokağın karşısındaki kervansaray ya da handa 1278 tarihini gördüler.
3. Bu arada hanın kitabede belirtilen tarihinin, birisinin defterine medresenin tarihi olarak kopya edildiği ortaya çıkar.
4. O zamandan beri de, 1258 tarihini, ön kapının yanına bir kontraplağın üstüne yazan ve yapıyı yeniden Sultan Alaaddin Camii olarak isimlendiren şimdiki medrese çalışanlarının dışında bu tarih vazifeşinaslıkla herkes tarafından yinelendi.

40a. Konya, İnce Minareli Medrese, İlk Yapı 1259vv

Kuran'ın planında özgün olarak gösterilen, ama ziyaretimiz sırasında daha geç bir ek olduğunu düşündüğümüz, asıl medreseyle minare arasındaki kötü taş işçiliği olan kuru doğu-batı duvarının tepesinden alınan nüvelerin tarihleri 1259 olan son korunmuş halkaları, diğer 13. yüzyıl sedir ağaçlarıyla çapraz tarihlenebiliyordu. Vakfiyenin tarihi h. 679'dur (İS 1280), ama medreseyi Vezir Fahreddin Ali Sahibata'nın 1258-1279 yılları arasında yaptırdığı düşünülür (Kuran 1969:54-55).

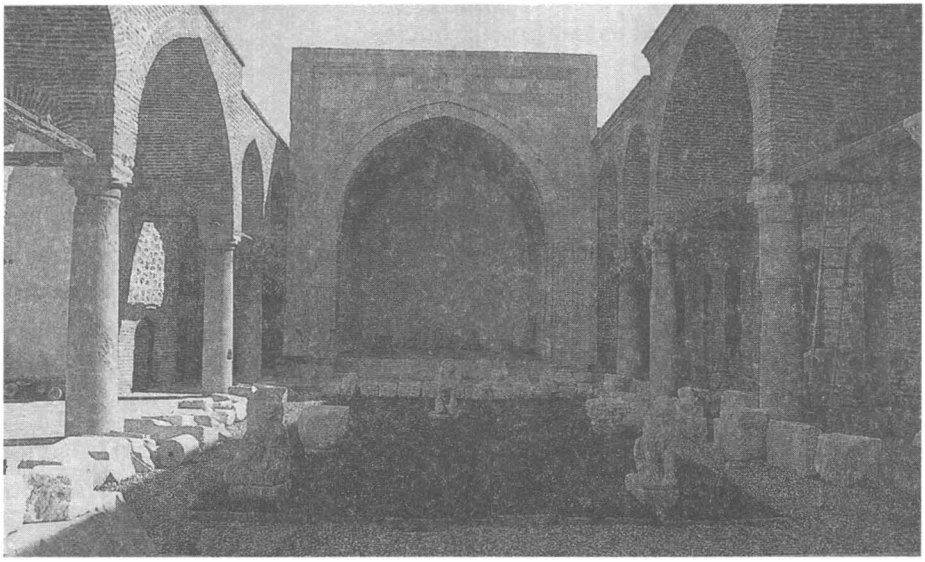
40b. Konya İnce Minareli Medrese, İkincil Yapı 1549vv

Medresenin güney duvarının hemen altında, doğu batı doğrultusunda, yerin 3 metre altında beşik tonozlu bir yeraltı odası vardır. Kuzey yandaki altı dikey şaft, şimdi medresenin güney duvarının bir metre kadar ötesinde açığa çıkmıştır. 1994'ün başında tonozun doğu ucundan kırılıp

odanın ortaya çıkmasına kadar, varlığı bilinmiyordu. İşte o zaman güney uçtaki merdivenler keşfedildi ve lento kirişlerinin çoğu atılıp yenilendi. Biz yalnızca geriye kalan en kuzeydeki sedir ağacından yapılmış tek lento kirişinin ucundan testereyle örnek aldık. En son korunmuş halkanın (ağaç özü yoktu) tarihi 1548'dir ve dıştan bilinmeyen sayıda halka eksiktir. O zaman yeraltındaki odanın, kuzey duvarı medresenin güney duvarıyla hizalı olsa bile, medresenin temel yapısıyla bir ilgisi yoktur.

41a. Akşehir, Taş Medrese Camii, Kadınlar Mahfili 1251v

Galeriyle, kubbenin altındaki bezemeli çini bandın arasında yarıya kadar caminin içini göğüs hizasında dolanan zincir kirişten dokuz meşe örneği alındı. Her duvardaki birbiriyle düdükağzı geçmeyle birleştirilmiş iki ya da üç gergi, yine her duvarın kalınlığı boyunca düzenli aralıklarla bulunan dört çentikli bağtaşıyla desteklenir. Giriş kapısının üstündeki özgün medereseye ilişkin kitabe H. 648'de (İS 1250/1251) onarıldığını belirtir. Kadınlar mahfilindeki en son korunmuş meşe halkası da 1251 tarihini verir. Bu da caminin bu bölümünün yenilemenin bir parçası olduğunu gösterir.

Şekil 4.18. Akşehir, Taş Medrese, bağ-kirişleri 1251'de yapılan onarımda eklenmiştir. (P. I. Kuniholm, ADP)

41b. Giriş Katı, Minare Kapısı, Lento 1251v

Bu öğe, kadınlar mahfiliyle aynı yapının bir parçasıdır.

41c. Medresenin Revakı ve Öğrenci Odaları 1197vv

Revaktaki ardıç ağacından, gönyelenmiş bir bağ kirişinden alınan örneğin son korunmuş halkası 1197'ye tarihlenir, ama biz gönyeleme sırasında kaç halkanın yok edildiğini bilmiyoruz. Ahşabın dışından iki parmak kalınlığında bir eksiklik toplam 50 halka demektir ve dolayısıyla bizim bunu 1251'e tarihlememizi sağlar; ama bu bizim için yalnızca bir varsayımdır.

42. Konya Sahipata Mescidi = Konya, Tahir ile Zühre Mescidi 1233vv

ODTÜ Mimarlık Fakültesi restorasyon ekibi bize tahmini tarihi 1250± olan büyük salonun kuzey giriş kapısından alınan iki parça örneği verdiyse de, bilgi kaynakları belli değildi. Kuran'da (1969:63) mescidin tarihi h. 678'dir (İS 1279).

43. Beyşehir, Kubadabad Sarayı (Sultan Alaeddin Keykubad) 1231B

Beyşehir Gölü'nün kumlu çakıllı kıyısının yanındaki bu yapının kuzey ucundan alınan on üç ardıç kazığın hepsi, Sultan Alaeddin Keykubad'ın (1220-1236) yaşadığı sırada, 1231'de kesilmişti. Bu yerin, yani Kubadabad Sarayı'nın, sultanın yazlık sarayı olduğu varsayılır. Sarayı Prof. Dr. Rüçhan Arık (1986) kazdı ve daha önce de Katharina Otto-Dorn ve Mehmet Önder (1966, 1967) araştırdı.

44. Sivas, Şifaiye Medresesi (1. İzeddin Keykavus) 1215v

Kitabedeki tarih h. 614 (İS 1217) olduğundan, girişin hemen yanındaki avlu duvarının 1215 olan dendrokronolojik tarihi elimizde özgün yapının bir parçasının olduğunu gösterir (Kuran, 1969:67, 99-104, plan s. 103, pafta s.109).

45. Samsun, Çarşamba, Yaycılar Camii 1204B, 1205B, 1211vv (onarım??)

Bu cami meşeden, kutu gibi ve bu listedeki belki yalnızca yukarıda 1 no'daki Karadeniz camileri hariç neredeyse her yapıdan daha küçüktür. Bu

yapıyla ilgili herhangi bir yayınlanmış rapor bulamadım. Dört imamın hiçbirisinin (cami dört köye hizmet ediyor) caminin tarihine ışık tutabilecek bir kayıtla ilgili bilgisi yok. Son cemaat yerinin kapısına, kimliği bilinmeyen bir tarafından kurşunkalemle ve Latin harfleriyle (dolayısıyla devrimden sonra) "Miladi [İS] 1243" yazılmış. Hicri ya da rumi bir tarih bulunmuyor.

Özgün ahşaptan ikisi 1204 ve 1205 yıllarında kesilmiştir. Bu da Türk geleneklerinin bu bölgede görülmesinden bir ya da iki yıl öncesidir. 1211vv'ye tarihlenen ahşap (kayıp ağaç özü için birkaç yıl pay bırakılarak) 1237'lerde, yani Türklerin gelişinden 31 yıl sonra kesilmiş olmalıdır. Soru şudurB ahşap daha sonraki bir yapı aşamasından mı kalmıştır ya da bir onarım mıdır veya kurşunkalemle yazılmış tarih bilinmeyen bir nedenle doğru mudur?

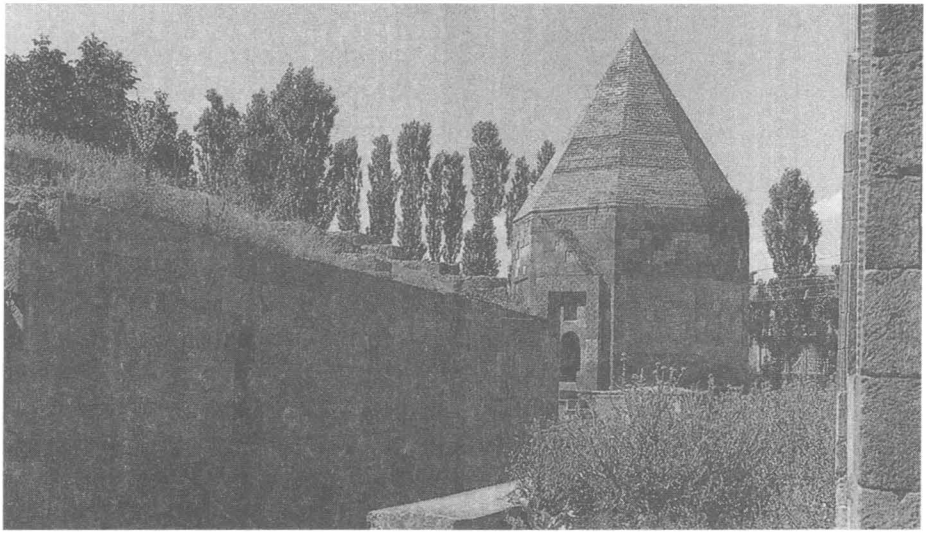
46. Afyon, Sincanlı, Boyalıköy Medresesi 1206B

Boyalıköy Medresesi Kuran'ın "Kapalı-Avlu" sınıfındandır. Varsayımsal tarihler 11. yüzyılın sonları kadar erken bir tarihle "1224 öncesi [ya da bu dolaylarda]" ve 13. yüzyılın başları arasında değişir (Kuran, 1969, 44-46; Ötüken vd. 1983, 150-155). Komşu bir türbenin kitabesindeki tarih 1210'dur ve medresenin tarihinin de yaklaşık bu zamana ilişkin olduğunu varsaymak akla yakın göründü. Önerilen tarihlerin çeşitliliği dolayısıyla medresedeki 37 meşe keresteden nüveler topladık. Bu yapı için ağaç kabuğu tarihi 1206 ya da türbenin tarihinden dört yıl öncesidir.

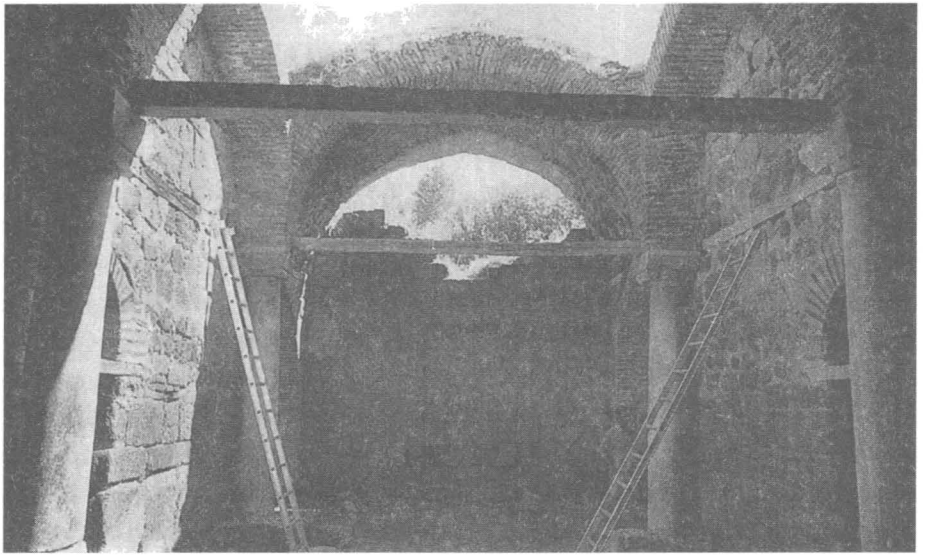
47a. Samsun, Çarşamba, Mezarlık (Gökçeli) Camii, Birinci Evre 1206B

47b. Samsun, Çarşamba, Mezarlık (Gökçeli) Camii, Revak 1335v

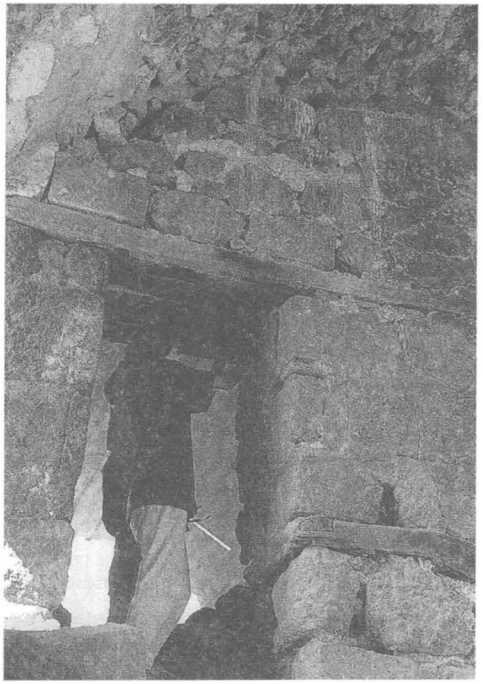
Çarşamba'daki mezarlığın doğusundaki büyük ahşap cami, Samsun Vakıflar Bölge Müdürünün isteği üzerine 1991'de tarihlendi. Bizim yıllarca görmediğimiz temel yayın H. H. Günhan Danışman'ındır (1986, 135-144, Tablo 87-95 ve aşağıya bkz.) Oraya vardığımızda elimizde olan bilgi, yalnızca, Çarşamba Mezar İçi'nden imam-hatip Hüseyin Özosma'nın, "Bu cami tahmini olarak rumi 592 [=İS 1176] tarihinde yapılmıştır." sözüydü. Tahminin kaynağı ayrıntılı olarak belirtilmedi.

Şekil 4.19. Afyon, Sincanlı, Boyalıköy Medresesi, dış görünüm. Medresenin dendrokronolojik tarihi 1206'dır. Arka plandaki türbenin yazıtındaki tarih 1210'dur. (P. I. Kuniholm, ADP)

Şekil 4.20. Afyon, Sincanlı, Boyalıköy Medresesi, iç görünüm. Meşe bağ kirişi, duvar gergileri ve kapı lentoları 1206'da kesilmiştir. Ön plandaki hatıl sonradan konmuş dökme çimentodur. (P. I. Kuniholm, AP)

Şekil 4.21. Afyon, Sincanlı, Boyalıköy Medresesi, ikinci kak kapı lentosu. Bütün meşe lento hatılları 1206'da kesilmiştir. (P. I. Kuniholm, ADP)

Cami ahır büyüklüğünde, kütükten yapılmış bir kulübe ya da dikdörtgen planlı, meşe ağacından (yerel olarak pelit diye bilinir) yapılmış bir odadır. Uzun doğu-batı duvarlarındaki uçlarına kerte açılmış, taşıyıcı bir iç duvarla son cemaat yerinden bölünmüştür. Kuzey, doğu ve batıdaki uçlar ahşapla kaplanmışsa da, uzun duvarın güney ucu, köşelerde rasgele bir metreye yakın dışarı taşar. Alışılmadık bir "çatkı" (çok az işlevi varmış ya da hiç yokmuş gibi görünen) camiyi ikiye bölerek kuzey-güney doğrultusunda uzanır. Caminin duvarlarının ve revakın bütün dış öğeleri için kullanılan tahtaların boyutları etkileyici olan tipik 0,55x 0,15x 13,06 m'dir. Kullanılan ağaçların boyutları da aynı derecede etkileyicidir. Caminin dört köşesinde ve taşıyıcı duvarda açıkça görüleceği gibi, tahtaların çoğu büyük ağaçların testereyle kesilmiş ya da yarılmış kesitleri olduğundan, özgün ağaç çapı çoğu zaman bir metreden fazlaydı. Bugün Türkiye'de bu gibi meşe ağaçları bulmak neredeyse olanaksızdır.

Çatı sırtı batıda, kuzeyde ve doğuda, caminin üç yanını çevreleyen sundurmaya doğru eğimli iner. Sundurmanın mertekleri çatının çizgisini sürdürür. Bunların çoğu özgün yapıya sonradan eklenmiş gibi görünür.

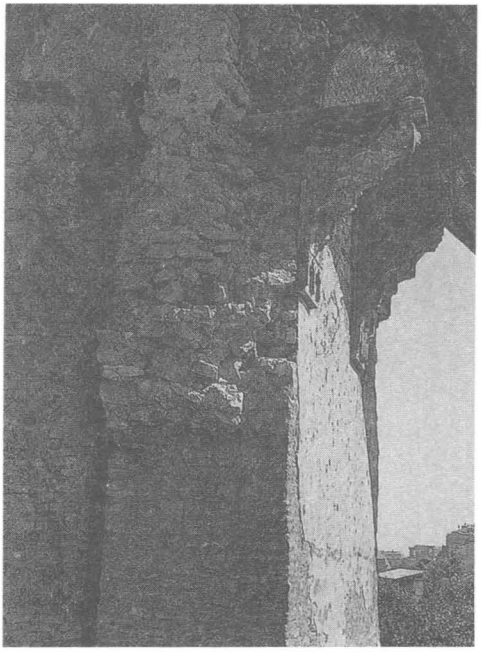
Özgün camide 1206 tarihli son bir halka korunmuştur. Ağaç 1206'nın büyüme mevsiminin bitiminden sonra ve 1207'nin büyüme mevsiminin başlangıcından önce kesilmiş, Türkiye'deki standart marangozluk uygulamalarına göre hemen kullanılmıştır. Tam bir iç kabuğun korunduğu başka parça bulamadığımızdan, daha fazla örnekleme bize daha fazla bilgi vermeyecekti.

Kuzey ve batı sundurmasından örneklediğimiz bütün mertekler 1335'te ya da en geç bir iki yıl sonra kesilmişti. 1992'de camide yapılan diğer bir inceleme, 1335'e tarihlenen sundurmanın, daha eski bir sundurma yapısının üstüne yapılan bir onarım olduğunu onayladı. Kesimler daha önceki sundurmanın caminin duvarlarıyla birleştiği yerleri açıkça gösterir. Tarihlenen sekiz sundurma merteğinin hiçbirisi eski değildir.

Danışman caminin tarihi üzerinde fikir yürütür ve yazıtı o zaman tartışmalı olan, artık bulunmayan bir mezar taşına dayanarak 1100 tarihini önerir. (Olasılıkla bu, imam-hatibin yukarıda belirtilen iddiasının temeliydi.) Türkler, I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Anadolu'nun içlerinden ticaret yolunu açtığı 1206 tarihine kadar Karadeniz kıyılarına gelmediklerinden, bu yorum bir sorun yaratır. Diğer bir deyişle, orada hiç Türk yokken, Çarşamba'da nasıl bir Türk camisi olabilir?

48. Konya, Selçuklu Sarayı (Sultan II. Kılıçarslan) 1174v

1994'te Sultan II. Kılıçarslan'ın Konya'daki "köşk"ünün altyapısının güney yüzündeki dört kasnak kirişini aldık. Yapıyı dış koşullardan koruyan modern beton güneşliğin hemen altındaki üst katın ahşabının örneklenmek için çok düzensiz olduğuna karar verildi. Elimizdeki, her ikisi de tıraşlanmamış üç parçadan ikisinde 1174 ve 1173 tarihli son korunmuş halka ve birkaç eksik halkası olan 1167 tarihli üçüncü parça nedeniyle, yapı tarihinin, Sultan II. Kılıçarslan'ın hükümdarlığının (1156-1192) tam ortası olan 1174 tarihini yakından izlemesi gerektiğini düşünüyoruz (Aslanapa 1990:299-301 ve Şekil 291 ve 291a; Kuran 1965:155 ve sonrasına bkz.).

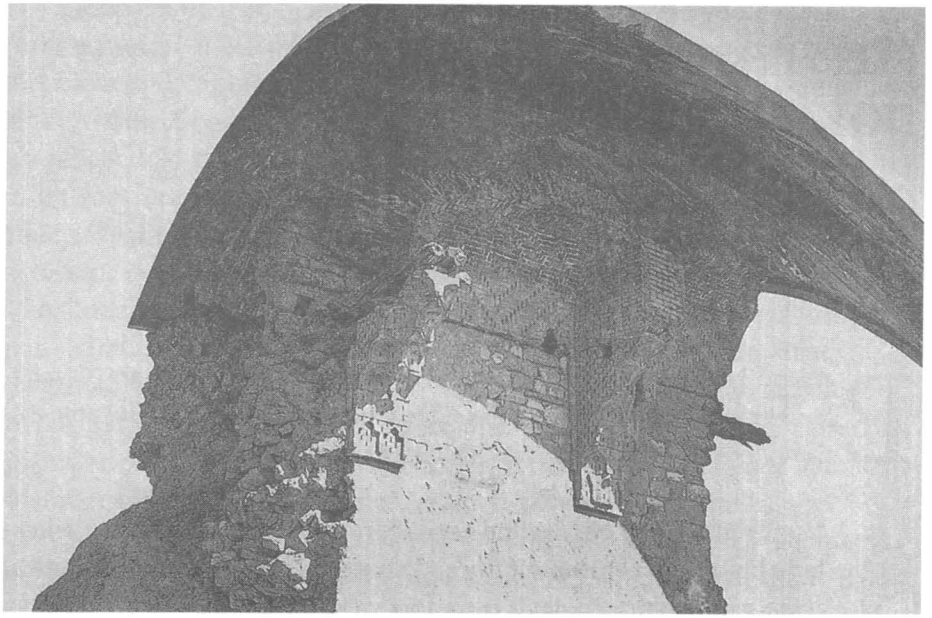

Şekil 4.22. Konya, Selçuklu Sarayı. Kulenin alt bölümü. Son korunmuş halka 1174 tarihlidir. (P. I. Kuniholm, ADP)

İkincisindeki fotoğraf, kulenin üst katı yıkılmadan önceki, yani, bugünkünün iki katı yüksek olduğu zamanki durumunu gösterir.

Teşekkür

Ege ve Yakındoğu Dendrokronolojisi Malcolm ve Carolyn Wiener Laboratuvarı, Beşeri Bilimler İçin Ulusal Bağış, Ulusal Bilim Vakfı, Malcolm H. Wiener Vakfı, National Geographic Derneği, Samuel H. Kress Vakfı, Wenner-Gren Antropolojik Araştırmalar Vakfı ve Ege Dendrokronolojisi Projesi'nin bireysel sponsorlarınca desteklenmektedir. 1973'ten 1976'ya kadar bu proje Türkiye'deki Amerikan Araştırma Enstitüsü'nce desteklendi ve 1976'dan bugüne kadar Cornell Üniversitesi projeyi destekledi. Temel izinler için, örnek topladığımız ülkelerdeki sivil ve dini yetkililere teşekkür ederiz. Aynı zamanda bize malzeme veren ve her kazının sorunları üzerine düşüncelerini belirten kazı yerlerinin arkeologlarına da teşekkür borçluyuz.

Şekil 4.23. Konya, Selçuklu Sarayı. Kulenin alt bölümünden diğer bir görünüm. Son korunmuş halka 1174 tarihlidir. (P. I. Kuniholm, ADP)

Uzi Baram

FİLİSTİN GEÇMİŞİNDEN DOLAŞIK OBJELER

Osmanlı Dönemi için Arkeolojik Bakış Açıları, 1500-1900

Giriş

5.

Bernard Lewis'in *The Middle East: A Brief History of 2000 Years* (*Ortadoğu: Hıristiyanlığın Doğuşundan Günümüze 2000 Yıllık Tarihi*) adlı eseri modern bir kahvehane tasviriyle başlar (1995:3):

> "...günün hemen her saatinde erkekleri –çoğu zaman yalnızca erkekleri– bir masada oturup bir fincan kahve içerken, belki bir sigara tüttürerek gazete okurken, tavla oynarken ve köşeye yerleştirilmiş radyo ya da televizyondaki yayına arada bir kulak verirken bulabilirsiniz."

Lewis radyo, sandalyeler, tütün, kahve ve erkeklerin giydikleri giysilerden oluşan tüm bu maddi kültürü, son beş yüz yıl boyunca Ortadoğu'yu modernleştirmek için Batı'dan gelen "büyük ve yıkıcı değişikliklerin" birer simgesi olarak sunar (1995:3).

Bu çözümleme Ortadoğu'nun yakın geçmişinin baskın yorumuna işaret eder. Yakın geçmiş, kabaca 14. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar, Osmanlı İmparatorluğu egemenliğinin dönemidir.

Baskın paradigmaya göre, Kanuni Sultan Süleyman'ın hükümdarlığından sonra Osmanlı İmparatorluğu bir gerileme ve çökme dönemine girerek "Avrupa'nın hasta adamı" oldu. Bu durağanlık imgelerinden biridir ve değişimin tek kaynağı Batı Avrupa'nın imparatorluğa sızmasıdır. Bu öykü çizgisi, Ortadoğu için tek olası yolun Batı'ya "karşı koyma, ret ve tepki" olduğunu ve Ortadoğu halklarının ve hükümdarlarının Batı'nın zaferinin uyanışına karşı edilgen ve yetersiz olduğunu çağrıştırır (örn. Kinross 1977, Goodwin 1998).

Lewis'in de (1995) belirttiği gibi, objeler bu tarihsel sürecin herhangi bir yorumu için önemlidir. Objeler Batı'nın Ortadoğu'daki zaferini anlatmak için tipik bir biçimde kullanılır. İmparatorluğun yeni bir popüler tarihinde, Jason Goodwin (1998:306-308) saat kulelerini Osmanlı'nın Batı'yla rekabetteki tükenmişliğinin bir kanıtı olarak gösterir. Sürekli yinelenen bu yorumun dikkatle incelenmesi gerekir. Ben bu bildiride o öyküyü yeniden düşünmek için maddi kültürdeki karmaşıklıklardan bazılarını araştırdım. Benim tartışmam arkeolojik malzemelerle tarihsel öykü arasındaki belirsizliğe dayanıyor (Leone ve Potter 1988). Arkeolojik kayıtlarda bulunan maddi kültürün yaygın örnekleri üzerinde odaklanmanın amacı, eski imparatorluk topraklarının küçük bir köşesindeki Osmanlı arkeolojisinin potansiyelini göstermektir. Arkeolojik çözümleme, objeleri yalnızca değişimleri yansıtan öğeler olarak görmek yerine, modern çağın toplumsal değişimlerinin etkin öğeleri olarak yeniden kavramsallaştırabilir.

Ben kalıntıların bu çözümleme ve yorumlarının Osmanlı geçmişiyle ilgili baskın paradigmalara meydan okuyabileceğini tartışacağım. Bazı malların arkeolojik kalıntılarının, Osmanlı İmparatorluğu halklarının edilgenliğinden çok, bölgenin küresel değişim sürecinin ağlarına takılmasının bir kanıtı olduğunu öneriyorum. Bölgenin arkeolojik belgeleri, üç dört yüzyıl uzunluğunda bir gerileme ve çökme dönemi yerine, bir uyum ve Batılılaşmaya karşı bir direncin kanıtlarını taşır. Buradaki güçlük, Osmanlı yüzyıllarının maddi kalıntılarının yerlerinin saptanması, düzenlenmesi ve anlamının yorumlanmasındaydı. Ortadoğu'nun geçmişinin anlaşılması için bu tür yorumların ima ettikleri bu bölümü sonuçlandırıyor.

Bölgenin Tablolaştırılması: Osmanlı Filistini ve Filistin'in Geçmişi

1980'lerin sonunda birkaç arkeolog (Glock 1985; Kohl 1989; Silberman 1989) Ortadoğu yakın geçmişinin arkeolojisi için bir çağrıda bulundular. Ortadoğu, küresel tarihte tartışılan bir bölgedir. Bölgenin en çok tartışılan coğrafi öğelerinden biri, bugün İsrail devleti olan topraklardır. İsrail'in tarihsel dönemlerinden yakın geçmiş, en şiddetli tartışmaların konusudur ve yaygın söylemde de en yanlış yorumlanan ve hatta susturulan konudur. Ayrıca, neredeyse her köşesi arkeoloğun küreğiyle alt üst edilmiş

bir toprağın yakın geçmişi, arkeolojik açıdan çok az anlaşılmıştır. Silberman'ın (1989:233) ifade ettiği gibi: "İnsanlığın başlangıcından uygarlıkların yükselişine ve bugünün eşiğine kadar sunulan değişim ve dönüşüm süreçleriyle 'tam da öykü ilginçleşmeye başladığında...','...arkeolojik resim görünmez oldu.'" Bu kopukluk, yakın geçmişi kapsam dışı bırakır.

20. yüzyıldan önceki birkaç yüzyıl, arkeolojik açıdan geç İslam dönemi olarak sınıflandırılır. Bu dönem Haçlılar evresinin (yani Hıristiyanlığın egemenliğinin) sonundan 20. yüzyılın başına kadar uzanır (toprakların önce İngilizlerce ve sonra da İsrail devletince siyasal denetimi). Kronolojik çağ iki siyasal dönemi içerir: Memluklerin ve Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği.

Daha erken katmanların, özellikle de tunç ve demir çağlarına ilişkin olanların araştırılması, yeni ortaya çıkan uluslar için görkemli geçmişlerin saptanması demekti (Silberman 1989'a bkz.). Bu araştırmalar arkeolojik geçmişin belli yerlerine odaklanılması nedeniyle, yorumcuların ya da İsrail arkeolojisinin, milliyetçi (örneğin, Trigger, 1984:358-359) olarak tanımlanmasına yol açtı. Bu arkeolojik bakış açısında, zamanın Oryantalist görüşleriyle ve 20. yüzyılın başına kadar Filistin'i yöneten imparatorluk aynı kefeye kondu. Bugünün ortaya çıkmasına yön veren yüzyıllarda, imparatorluk halklarının ve özellikle de Filistin halklarının bir durağanlığa kilitlendiği varsayılır. Tarihte dönüşümler saptandığında, bunun nedeni olarak yayılma ve dış uyarılar gösterildi. Değişimin nedeni olan etki Batı ve Avrupalılarla sınırlandırılmış olarak görülür; bu, zararlı ve yanlış yönlendirilmiş bir kavramsallaştırmadır. Oryantalizm, etnik kimliğe ilişkin temel kavramlarla ve Osmanlı yüzyıllarının değerini azaltmak ya da onları bilimsel araştırmalardan çıkarmak için geçmişin siyasal açıdan kullanılmasıyla kesişir. Tarihsel çizgideki kurgulanmış bu boşluk, bölgedeki halkların etnik ve ulusal kimliklerini etkileyen ya da hatta oluşturan toplumsal ve tarihsel güçlerin göz ardı edilmesine yol açar. Bu yadsıma, sabit ve değişmez kimlik anlayışını güçlendirir. Temelde varsayılan bu tutum, örneğin Yahudiler ve Araplar arasında olduğu düşünülen, Doğu Akdeniz boyunca görülen sonsuz bölünme ve rekabet gibi, toplumsal bölünmelere katkıda bulunur.

Uzak ve daha derin bir geçmiş arayışında doğal olarak bu geçmiş bozulur; kalıntıları ve katmanları göz ardı edilmiştir, ihmal edilmiştir ya da

kazılıp atılmıştır. Bu arkeolojik belge ihmali, Trigger'in (1984:360-363) insanların "sabit... ve kendi başlarına gelişme inisiyatifinden yoksun" olduklarını gösteren bir girişim olarak tanımladığı, arkeolojideki sömürgeci tutum olan Filistin geçmişini silmekle ilişkilendiriliyor.

Göz ardı edilmiş, ihmal edilmiş ya da yanlış yorumlanmış Filistin'in Osmanlı dönemi (1516-1917) tartışmalı bir dönemdir. Arkeologlar tarihöncesinden Kutsal Kitap dönemine ve klasik çağlara kadar geçen uçsuz bucaksız çizgide, değişim ve dönüşümün dinamiğini sunarlar. Ama Osmanlı egemenliği altındaki yüzyıllar, ya boş ya da Batı'nın zaferiyle edilgen bir şekilde yutulmuş bir istisna olarak görülür; modernitenin dinamiğiyle bağlantısı göz ardı edilir. Ancak son zamanlarda bu görüş değişmeyle başladı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Filistin üzerindeki egemenliği, yalnızca bir fetih, bozulma ve Avrupalı denetimin yok oluşunun öyküsü değildir. Memluk İmparatorluğu'nca yönetilen Büyük Suriye'nin yanı sıra Filistin, 1516'da Sultan Selim'in ordularına yenildi. Onun ardılı olan Kanuni Sultan Süleyman Kudüs'ün çevresindeki surların (Eski Kent'in çevresinde yer alan bugünkü surlar) yapılmasını buyurdu. Osmanlı egemenliğindeki yüzyıllar boyunca, yerel güçler (17. yüzyılda Fakhr-al-Din, 18. yüzyılda Zahir al-Umar) Filistin'in kuzeyini sultana başkaldırarak yönettiler ve ancak Napolyon'un komutasındaki imparatorluk ordusunca yenileceklerdi; kentlerde isyanlar çıktı (örneğin, 19. yüzyılın başlarında Kudüs'te); Avrupalılar (18. yüzyılın son çeyreğinde Fransızlar, Ruslar) Filistin kıyılarına saldırdılar, ancak püskürtüleceklerdi; yerel halk, İstanbul'u desteklemek için değil, yabancı işgalcileri topraklarından atmak için 1830'lardaki Mısır işgaline karşı ayaklandı. Birinci Dünya Savaşı sırasında İngilizler Kudüs'ü fethetti ve Uluslar Mandası Birliği altında Filistin üzerinde hak iddia etti; ama 400 yıllık Osmanlı egemenliğinin son bulması, imparatorluğun yapılarının ve etkilerinin birdenbire yok olması demek değildi.

Yeni kuşak bilim adamları Osmanlı geçmişini araştırdıkça, bu olayların ve değişimlerin ayrıntıları yavaş yavaş ortaya çıkıyor. Tarihçiler, Filistin ulusçuluğunun ortaya çıkışı kadar, 16. yüzyıldan 18. yüzyılın başlarına kadar Filistin'deki siyasal, ekonomik ve toplumsal değişimleri anlayabilmek için de Osmanlı arşivlerini inceliyorlar (örn. Cohen 1973; Ma'oz 1975; Kushner 1986; Gilbar 1980; Cohen 1989; Kark 1990; Kimmerling ve Mig-

dal 1993; Divine 1994; Singer 1994; Doumani 1995; Ze'evi 1996, Yazbak 1998). İstanbul ve Filistin arasındaki siyasal dinamiklerin nitelikleri, Kudüs, Nablus ve bölgedeki diğer kentlerin halklarının sosyal ve ekonomik yaşamları ile bölgenin seçkin sınıflarının aldığı kararların içyüzleri gün ışığına çıkarılıyor.

Bu yeni araştırmayla bile, Filistin'in Osmanlı dönemindeki geçmişinin büyük bir bölümü tarihin gölgesindedir. Edward Said'in (1979:xii-xiii) belirttiği gibi:

> Avrupalı olmayan ve küçük bir halkın özelliklerinden biri belge, tarih, otobiyografi ve kronikler vb açısından zengin olmamasıdır. Filistinliler için de bu geçerlidir ve Filistin tarihine ilişkin yetkin temel metinlerin olmamasının nedeni budur.

Ama eğer belgeler çok olsaydı bile, tarihsel arkeolojik araştırmanın temellerinden biri (bkz. Baram ve Carroll, bu kitapta yer alan metinleri) belgesel kayıtlara girmeyen halkların değerlendirilmesidir. Arkeolojik kayıtlar, tarihi yazanların çoğunlukla göz ardı ettikleri gruplara (kadınlar, göçebeler, kentli yoksullar ve köylüler gibi) ilişkin soru ve konuları ortaya atabilir. Daha önce sözü edilen bilim adamlarının yaptığı arşiv araştırmalarından bazıları, Osmanlı Filistin'inin fiziksel görünümünün kalıntılarıyla çakışır. Arkeolojik olarak daha da fazlası olasıdır. Geçmişten bugünün eşiğine değişim süreçlerinin arasındaki bağlantılar çeşitli köprüler kurabilirler. Arkeolojik araştırma arşiv araştırmasıyla birlikte yürüyebilir ve kendi ışığında yorumlanmak üzere maddi kalıntıları ortaya çıkarabilir.

Doumani (1995) maddi dünyaya odaklanan arşiv araştırmasına bir örnek sunar. Bu, Osmanlı Filistin'indeki yaşam ve değişime ilişkin öyküler anlatmak için mallardan kaynaklanan bir bakış açısıdır. Doumani (1995), Filistin'deki Osmanlı döneminin ikinci yarısında (1700-1900) yarı özerk bir bölge olan Cebel Nablus'u aydınlatmak için dokuma, pamuk ve zeytinyağıyla sabun üretiminin izini sürer. Cebel Nablus'ta üretimdeki değişiklikler dağlık bölgenin Beyrut, Yafa ve Şam gibi kent merkezleriyle ve

kapitalizmin küresel süreciyle bütünleşmesini anlatmak için kullanılır. Doumani, artık değerin kullanılması, bölgesel ve uluslararası rekabet ve dağılımın yerel ve bölgesel ticaret ağlarında görülen biçimiyle ilgilidir. Ama o insanlar neler tüketiyordu? Osmanlı döneminde Filistin halklarının karar ve davranışları neydi? Arkeoloji bu soruların yanıtlanması için görüş ve veri sağlamalıdır.

Filistin için yeni tarihsel araştırma, kentsel alanların halklarına ilişkin bilgileri ortaya çıkarabilir ya da kentsel bir bakış açısından gelen bilgiye dayanır (örn. Yazbak 1998). Glock'un belirttiği gibi (1994), İslam Filistin'i üzerine geri kalan diğer disiplin araştırmalarının çoğu (örn. sanat tarihi) Kudüs'e odaklanır. Arşiv bilgileri olan bir yer açısından bu şaşırtıcı değildir. Ancak, eğer Osmanlı geçmişinin araştırılmasının amacı bugünün köklerini daha iyi anlamaksa, o zaman kırsal yaşam ve belgesel kayıtlara girmeyen halklar vurgulanmalıdır. Arkeoloji, belgesel kayıtlara neredeyse hiç girmeyen, ama bize maddi kalıntılarla yaşamlarına ilişkin bilgiler bırakan bu gibi halkları aydınlatabilir.

Modern Dünyanın Yapıtları

Modernitenin Maddi Kültürü

Ortadoğu arkeolojisine yayılmacı [difüzyonist] bir yaklaşım (örn. Kark, 1995) Batı mallarının tüketimini Ortadoğu tarzı bir yaşamın gerçek ölümünün bir simgesi olarak koyar ve /veya sunar. Yeni mallar geleneksel toplumsal yaşama karşı olarak görülür. Durağanlık Osmanlı yüzyıllarına damgasını vurduğundan, tartışma tütün, kahve ve çay içmenin, ısmarlama giysi giymenin, su taşımak için damacana kullanmanın ve gazete okumanın imparatorluk halklarının modernleşmenin ve Batılılaşmanın temsilcileri olmalarına yol açtığı görüşüyle sürüp gidiyor gibidir. Öyleyse Osmanlı İmparatorluğu'nu eşyalar ve diğer küresel mallar bitirdi. Modernite Batılılaşmayla eşitlendi.

Ortadoğu tarihi için modernite sorunu hep tartışma konusudur. Hourani (1993) için modern dönem son iki yüzyılı kapsar: 19. ve 20. yüzyılda olan değişiklikler "o kadar büyüktür ve o kadar derine işlemiştir ki,

bunların dünya tarihinde yeni ve özellikli bir dönem oluşturdukları kabul edilebilir" (Hourani 1993:3). Filistin'in yazılı tarihinde, Filistin etrafında dönen pek çok konu gibi, modernitenin tarihlenmesi İsrail-Filistin çatışmasını belirleyen bir nokta olma bağlamında şiddetle tartışılır (Doumani 1992:5). Son iki yüzyılın değişiklikleri açıktır; ancak bu değişikliklerin teleolojisini [evreni amaçlarla araçlar arasında bir ilişkiler dizgesi olarak gören felsefi öğreti] ve bağlamını izleyebilmek için, daha da öncesine bakmamız gerekir. Hodgson'un (1974) 16. yüzyılı kullanması çok verimli oldu. Herhangi bir toplumsal dönüşümde olduğu gibi, belirli bir tarih bir olayın değil de bir sürecin parçası olarak görülmelidir. 16. yüzyıldan başlayan bir bakış açısı kullanılarak, Ortadoğu'ya modernitenin getirilmesi ve bölgeyle küresel süreç arasındaki bağlantılarla ilgili bazı sorular tartışmaya açılabilir. 16. yüzyılın elverişli bir şekilde kullanılması Osmanlı'nın Filistin'i yönettiği tüm dönemin bir konu olarak araştırılmasını kolaylıkla tartışmaya açar. Bu elverişli yöntem, karşılaştırmalı amaçlar için kusursuz ve yararlıdır (örneğin –Ortadoğu'dan Güney Afrika ve Amerikalara kadar modern kavramının köklerine ilişkin uzun dönemli tarihsel arkeolojik araştırmalar yapılan– yerlerin süreçlerinin ve maddi olaylarının karşılaştırılması için).

Modern Ortadoğu'nun köklerinin araştırılması, bir yönüyle maddi dünyanın yeniden düşünülmesini gerektirir. Osmanlı dönemine ilişkin baskın paradigma toplumsal yaşamda bir durağanlık olduğunu varsayar ve maddi dünyanın çoğu, süreklilikler olduğunu gösterir (Baram 1996:73-100). Ama süreklilikler değişmeyen toplumsal yaşamla aynı değildir. İslam döneminin başlangıcından 19. yüzyıla kadar Filistin'in kentsel yerleşme örüntüsü çok fazla değişiklik göstermez; kırsal alana gelince, bir gerileme ve genişleme devri kırsal yerleşme örüntüsüne damgasını vurur (Wagstaff 1985). Süreklilik mimarlığa da damgasını vurur. Filistin evlerinde bir üslup ve yapı benzerliği vardır (Hirschfeld 1995). Arkeolojinin büyük bir bölümü bu süreklilikleri yansıtır. Tunç ve demir çağlarındaki ve klasik dönemlerdeki zengin arkeolojik malzemelere yol açan parçalanmalar Filistin'deki Osmanlı yüzyıllarında yoktur (batıklar dışında, örneğin, bu kitapta Ward'a bkz.). Ancak, bu süreklilik bölge için bir durağanlığa işaret etmez; bölgenin kalıntılarında ve mallarında değişikliğin açık kanıtları vardır. Bu

değişikliklerin kaynakları yine de geleneksel olarak dış etkilere atfedilir. Çok az değişikliğin olduğu ve olan değişikliğin de dışardan yönlendirildiği varsayımının, kalıntıların sınıflarındaki çeşitliliğin incelenmesiyle üstesinden gelinebilir.

Kültürel peyzajdaki bir değişimin kanıtı arkeolojiyle saptanabilir, ama Osmanlı dönemi kalıntılarını çok az sayıda arkeolog yorumladığından, kendini gerçekleştiren bir kehanet ortaya çıkar; ilginç hiçbir şey varsayılmamıştır ve maddi kültüre dair kendi doğrultusunda hiçbir şey tartışılmamıştır. Maddi kültürün bir sınıfına odaklanarak, modernitenin ortaya çıkışına ve yakın geçmişin arkeolojik anlayışlarına dair imaları olan bu anlayışa karşı bir eleştiri ortaya atıyorum. Osmanlı dönemi kalıntılarının ve sonunda da Osmanlı çağı arkeolojik belgelerinin önemini gösterebilmeyi umuyorum.

Burada, maddi kültür tartışmasını modern, küresel malların maddi bağıntılarıyla sınırlıyorum. Osmanlı geçmişine karşı benim yaklaşımım ve yorumlarım malların tarihinden kaynaklanıyor: Maddi kültürün kökenlerinin, tahsis edilmesinin ve kullanım örüntülerinin izlenmesi malların tüketimini anlayabilme olanağı sağlıyor. Kalıntıların tüketim bağlamında incelenmesi, küresel güç ilişkileri ve toplumsal gerilimler arasındaki ilişkiye bir pencere açar. Benim veri grubum ve çözümlemelerim bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun küçük bir parçası olan bugünkü Kuzey İsrail topraklarından çıkarılmış malzeme üzerinde odaklanır. Ama sonuç, bölgenin maddi kültürünün daha geniş bir çözümlemesi için yararlı olmalıdır.

Malların Küresel Hareketi

Ortadoğu'da iki yasaklamanın ele alınması, malların ve özellikle zevklerin tüketimindeki değişime kanıtın bir parçasıdır; basit bir değişiklik daha büyük bir küresel değişimi yansıtır. Osmanlı ordusunun Suriye ve Mısır'a saldırdığı 1516'da, Memluk sultanı şarap, bira ve haşhaş gibi bütün aşırılıkları yasakladı. 1633'te Osmanlı sultanı, kentlerde kahvelerin yol açtığı yangınları önlemeye dayalı olarak kahve, afyon ve tütünü yasakladı. Bu tür keyif verici maddelere karşı her iki yasak da etkili olmadı. Zevklerdeki zıtlık, bölgenin halklarının eğlencelerinde bir değişikliğe işaret eder. Yeni

zevkler olan kahve ve tütün, modernliğin alışkanlıklarını oluşturur. Bunların kültürel peyzaj üzerindeki etkisini Osmanlı yüzyılları boyunca Ortadoğu'nun sayısız Oryantalist betimlemesinde görebiliriz. Arkeolojik soru, bu alışkanlıkların zamanlamasının, yayılmasının ve yerleşikliğinin çevresinde döner. Modern mallar Ortadoğu'nun peyzajına ne zaman ve ne yolla girdiler? Bu modern mallar kullanıma azar azar mı girdi yoksa Batı malları bölgeye sel gibi mi aktı (Paynter 1988:418)? Bu malların tüketiminde toplumsal bir ayrım var mıydı?

Mallar, "üretildikleri toplumsal ortama hiçbir gönderme yapılmadan karşılaştırılıp değiş tokuş edilebilen eşyadır" (Wolf 1982:310; Orser 1996:110-117'ye de bkz.). Küresel kapitalizmin yükselişiyle, mal üretiminin ölçeği alabildiğine büyür. İnsanlar, kökenleri ve üretimleri kendi sosyal bağlamlarından çok uzak olan malları tüketir. Mal değiş tokuşu kapitalizmden önce de vardı ve malların değiş tokuşu kapitalist toplumsal biçimlenmenin dışında var olmayı sürdürür; ama mallar kapitalist hegemonyayla insanların yaşamlarını çok uzak mesafelerden etkileyip değiştirir (Wolf 1982:310-11); malların üretimi ve tüketimi de gittikçe birbirine yabancılaşır. Modernitenin ortaya çıkışıyla, yeryüzünde malların ve insanların dolaşımında bir hızlanma oldu.

Mallar, ürünün arz talebinden daha fazladır. Malların toplumsal tarihlerinden durağan olmadıklarını anlayabiliriz; nesneler toplumsal değişimden geçer, değiş tokuş ve kullanıma girer ve toplumsal bağlamları içinde çokdüzlemli ilişkilere aracılık eder (Thomas 1991:27-28; Orser 1996:107-130'a da bkz.). Diğer bir deyişle mallar çokanlamlıdır ve sürekli toplumsal değişime uğrar.

Filistin'in Malları

Geç İslam dönemi (1200-1900) boyunca, Filistin, önce bölgesel, sonra da küresel pazar için şeker, sabun, arpa ve portakal üretti. Avrupa, Afrika ve Batı Asya'nın yol kavşağında olan Filistin, imparatorlukla ve küresel dağıtım ağlarıyla bağlantılıydı. Bu malların üretimi, örneğin pamuk, bölgeye damgasını vurmuşsa da (Owen 1993:175-179), Filistin'de üretim simgesi olarak kalan tek ürün Yafa portakalıdır.

Uzun bir mal üretim, dağıtım ve tüketim tarihinde, modern malların değişimi küresel zevklerle ortaya çıkar. Wolf (1982:310) alışkanlık yapan yiyecekler üçlüsünü –şeker, kahve ve tütün– modern yaşamın simgeleri olarak varsayar. Filistin'de şeker, hem üretimi hem tüketimiyle modernliği önceden başlatır; tütün Filistin'de erken modern çağda üretildi ve bütün bu dönem boyunca tüketildi; kahve bu topraklarda yetiştirilmedi, ama tüketildi. Şeker üretiminden, giderek artan şeker, kahve ve tütün tüketimine geçiş 16. yüzyıldan sonra başlar.

İnsanların yaşamları üzerinde etkisi olan malların tek yönü, üretim değildir. Modern malların çağrışımları, eşyanın üretimini, dağıtımını ve tüketimini karşılıklı kılar. Arkeolojik belgelerde işgücü ile malın üretim, dağıtım ve tüketiminin sınıf sürecini araştıracak kanıtlar vardır. Arkeolojik belgelerde üretimi görürüz; örneğin, şeker üretimi Ürdün ve Kıbrıs'ta geriye çok sayıda seramik huni bırakmıştır. Dağıtım yolların, limanların, hanların ağlarında ve arazideki diğer taşımacılık öğelerinde görülür. Pazarların kentsel alanlarda ve ana kavşaklarda kurulması da mal dağıtımının bir öğesidir. Üretim ve dağıtım bağımsız süreçler olarak var olmaz. Üretim ve dağıtımdaki herhangi bir değişikliğin, tüketimdeki değişikliklerle önceden saptanmış olduğunun anlaşılması gerekir.

Osmanlı Filistin'i İçin Arkeolojik Kanıtlar

Bu bölgede malların sunumu, çoğalması, yayılışı ve tüketimindeki düşüşünün arkeolojik kanıtları nelerdir? Yakın geçmişe karşı kesintisiz bir arkeolojik ilgi eksikliğinin ışığında, bizler arkeolojik belgelerden gelen yığınla bilgiye sahip olduğumuz için şanslıyız.

Osmanlı dönemi kalıntılarının önemi geleneksel arkeolojik araştırma için elverişli değildir. Osmanlı dönemi için arkeolojik belgeler düzensizdir, sınıflandırılmamıştır ve yorumlanmamıştır. Filistin'in Osmanlı hâkimiyetiyle ilgili topraklarında kesintili belgeler vardır; daha önce de belirtildiği gibi, arkeologlar bu belgeleri çözümlemekten çok, kazıp attılar. Arkeolojik belgelerin kazılarak ortaya çıkarılan öğeleri parçalanmış ve arkeolojinin geri kalanından ve tarihten kopuk olarak bırakılmıştır. Ancak, araştırmanın sorduğu sorular yeterince genişletildiğinde, bu paramparça

kanıt bile yararlıdır. Arkeologların kazılarından şans eseri, sürekli olarak çıkardıkları Osmanlı dönemi maddi kültür sınıflarından biri, modern mallardan birinin maddi bağıntısıdır: Bu malzeme, sultanın 17. yüzyılda yasakladığı eşyanın, yani lülelerdir (Yazar tarafından ve çeşitli yayınlarda incelenen koleksiyonlar için Tablo 5.1'e bkz.; Kıbrıs'taki koleksiyonlar için Baram 1995'e bkz.). Ama bu objelerle tanımlamadan öte bir şey yapılmadı.

Tablo 5.1. İsrail'deki Lüle Koleksiyonları

Yer	Yapıt Sayısı
Mamilla Kazıları-Kudüs	81
Meshorer Koleksiyonu-Kudüs	62
Hasaniye - Eski Kudüs Kenti	28
Davud'un Kalesi - Eski Kudüs Kenti	7
Morasha Çevresi - Kudüs	5
Rockefeller Müzesi koleksiyonları	21
Ramat Hanadiv Yüzey Araştırması	123
Tiberias-Yardon Otel Kazıları	34
'Anim Kazıları	3
Hirbet Hamase Kazıları	6
Han Minya Kazıları	16
Toplam incelenen	386
Yayınlar	
Wightman (1989)- Kudüs	95
Avissar (1997)- Tel Yoqne'am	24
Ben-Dov (1982)- Kudüs	11
Ziadeh (1995)- Tell Taanach	10
Stern (1993)- Tel Dor	5
Stern (1997) - Akko	3
Pringle (1986) - al-Burj al-Ahmar	2
Yayınlardan incelenen toplam	150

Kaynak: Baram'dan (1996) değiştirilerek alıntı: Tablo 3.

Osmanlı döneminin arkeolojik araştırmaları daha emekleme dönemindedir. Ancak 1980'den sonra, bütün İsrail'de yapılan geniş kurtarma çalışmaları ve hem süreçsel ve hem süreç-sonrası arkeolojik kuramlarla donatılmış ve antropolojik arkeolojinin öğretilerinden etkilenmiş yeni bir kuşak arkeologdan sonra, Osmanlı dönemi kalıntılarına dikkat çekildi. Bu dikkat, tipik olarak, bölgenin tarihinin sınırlı olarak tartışılması ya da kazı birimi haricinde daha büyük herhangi bir bağlamdan yalıtılmış buluntulara kısaca değinmekti. Bugün İsrail olan toprakların arkeolojisinin bu başlangıcı, yeni yayınlarda görülür. Örneğin, Rast (1992:200-201) bu dönemi, bir gerileme dönemi sırasındaki başarılar bakımından yorumlar. Levy (1995) Filistin üzerine bölgesel ve küresel bağlamda bölümler sunar. Bunlar Osmanlı döneminde Filistin'deki değişikliklerin dile getirilmesi için yararlı başlangıçlardır, ama yapıtların üzerinde düzeltmeler yapılması gerekir.

Osmanlı geçmişiyle ilgili yeni yapılan bu araştırmaların sonuçları çoğunlukla sistematik olarak yorumlanmamış raporların, koleksiyonların ve çözümlemelerin düzenlenmemiş derlemeleridir. Daha önceki dönemlerin aksine, Osmanlı döneminin kalıntıları üzerine çok az fikir mücadelesi verildi ve tartışma yaratıldı (bir istisna olarak, bu kitapta Ziadeh-Seely'e bkz.). Eğer bu modern objelere, bir antikacının gösterdiğinden daha fazla ilgi gösterilmesi isteniyorsa, bu arkeolojik belgelerin öneminin desteklenmesi gerekir.

Osmanlı döneminin yapıtları, bazı malların tüketimiyle ilgili ipuçları için önemlidir. Arkeolojik belgelerde kahve fincanlarının ve lülelerin ortaya çıkışı, insanların tüketiminde bir değişikliği gösterir. Kahve ve tütün gibi yeni mallar Ortadoğu'nun toplumsal alışkanlıklarını ve kültürel peyzajını biçimlendirdi. Bunların arkeolojik kalıntıları, bu uyarıcıların kökenleri, yayılmaları ve bunları içme ve tüttürme alışkanlıklarının bir topluma mal edilmesine ilişkin ipuçlarını verir.

Dolaşık Objeler

Dolaşıklık

Arkeolojik araştırmalar çoğunlukla tarihsel araştırmalara bağımlı roller oynar. Osmanlı İmparatorluğu arkeolojisi için, tarihçilerin arşivden

ve diğer belgelerden elde ettikleri ipuçları, arkeologların araştırma gündemlerine, sorularına ve projelerine rehberlik edecektir. Tarihçilerin usta ellerinden çıkan ayrıntılar önemli sorulara ve görüşlere yol açacaktır. Yine de bir antropolojik düzeyde, arkeoloji, toplumsal yaşama bir görüş sağlayabilir. Osmanlı İmparatorluğu'na odaklanan çalışmaların büyük bir bölümü, Ortadoğu'da moderniteye yol açan karşılıklı etkileşimi açıklamak için "nüfuz etme" ve "bütünleştirme" gibi terimleri kullanır.

Diğer bir imgelem, maddi kültürle ilgilenen bir antropologdan gelir. Thomas'ın (1991), Avrupa'nın ilk yayılmacılığı süresince Güney Pasifik'teki küçük ölçekli toplumları çözümlemesi, tüketimin ve tüketimin küresel güç eşitsizlikleri üzerindeki çağrışımlarının anlaşılmasında yararlıdır.

Thomas (1991), bölgelerin dünya sistemiyle bütünleştirilmesinin, nesnelerin, bu sistemin ağlarına takılmasına dayandırıldığını tartışmak için, Avrupa'nın bölgeye sızma imgeleminden uzaklaşır. Bu tartışmanın ilgi odağı Güney Pasifik Adaları'nın hediye kavramı çevresinde döner. Thomas tartışmaya, şeylerin tarihi olduğunu tasavvur eden bir bakış açısıyla başlar; nesnelerin özgeçmişlerini keşfeder. Nesnelerin yalnızca olması amaçlanan şey olmadığı noktasını vurgular: Nesneler kullanım biçimlerinin anlamlarını taşırlar. Avrupalı malların yerli tahsisi ve yerli maddi kültürün Avrupalı tahsisini inceleyerek, adalılar için, halkların aktif olarak bölgeyi dünya sisteminin siyasal ve ekonomik yapısına bağlayan sürece katıldıkları bir kültür-ötesi tarih sunar.

Bütünleştirme, toplumsal ilişkilerin anlaşılması için eşit derecede sorunsaldır. Thomas (1991) bu süreci (ticari ilişkilerin sömürgeciliğe dönüşümünü) bir dolaşıklık olarak görür ve bu tartışmayı (Güney Pasifik'te klasik antropolojik karşılıklılık örneği aracılığıyla) değiş tokuşa dayandırır. Avrupalılarla Güney Pasifik halkları arasındaki ticareti adaletsiz, kesintili ve yerel seçkinlerin kendilerine siyasi bir konum yaratmak ve korumak amacıyla oluşturdukları farklı stratejilerin bir öğesi olarak görür. İlk temastan bağımlılık ve sömürgeci denetime kadar hiçbir teleolojik ya da zorunlu bir gelişme yoktu; malların bütünleştirilmesi yerel toplumların dinamikleri içinde yorumlanmalıdır.

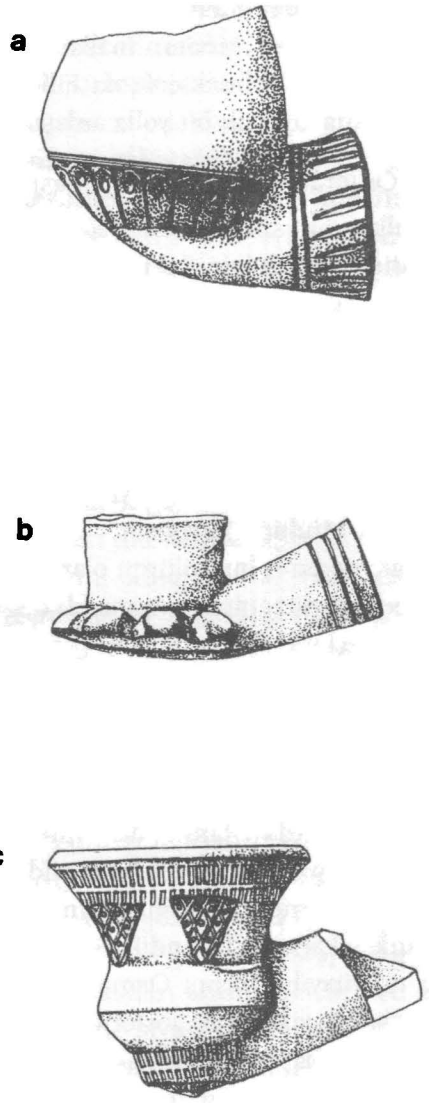
Son birkaç yüzyılın toplumsal süreçleri içindeki bir etmenin tartışılması için nüfuz etme imgeleminden uzaklaşılması önemlidir. Etmenle bağlantı, tüketimden kaynaklanır. Modern malların maddi örüntüleri, üretim ya da dış güçlerce yönlendirilmekten çok, Filistin'in değişen tüketim alışkanlıklarıyla ilintili daha anlamlı bir yolla anlaşılabilir.

Maddi Değişikliklerin Örüntüleri: Bir Vaka Çalışması

Osmanlı yüzyılları süresince maddi değişikliklerin tartışılması için en açık örnek lülelerdir (3 örnek için Şekil 5.1'e ve bu kitapta Ward, Şekil 7.6, s.199'e bkz. Aynı anda her yerde görülen bu eşya, Kolomb sonrası dünyanın bütün arkeolojik belgelerinde bolca vardır. Arkeologlar, bugün İsrail olan topraklarda, daha uzak geçmişi araştırırken çok sayıda lüle ortaya çıkardılar. Arkeologların en çok alıkoydukları Osmanlı dönemi kalıntılarından biri, pek çok nedenle fakat en çok da sanatsal değerlerinden dolayı lülelerdir. Bu arkeolojik lülelerin birkaç büyük ve çok sayıda küçük koleksiyonu İsrail Eski Eserler Müdürlüğü'ndedir.

Daha büyük bir projenin bir bölümü olarak, bu lüle koleksiyonları kronolojik tipolojiler içinde düzenlendi ve maddi değişikliklerin örüntüleri toplumsal tarihsel süreçlerle ilişkilendirildi (Baram 1996). Maddi değişikliklerin bu örüntüleri, Osmanlı yüzyıllarında Filistin'i etkilemiş olan toplumsal süreçlerden bazılarını açığa çıkarır.

Örüntüler hem arkeolojik hem belgesel kaynaklar üzerine kuruludur; bu kaynaklar bu malın kökeni ve yayılmasına ilişkin ilgili, ama biraz farklı öyküler anlatır. 1590'larda İstanbul'daki tütünden söz eden bir metin, bu bölgede kullanılan bu malın en eski belgesidir (Goffman 1990). Bu tür kayıtlara göre, Osmanlı İmparatorluğu tütünü İngiltere yoluyla alıyordu. "Tobacco"nun Türkçe karşılığı tütündür ve bu sözcük İngilizce kökenlidir. Arşiv kayıtları 17. yüzyılın başını Osmanlı İmparatorluğu'nda tütünün kullanılmaya başladığı yıl olarak gösterir. Aynı zamanda da 1612'de Birleşik Eyaletler'le yapılan kapitülasyon anlaşması önemlidir; Hollandalılar bu anlaşmayı tütünü Türklerin toplumsal yaşamına sokmak için bir olanak olarak kullandılar (Kinross 1977:329). Tarihsel kaynaklara göre, tütünün kökeni açık gibi görünüyor.

Şekil 5.1. 18. (a) ve 19. (b,c) yüzyıllarda Osmanlı Filistin'inde kullanılan lülelerden örnekler. (çizim N. Z'evi'nindir)

Ancak, tütünün bu kayıtlardan daha önce içiliyor olması olasıdır. Maddi kanıtlar, tek bir Batı Avrupalı tanıtım aracına işaret etmez; tütünün Batı Afrika'dan Mısır'a ve kuzeye doğru Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Akdeniz eyaletlerine sızdığını gösterir. İmparatorluğun (İstanbul'dakilerden çok) Ortadoğu bölgesindeki erken dönem lüleleri Batı Afrika'daki örneklere şaşılacak biçimde benzer.

Bunun basit bir nedeni olabilir: Ortadoğu'daki lülelerin biçim ve tasarımı Batı Afika'da doğdu. İngiliz tarzı kaolin lüle, olasılıkla Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezindeki ilk biçimleri etkiledi. Taşra çevresine ve başkentten uzakta bir bölgeye yönelmek, bu köken sorusuna bir pencere açar. Belgelerden ve maddi kalıntılardan elde edilen kanıtlar birleştirildiğinde, bölge için tütünün kökeni hem kültürel etkide hem de İngiliz tüccarlarla yapılan belgelenmiş değiş tokuşta bulunabilir (Baram 1996:140-144).

Lülenin biçimine dayalı bu kanıt dizisi, dış ve Batı Avrupalı değişim araçlarından uzaklaşarak, onun yerine, bu araçların, Doğu Akdeniz halklarının içindeki, Batı Avrupalıların rekabetlerinden çok kültürel bir bağlam içindeki tüketimlerinden kaynaklanan değişimin araçlarını bulmaya yararlı olur.

Tütünün ve lülelerin karmaşık kökenlerinin açıklığa kavuşturulmasına gelince, tütünün Osmanlı'nın toplumsal yaşamıyla bütünleşmesinde bir etmen bulabiliriz. Lüle yapan ilk loncalar 17. yüzyılın ikinci yarısında kuruldu. Başlangıçta sultanın ve dini liderlerin karşı çıktığı tütün, Osmanlı'nın toplumsal yaşamıyla bütünleşti ve tütün içmek imparatorluk halklarınca benimsendi. Tütün Anadolu'da, Lübnan'da ve Filistin'de yetiştiriliyor ve İran'dan ithal ediliyordu.

Tütün içmek kahve içmekle iç içe girdi. Tütün ve kahve tüketimi, insanların sosyal etkinlikler için toplandıkları kahvehane kurumuyla bir araya geldi. Kahvehane Ortadoğu için sosyal etkinliklerde bir yenilik, devletin ya da caminin denetimi dışında toplumsallaşmak için yeni bir arenaydı (Hattox 1985). Tütün tüketimi kahvehanelerle sınırlı değilken, bu tür yerlerin kullanımının imparatorluğun halkları için radikal çağrışımları vardı (ve bu, 1633'te sultanın kahvehaneleri yasaklamasını kısmen açıklar). Arkeolojik kalıntıların konumları tütün içmenin yalnızca kahvehanelerle sınırlı olmadığını, gerçekte Osmanlı döneminde çok yaygın olduğunu gösterir.

Yeni tüketim örüntüleri, lülelerin 16. ve 17. yüzyılın arkeolojik belgelerindeki dağılımında görülür. Lüleler, Akdeniz kıyısındaki bir Bizans sarnıcının dolgusundan Kudüs'teki bir din okulunun çöplüğüne kadar, Osmanlı Filistin'inin arkeolojik kalıntılarının hemen hemen her yerinde bulundu. Lülelerin bulunması şaşırtıcı değildir; bu kanıt, yerel düzeydeki değişim sürecinin anlaşılması için bir veri olabilir.

18. yüzyılın birinci yarısında, Yafa ve Akka'da tütün ihracatına vergi konması (Cohen 1973:262) büyük çapta tütün üretimini ve Filistin'in liman kentlerinden ihracat yapıldığını gösterir. Bu yüzyıla ilişkin arkeolojik buluntu topluluklarında, çok çeşitli lüle biçimi, tarzı ve rengi ortaya çıkar. 18. yüzyıla, Osmanlı'nın merkeziyle yerel yönetimler arasındaki ilişkilerde oluşan değişiklik damgasını vurur; bazı bölgelerin özerk yönetimleri olduğu gibi, bazıları da sultana karşı ayaklanır (Hourani 1991:207). Buna bir örnek 18. yüzyıl Filistin'inde Zahir-al Umar'ın eylemleridir (Joudah 1987). Maddi kültürdeki çeşitlilik bu siyasal ekonomik değişimlere bağlanabilir.

19. yüzyılda, lülelerin toptan üretiminde bir hızlanma görülür; bu yüzyılda bu objeler için çeşitlilik sınırlıdır. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Anadolu'daki tütün üretimini Batı Avrupalılar denetliyordu (çoğunlukla yalnızca *Régie* diye söz edilen *Société de la Régie cointeressée des tabacs de l'empire ottoman*). Fransızlar Osmanlı pazarları için Türk lüleleri üretiyordu. Bu standardizasyon ve Ortadoğu'nun maddi yaşamında Batı'nın varlığı, İngiltere'de üretilmiş porselen, Alman yapımı demiryolları ve Avrupai yerleşmeler gibi, daha birçok biçimde görülür. Bu dönem, çoğunlukla Ortadoğu için modern dönem diye söz edilen dönemdir (örn. Hourani 1991).

20. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu egemenliğinin bir simgesi olan lüle (Kinross 1977), imparatorluğun yolunu izler. Anadolu ve Filistin'de hâlâ tütün yetiştiriliyordu (*Régie*'nin denetiminin sonu Filistin'de tütün üretiminin yayılmasına yol açtı ve bu, İngiliz mandası yönetiminin başına kadar sürdü); lülelerin yerini Batı türü ve Batı'da üretilmiş sigara aldı. Osmanlı lülelerinin üretiminin sonu imparatorluğun sonuyla eşzamanlıdır. Batı Avrupa'nın Mısır, Suriye, Mezopotamya ve

Filistin üzerindeki doğrudan denetimi, Batı mallarının Ortadoğu'ya sel gibi akmasına yol açtı.

Batı Avrupa'nın dışında moderniteye geçişi anlamayı sağlayan konulardan biri, Batı mallarının dünya sisteminin çevre bölgelerine akışıdır. (Paynter 1988). Ortadoğu için, malların bir damlası sele dönüştü. Bu sele yol açan toplumsal dinamikler, dolaşıklık sorununun anahtar bakış açısıdır.

Maddi Kalıntıları Yorumlamak

Türk lülelerinin biçim, boyut ve tasarımlarında, tercih ve temsile ilişkin sorulmamış pek çok soru gizlidir. İsrail'deki arkeolojik belgelerde Filistin'in Osmanlı geçmişinin öyküsünü yeniden yazabilecek seramik, şişe, ev ve yerleşme örüntüleri vardır. Maddi kültürün bu sınıflarının Avrupalılaşması sürecin yalnızca bir bölümüydü; maddi yaşamdaki değişiklik, Batı Avrupa'nın yönlendirmesinden çok, değişimin küresel sürecine bir uyum sonucu oluştu.

Maddi belgelerde lülelerin görülmesi 16. yüzyılda başlar ve 20. yüzyılın sonuna kadar sürer. Osmanlı İmparatorluğu'nun Filistin'i yönettiği dönemle olağanüstü bir şekilde denk düşer. Bu yapıtlar bu modern uyarıcının büyük çapta üretildiğini gösterir. Lülelerin çeşitliliği, arazide çalışan arkeologlar için yararlı olan kronolojik tipolojileri sağlar (bkz. Tablo 5.2). Ben burada maddi değişikliklerin toplumsal çağrışımlarını genişletmek istiyorum.

Lüleler aracılığıyla görülen, tütünün kökeni, yayılması ve benimsenmesinin bu özgeçmişi maddi kültürün yorumuna kapı aralar. Bu kanıt, Ortadoğu tarihinin Oryantalist kavramsallaştırılmasının desteklenmesi için kullanılabilir. Ama yapıtların ayrıntılarında ve değişikliğin örüntülerinde tarihin başka bir çeşitlemesi olabilir.

Osmanlı yüzyıllarındaki toplumsal değişikliklerin anlaşılmasında ileriye doğru adım atıldıkça, malların zararsızca gelişi, toplumsal yaşamla bütünleşmesi ve üretim üzerindeki Batı Avrupalı denetim için bir temel oluşturması, dolaşıklığın çevre bölgenin modern dünya sistemiyle bütünleşmesinin bir yolu olarak gösterir.

Tablo 5.2. Osmanlı İmparatorluğu Lülelerin Kronolojik Tipolojisi

En erken (17. yüzyıl)

Kirli beyaz, gri ya da sarımsı kahverengi, uzun gövdeli küçük çanaklar, en eskiler yuvarlatılmış bir çelenkle biten dirsek biçimindeydi.

18. yüzyıl

Biçim ve renklerde büyük bir çeşitlilik; daha çok kahverengi, kızıl kahverengi, diğerleri gibi daha çok toprak renklerine kayış; biçimler daha yuvarlatılmış, torba benzeri, silindir biçimli ya da disklere oturan çanakları içerir; disk biçimli çanaklar için yüzyıl boyunca lüleler daha büyüdü; bu türleri bol motifler ve desenler bezedi. Hayes (1992) yüzü cilalanmış ince, tatlı kırmızı ya da kızıl kahverengi takım arar.

19. yüzyılın başından ortasına kadar

Standardizasyonun başlaması; renklere kızıl kahverengi egemendir; tipik biçimler yuvarlatılmış ya da disk biçimli çanaklardır.

19. yüzyıl ortalarından sonuna kadar

Kızıl kahverengi, çoğunlukla cilalanmış; daha az motif ya da desen; çoğunlukla zambak biçimli çanaklar; çok büyük örnekler; çoğu zaman bezeli; çoğunluğunda yapanın işareti bulunuyor.

19. yüzyılın sonundan 20. yüzyılın başına kadar

Bezemesiz, büyük, kahverengi zambak biçimleri egemen.

İnsanlar modernitenin alışkanlıklarını tükettikçe, küresel kapitalizmin üretim ve tüketim ağlarına takıldılar. Arkeolojik belgeler eşyanın kullanılma derecesini gösterir; toplumsal yaşam üzerine yazan Batılı gezginler, tütün ve kahve içimine ilişkin düşüncelerine yer vermekten geri kalmadılar; bu modern mallar Ortadoğu'nun kültürel peyzajın birer parçası oldu.

Şeker ve kahvenin maddesel ilişkisi için de benzer bir çerçeve çizilebilir (Baram 1996:116-120). Bu malların bir tarihi vardır ve biz bu tarihten tüketim davranışını ortaya çıkarabiliriz. Arkeologlar tatlandırıcıların üretiminde kullanılan şeker hunilerini ortaya çıkarıp belgelediler; çok azı çok daha fazla olan kırık fincan parçalarını yayınladı ya da belgeledi. Üreti-

mi İngiltere ve Almanya'dan Çin'e kadar büyük bir alanı kapsayan kahve fincanları, modernitenin göstergeleri olarak lülelere koşuttur. Bu yapıtların coğrafik kökenleri ve zamana bağlı dağılımları, küresel değişim süreçlerini ve imparatorluk halkının eğilimlerindeki değişimi gösterebilir. Tüketim örüntülerinin belgelenmesi ve çözümlenmesi modernitenin kökeninin anlaşılmasına yardımcı olabilir; Oryantalist resimlerde ve kitaplarda görüldüğü ve bölgede yapılan kazılarda ortaya çıkarıldığı gibi, modern uyarıcılar Ortadoğu'nun kültürel yaşamının vazgeçilmez bir parçası oldu. Halklar Batı Avrupa'nın küresel egemenliğini izleyen zamanda edilgen değillerdi. Halkı kapitalist dünya sisteminin ekonomik ve siyasal hiyerarşilerine sokarken bile, mallar kültürel anlamda uyumlulaştırılmıştı.

Lüleler, bizi, bir tarihi olan mallara ve oradan da tüketim etkinliğine götürür. Tüketim örüntülerini yorumlamak modernitenin kökeninin anlaşılmasına yardımcı olabilir; modern uyarıcılar Ortadoğu kültürel yaşamının vazgeçilmez bir parçası oldular. Bildirinin başındaki Bernard Lewis'in tanımladığı kahve görünümünü anlayabilmek için, modernitenin dönüm noktası olan tarihlerin imaları, tarihte yazıya dökülmeyen insanların etkinliğinin ve arkalarında bıraktıkları şeylerin anlaşılmasının yolunu açar.

Modernitenin Alışkanlıklarının Ortaya Çıkarılması

Malların arkeolojik kalıntılarının, küresel güçlere dolanmış tüketime işaret ettiğini düşünüyorum. Küresel mallar Ortadoğu'ya yabancı değildi, Onlar Ortadoğulu oldu. Osmanlı İmparatorluğu çözüldü; Ortadoğu toplumsal, ekonomik ve siyasal olarak Avrupalıların egemenliğine girdi ve etnik ayrımlarla bölündü. Tarih standart senaryodakinin aynısıdır, ama dolaşıklık kavramı, yakın geçmişteki toplumsal ilişkilerin ve siyasal-ekonomik süreçlerin karmaşıklığıyla bir öykü başlatır. Bu bildirinin başında belirtilen genel görünüm, karşılıklı etkileşimler vurgulandığında değişik görünür.

Lülelerin buluntu toplulukları, bir İstanbul koleksiyonunun yanı sıra (Hayes 1992), Kerameikos (Robinson 1983), Atina Agorası ve Korint için (Robinson 1985) kataloglandı. Gelecek yıllarda, Doğu Akdeniz'deki arkeologlar, aralarında Osmanlı döneminin buluntuları da olmak üzere, kazılardan çıkardıkları buluntuların tümünü belgeledikçe daha çok buluntu

topluluğu yayınlanacaktır. Yayınlardan çoğu kronolojik dizi ve üretim tipolojilerine odaklanacaktır. Yakında ortaya çıkacak olan çalışmalardaki bu gelişme çok olumlu karşılanacaktır. Amerikalarda ve Avrupa'daki lüleler üzerine yapılan çalışmalar gibi, yapıtların sürekli yayını tipolojilerin daha doğru olmasını ve denenmesini ve arkeologların Osmanlı yüzyıllarının maddi evrelerini tartışmalarını sağlayacaktır. Arkeolojik dizilim bölgenin toplumsal tarihi için ortaya yeni sorular atmalıdır.

Buradaki tartışma, yalnızca son birkaç yüzyılın yapıtlarının Osmanlı maddi yaşamının (ve o maddi dünyanın bölgesel çeşitlemesinin) somutlaşması olarak yorumlanma olasılıklarını ortaya atmak amacını taşımaz; aynı zamanda belgesel kayıtlara girmeyen halkların etkin tarihlerini aydınlatma amacını taşır. Bu anlayış, Doumani'nin (1992)" Filistin'i tarihe kaydetmesinin"nin ardından gider. Dolaşık objelerin tartışması her ne kadar genelleştirilse de, bu yapıtlar köylüler ve göçebelerce olduğu gibi, Kudüs'ün ve diğer kentlerin ve Filistin'in kasabalarının halklarınca kullanıldı. Tarihçiler onların dünyalarına ilişkin pek çok düşünce sundular; bu objeler doğrudan onların yaşamları sırasında ne yaptıklarını söyler. Burada insanların yaşamlarının kalıntıları ve etkin olarak geçirdikleri değişimler ortaya çıkarılarak bir Osmanlı arkeolojisinin sözü veriliyor.

Sonuçlar

İsrail/Filistin üzerine sosyal ve tarihsel bağlamından yalıtılmış çok fazla tartışma, bir ahlaki tutku oyunu olarak sahnelenir. Ortak bir tarihe katılım elbette çıkarların ortak olduğu anlamına gelmez, ama toplumsal ilişkilerin gelişimini keşfetmemizi sağlamalıdır. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nun arkeolojisi, Filistin ve Ortadoğu'nun diğer bölgelerinin maddi kültürlerinin, halklarının ve tarihlerinin küresel bir sahneye yerleştirilmesi için geçmiş ve gelecek arasında bir köprü rolü oynayabilir.

Bu bildiride, malların maddi bağıntıları, bölgenin modern dünya sistemiyle ilişkisinin antropolojik yönden keşfi için bir dolaşıklık çerçevesi içinde verildi. Amaç yalnızca, "dolaşıklığın arkeolojisi" yani Osmanlı İmparatorluğu'nun küçük bir bölgesi için küreselleşmenin maddi kalıntılarını belirtmek değil, aynı zamanda, yapıtları, Ortadoğu'nun halklarının etkin

olarak değişime dahil olduklarını göstermek için kullanmaktır. Durağanlığa karşı eleştiri, bölge için çoğu zaman anlatılan öyküyü genişletir. Zafer kazanan Batı'ya karşı kaçınılmaz gerileme ve yine kaçınılmaz ve sonsuz etnik çatışma yerine, etkinliklerin karmaşıklığı ortaya çıkarılabilir. Bu buluntuların yorumları Osmanlı dönemi maddi kalıntılarının kullanılması olasılığına sadece değinir. Eğer bu araştırma, yalnızca kazıların üst katmanlarındaki yapıtların elde tutulmasının sürdürülmesini desteklerse, o zaman proje başarılı sayılır. Daha genel bir deyişle, bu kitabın girişinde belirtildiği gibi, arkeoloji, bu sorunlu bölgenin hem geçmişine hem geleceğine ilişkin görüşümüzü değiştirebilecek çözümlenmeler ve yorumlar için maddi geçmişi öne çıkarabilir.

Teşekkür

Bu araştırma için destek Amherst'teki Massachusetts Üniversitesi'nin Antropoloji Bölümü ve WF Albright Arkeolojik Araştırma Enstitüsü'nden (WF Albright Archaeological Research Institute) geldi. Arthur S. Keene, Bob Paynter ve Mary C. Wilson düşüncelerime katkıda bulundular. Konferanstan katkıda bulunanlara ve özellikle beni yüreklendirdiği ve bu konulardaki bilgi desteği için Lynda Carroll'a ve bu projenin son aşamasındaki desteği için New College'e teşekkür ederim. Bu bölümün sorumluluğu yazara aittir.

Lynda Carroll

GEÇ OSMANLI ANADOLU'SUNDA SEÇKİN OLMAYAN SINIFIN TÜKETİM ARKEOLOJİSİNE DOĞRU

Giriş

6.

Son yirmi yıldır giderek artan sayıda çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki işçilerin, köylülerin ve diğer halk sınıfların toplumsal tarihlerine odaklandı (örn. Berktay ve Faroqhi 1992; Faroqhi 1986,1987; Quataert ve Zürcher 1995). Ancak, yine de bu insanların Osmanlı İmparatorluğu'na odaklanan tarihsel tartışmalara dahil edilmesi oldukça enderdir. Osmanlı dönemine ilişkin, bilim adamlarının ulaşabileceği çok sayıda belge varsa da, oldukça az kaynak, seçkin olmayan grupların, özellikle de çalışan sınıfın ve köylü nüfusun yaşamlarını anlatır ve belgeler. Sonuçta, bu gruplar neredeyse görünmez olur ve yaşamları da belgelere geçirilmez. Eğer Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde yaşayan köylülerin, işçilerin, göçebelerin ve diğer seçkin olmayan grupların yaşamlarını konu alan tartışmalar yazılacaksa, yeni yaklaşımlar keşfedilmelidir.

Arkeoloji, Osmanlı geçmişinde seçkin olmayanların ekonomik davranışlarını incelemek için kullanılabilecek "belgeleme"nin bir biçimidir.

Çanak çömlek parçalarının incelenmesinden ya da önemsiz ayrıntıların tarihinden çok daha fazlası olan arkeoloji, tükettikleri ve sonra attıkları maddi eşyanın türlerini inceleyerek, işçilerin ve köylülerin yaşamlarına bir pencere açar. Aynı derecede önemli bir nokta, arkeolojinin, yerel, imparatorlukla ilgili ya da küresel bağlamlar içinde maddi kültürü inceleyerek, seçkin olmayan gruplarla daha büyük çaplı politik ekonomiler arasındaki ilişkileri yeniden değerlendirmemizi sağlamasıdır. Arkeologlar seçkin olmayan sınıfın tüketim örüntülerine odaklanarak bu sınıfın ekonomik davranışına ilişkin çeşitli bakış açıları sunabilirler. Bu makalede ben en çok, –bugün topraklarının büyük kısmı Türkiye Cumhuriyeti

Şekil 6.1. Anadolu, metinde ismi geçen başlıca seramik üretim merkezlerinin yerleri.

olarak bilinen– Osmanlı dönemi Anadolu'suyla ve seçkin olmayan sınıfın tüketimine odaklanan arkeolojik yaklaşımların bağlantısıyla ilgiliyim. Anadolu'daki Osmanlı unsurunun yerleri arkeolojik araştırmanın nadiren konusudur. Dolayısıyla bu tartışmanın hiç kuşkusuz kesin yanıtlar değil de, daha çok soru yaratacağını biliyorum. Yine de, geç Osmanlı döneminde seçkin olmayan sınıfın seramik tüketimine odaklanan yeni tartışmalar başlatmayı umuyorum.

Tarihsel Arkeolojinin Osmanlı Arkeolojisi İle Bağı

Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünleştirilmiş bir arkeolojisi hâlâ tanımlanmayı gerektiriyorsa da, Osmanlı geçmişine yönelik arkeolojik yaklaşımlar, tarih, sanat tarihi, klasik bilimler ve Yakın ve Ortadoğu araştırmaları gibi çok çeşitli disiplinlerden doğmuştur. Oysa, Osmanlı İmparatorluğu'nun arkeolojisine benim yaklaşımım, bir süreç, bir araştırma yöntemi ve modern dünyanın araştırması olarak tanımlanabilecek antropolojik tarihsel arkeolojiden kaynaklanır (Orser 1996:23). Başlangıçta tarihsel arkeoloji bir süreç olarak, Yeni Dünya'da prehistoryaya karşıt olarak kavramsallaştırılırken, diğer iki tanım hiç kuşkusuz Osmanlı arkeolojisine uygulanır.

Bir araştırma yöntemi olarak tarihsel arkeoloji, belgesel kaynaklar ve arkeolojik kayıtlar arasında iletişimi kurmaya yardımcı olur; çünkü hem belgesel kaynaklardaki hem de arkeolojik kayıtlardaki kalıntıların her biri diğerinin anlamının genişletilmesi için kullanılabilir (Leone ve Potter 1988:14).

Bununla birlikte, Osmanlı arkeolojisinin en ilginç potansiyeli, modern dünyanın gelişimini tanımlamaya yardımcı olmasındaki yararlılığıdır. Arkeologların ve yorumcuların çoğu, tarihsel arkeolojinin geçmişle bugün arasında bir köprü kurma sorumluluğu olduğunu düşünür (örn. Kohl ve Fawcett 1995; Leone ve Potter 1988; Orser 1996; Silberman 1989). Osmanlı arkeolojisi, ister küresel dünya ekonomisi ister ev ekonomisi bağlamında, modern Ortadoğu'nun halklarıyla, kullandıkları maddi kültür arasındaki ilişkiyi inceleyerek, modern dünyanın gelişmesini tanımlamamızda yardımcı olabilir.

Ancak, seçkin olmayan sınıfın ekonomik etkinliklerine odaklanan tartışmalar iki temel varsayıma dayandırılır. Bunlardan birincisi, seçkin olmayan grupların daha büyük politik ekonomik çevrelerce dokunulmadan bırakıldıklarıdır. Örneğin, Anadolu köylülerinin çoğu zaman değişikliğe direndikleri, yalıtılmış oldukları ve dolayısıyla da, Osmanlı imparatorluk düzeni gibi daha büyük politik ekonomilere eklemlenememiş oldukları düşünülür. İkinci varsayım, ekonomik değişimleri yalnızca küresel bir kapitalist ekonomik değişime karşı tepkiye atfedebileceğimizdir; çoğu zaman dünya sistemi, ekonomik etkinlikleri en iyi araştırabileceğimiz en uygun çözümleme birimi olarak sunulur. Ekonomik ve toplumsal değişikliklerin sürecine ilişkin tartışmalar, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun küresel bir kapitalist ekonomi içindeki değişimleriyle karşılaştırıldığında, büyük çapta seçkin olmayan kitleleri göz ardı eder. Toplumsal eylemler, özellikle Batı'yı ve büyük çaplı ekonomik süreçleri vurgulayan küresel bir sistemin ürünleri olarak sunulur.

Bu iki varsayım, seçkin olmayan grupların bütün Osmanlı dönemi boyunca dünya ekonomisinin dışında kaldığı temel önermesini paylaşır. Bütün değişiklik yerel gruplara en başında tepeden gelmiştir. Ekonomik değişimler neredeyse her zaman daha büyük çapta etkilere karşı tepki olarak sunulur. Özellikle, geç Osmanlı döneminde başlayıp 20.

yüzyıl boyunca süren ve gelişen modernleşme süreci ve Batılılaşma, bu varsayımların oluşturulmasında başlıca rolü oynadı. Osmanlı Anadolu'sundaki seçkin olmayan sınıfın ekonomik yaşamını inceleyerek bu varsayımları boşa çıkarabiliriz. Seçkin olmayan toplulukları daha büyük Osmanlı ve küresel ağlara bağlayan ekonomik ve toplumsal bağlantıları inceleyerek, Osmanlı geçmişinin yalıtılmış, değişmez ve durağan olduğu görüşünü tartışabiliriz.

Bizim Anadolu'daki seçkin olmayan topluluk anlayışımız, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda önemli bir rol oynadıkları olgusu da dahil olmak üzere, birçok nedenle ilişkilidir. Ulusal bir Türk kimliğinin oluşturulması, en azından kısmen, Osmanlı'nın seçkin sınıfıyla bağların yadsınmasına dayanıyordu (örn. L. C. Brown 1996:5; Deringil 1998:217-218; Keyder 1997:44-46). Türkiye Cumhuriyeti özgün bir ulusal kimliği tanımlamak üzere ve böylece de yeni oluşturulmuş Türk devletini yakın Osmanlı geçmişinden ayırmak üzere, yüzünü seçkin olmayan topluluklara –özellikle Anadolu köylüsüne– döndü. Keyder'in (1997:45) belirttiği gibi [Türkiye Cumhuriyeti'nin] kitleleri, çevresinde daha sonraki Türk toplumunun tarihinin oluştuğu eksen olarak yavaş yavaş ortaya çıktı.

Bu "ekseni" daha iyi anlayabilmek için, geç Osmanlı dönemindeki seçkin olmayan toplulukların yaşamlarını yeniden düşünmeye başlamalıyız. Zenginliğe geçiş, statü pazarlığı için maddi kültürü ya da değiş tokuş ağlarını kullanma gibi, seçkin olmayanların ekonomik etkinliklerine ilişkin pek çok önemli soru, onların tüketim örüntüleri yoluyla araştırılabilir.

EKONOMİK BİR SÜREÇ OLARAK TÜKETİM

Son yıllarda çok sayıda arkeolog ekonomik bir süreç olarak tüketime karşı duydukları ilgiyi belirttiler. Arkeoloji disiplininde, bu konu, modern dönemin gelişmesine ve bu gelişmede tüketicilerin oynadıkları role karşı özel ilgilerini ifade eden tarihsel arkeologlar için özellikle önemli sayılır (birkaç örnek için, Cook vd 1996; Gibb 1996; Klein ve LeeDecker 1991; Spencer-Wood 1987'ye bkz.). Bu yaklaşımda tüketim, sıklıkla bir köken ya da etniklik gibi, bir birey ya da grup kimlikleri yaratmanın ya da iddia etmenin yolu olarak sunulur. Bunun yanı sıra, insanların tükettikleri-

ne odaklanarak, zenginliği ve ekonomik statüyü, ayrıca farklı sınıflardaki insanlar için malların taşıdığı anlamı daha iyi anlayabiliriz.

Tarihsel arkeologlar arasında tüketimin rağbet görmesi son on yıl içinde toplumbilimde bu konuya giderek artan ilgiyi yansıtır. Bu çalışmalar büyük bir oranda, modern dönemi tanımlayan ve tüketimciliğin gelişip yükselmesinin arkasındaki nedenleri yeniden değerlendiren maddi kültürün yükselen üretimindeki süreçleri inceleyen bir yol olarak görüldü (örn. Brewer ve Porter 1993; McKendrick vd 1982; Shammas 1990). Tüketicilerin yaşamlarında kullandıkları malları edinmede bir rolleri vardır ve ucu onlara dokunur (örn. Cook vd 1996; Friedman 1994; Henry 1991; Miller 1987, 1995a, 1995b). "Tercih" denen şey ekonomik ve toplumsal sınırlarla kısıtlanmışsa –ya da hatta geleneklerin güdümündeyse–, bu yaklaşımın çekiciliği, insanların politik bir ekonomi içinde maddi varlıklarının kavgasını verirken etkin roller oynamalarıdır (Miller 1995b).

Oysa bu yaklaşımı eleştirenler, bireylerin tükettikleri malları seçerken bugün ya da geçmişte tümüyle özgür olmadıklarını söyleyerek karşı çıkarlar. Bazı toplumbilimciler tüketici tercihi kavramının çok basite indirgendiğini ve kapitalist ideolojilerin içine yerleştirildiğini söyler (Ewen ve Ewen 1996; Wurst ve McGuire 1999). Bundan daha önemlisi, ekonomik değişimleri açıklamaya çalışan tüketim temelli yaklaşımlar özellikle seçkin ve orta sınıflar için anlamlıdır.

Kuşkusuz, toplumun bazı bireyleri diğerlerine oranla, ne üretildiği ve o zamanki üretim biçiminin ardındaki ilişkilerin yanı sıra hangi anlam ve içeriklerde tüketildiğini daha fazla etkileme gücüne sahiptirler (örn. Lury 1996:7). Tüketicinin tercihine çok fazla dayanan tüketim yaklaşımları, bireysel etkinliklere ilişkin bilgi sağlarken, üretim ilişkileri ya da toplumsal ekonomik statü gibi ilişkileri gölgeleme eğilimindedir. Bu, özellikle, üretim yollarını tipik olarak denetleyemediklerinden, bu tartışmalarda çoğunlukla yer almayan seçkin-olmayan topluluklar için geçerlidir.

Daha büyük ölçekli ekonomilerde seçkin olmayan sınıfın tüketiminin rolü ne olursa olsun konuyla hâlâ bağlantılıdır. İnsanlar tüketim sürecinin içinde olabilirler ve içindedirler; Friedman'ın (1994:1-2) belirttiği gibi, tüketim çoğu zaman "tüketicinin isteklerinin niteliği ve toplumsal ola-

rak oluşturulmuş ilgi alanlarının yerine, tüketicinin gelirine dayanan bir talep sorunu" olarak ele alınır. Tüketim örüntüleri yalnızca insanların kullanmak üzere seçtiklerini göstermekle kalmaz, aynı zamanda insanların –topluluklarda, ailede ya da diğer toplumsal gruplaşmalarda– üretim ya da değiş tokuş ilişkileriyle nasıl bağlandığını gösterir. Dahası, insanlar daha büyük ölçekli siyasal ekonomilere özgü olan tüketim örüntülerindeki değiş tokuş aracılığıyla işe karışabilirler.

Osmanlı'da, kahvehanelerin tanıtılması, tütün ve lülelerin kullanılması ya da seramik kaplardaki biçimlerin yaygınlığının her biri, tüketim örüntülerinin toplumsal ve ekonomik davranışların değişimine yardımcı olma yollarını gösterir. Bizler bir süreç olarak yalnızca Avrupa mallarının Osmanlı dünyasına "sızışı" ve Avrupa'nın üretim tekniklerinin etkileriyle ilgili olmamalıyız. Bunun yerine, maddi kültürün nasıl değiş tokuş edildiğini ve insanlarca nasıl kullanıldığını araştırmak üzere, Avrupa malları, teknikleri, ilişkiler ve hatta üsluplarla yerel ekonomiler ve tüketim örüntüleri arasındaki bağlantıları da düşünebiliriz. Bu, insanların, maddi kültürün kullanımının aracılığıyla toplumsal etkinlikleri nasıl biçimlendirdiklerinin ya da düzenlediklerinin anlaşılmasına yardımcı olur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ekonomik Değişim

Osmanlı İmparatorluğu'nda seçkin olmayan topluluklarla ekonomik değişimin arasındaki ilişkiyi incelemek üzere, Osmanlı tarihindeki tartışmalara bakmalıyız. Geç Osmanlı İmparatorluğu dönemine odaklanan güncel literatürün büyük bölümü, dünya sistemleri kuramlarından bilgi almıştır ya da bu kuramlarla tartışma içindedir (örn. Kasaba 1988; Pamuk 1987; Wallerstein ve Kasaba 1980) ya da en azından Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme, Batılılaşma ya da Avrupalılaşma süreçleriyle ilişkilerini araştırır. Birçok çalışma Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya sistemiyle bütünleştirilmesi ve çevreselleştirilmesine odaklanır. Başlıca görüşler, çoğunlukla kapitalizmin Osmanlı İmparatorluğu'na 19. yüzyılda (örn. Kasaba 1988; Pamuk 1987; Wallerstein 1974; Wallerstein ve Kasaba 1980) sızdığını belirtir. Bu yüzyılda Batı'nın sanayi merkezleri Osmanlı İmparatorluğu'nu bir hammadde üreticisi ve üretilmiş malların tüketicisi

yapmak için çabalıyorlardı. İdeal olarak bu ekonomik değişim, sözde, yapım, üretim ve daha yüksek düzeyde tüketimi yüreklendirecekti. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Batı kapitalizminin yayılmasıyla bağlantılı yerel üretim ve ticaret ağlarındaki değişimleri görmek olasıdır.

16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu alışveriş ve ticaret için rekabetteydi ve Akdeniz'in doğusunda geniş dominyonları denetimi altında tutuyordu. Ancak 19. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı'nın küresel ölçekteki ekonomik gücü, gittikçe artan bir biçimde Avrupa'nın ekonomik gücüyle gölgeleniyordu. Sırtına eyaletlerindeki milliyetçi hareketlerin yükü binen ve toplumsal iç çatışmaların yayılması ve çoğalmasıyla karşı karşıya kalan imparatorluk, klasik döneminde keyfini çıkardığı ekonomik ve siyasal gücünün büyük bir bölümünün yanı sıra, topraklarının da çoğunda denetimini kaybetti.

İmparatorluğun küresel bir güç olduğu eski durumunu yeniden elde etmesini sağlama girişimi olarak Osmanlı devleti, Avrupa modellerine, teknolojilerine ve stratejilerine dayanan modernleşmeyi ve toplumsal-ekonomik yenileşme hareketlerini desteklemek üzere, (örn. Çelik 1993; Quataert 1989) birtakım politikaları benimsedi. Bu, 19. yüzyıla gelindiğinde, imparatorluğun altyapısını geliştirmek amacıyla Sanayi Devrimi sırasında otaya çıkan yeni teknolojileri olduğu kadar, askeriye için Batı mallarını edinmek üzere geniş çaplı girimleri de içeriyordu. 1839'da, Osmanlı hükümeti resmen Tanzimat'ı ilan etti. Tanzimat, Osmanlı İmparatorluğu'nun liberal ticaret politikalarını, siyasal ve toplumsal yenileşme hareketlerini, merkezileşmeyi ve geniş tanımıyla Batılı ekonomik modeli destekleme eğilimini ilan eden siyasal ve ekonomik bir politikaydı. Pek çok Osmanlı lideri ve seçkinleri, çoğunlukla, modernleşme sürecinin oluşturacağına inanılan "ilerleme" ve "uygarlaşma" vaadini benimsediler.

19. yüzyılın ortalarında, ve belki de daha önce, imparatorluğun üretim ve ticaret ağlarında önemli değişiklikler oldu. Yerel tüccarlar, bankerler, mağaza sahipleri, seyyar satıcılar ve hatta köylü sınıfı bile yeni Avrupa pazarlarından ve zenginleşme olanaklarından yararlanmak üzere harekete geçti (örn. Kasaba 1988'e bkz.). 19. yüzyılın son yıllarına gelindiğinde, özellikle seçkinlerin ve yeni doğan burjuvazinin, tüketim mallarına karşı gide-

rek artan taleplerinin yanı sıra giderek yükselen endüstriyel kapitalizm Osmanlı ekonomisine damgasını vuruyordu.

Dünya sistemleri kuramcıları, bu değişimlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun, bir hammadde sağlayıcısı ve üretilmiş malların tüketicisi olarak, yeni doğan bir kapitalist dünya sistemiyle bütünleşmesi sonucunda olduğunu iddia ederler (örn. Kasaba 1988; Pamuk 1987; Wallerstein ve Kasaba 1980). Osmanlı işçilerine ödenen düşük ücretler, Avrupalı sanayiciler için imparatorluğu çoğu zaman hammadde sağlamak ve sanayi kurmak için çekici bir yer yapıyordu. Bu değişimlerin, işçilerin ve köylülerin işgücüne dayanmış olması daha önemlidir. İmparatorluktaki özel sektör sanayileri ve diğer üretim kurumları da yine kapitalizmin imparatorluğa sızmasının kanıtı olarak sunulur. Dünya sistemi yaklaşımları, Osmanlı İmparatorluğu'nun içindeki küresel süreçler ve yerel etkinlikler arasındaki değiş tokuş ilişkilerinin etkilerini kabullenir.

Ne yazıktır ki bu yaklaşımlar, insanların ve toplumların bu değişimlerdeki rolünü çoğu zaman göz ardı ettiğinden eleştirildi. Faroqhi (1984:8) Osmanlıcıları, değişimi yalnızca Batılı bir siyasal ekonominin yönlendirdiğini varsaymaya karşı uyarır. "Osmanlı'nın toplumsal düzeninin, yüzyıllar boyunca, yalnızca Avrupalıların müdahalesiyle işleyişinin bozulduğu yerler dışında, eğer değiştiyse çok az değiştiği"ni ileri sürer.

Geç Osmanlı döneminin ekonomisindeki değişimlerin çoğunun, toptan üretim gibi, Batılı/Avrupalı üretime dayanmasına karşın, bütün ekonomik etkinlik doğal olarak bu modeli izlemiyordu. Önemli değişikliklerin çoğu geç Osmanlı döneminde olurken, Osmanlı halkının büyük bölümü kendine yetiyordu ve bu tür bir değişikliğe direnerek kapitalizm öncesinin toplumsal ağlarını ve ilişkilerini sürdürüyordu (Quataert 1983, 1993a; Wagstaff 1990).

Osmanlı ekonomisi ya da küresel ekonomi içindeki yapısal konumlarını görebilsek bile, seçkin olmayan toplulukların loncalarda ya da sendikalarda örgütlenmeleri ve Osmanlı devletinin ilgi alanı oldukları zamanların dışında temelde görünmezdirler (Berktay ve Faroqhi 1992; Qataert ve Zürcher 1995). Bir dünya sistemi içinde yerel toplulukların üretici rolleri bile göz önüne alınırken, Osmanlı tarihinde en iddiasız unsurun yaşam biçimlerine ilişkin gerçekten ne söyleyebiliriz?

Örneğin, Anadolu köylü ekonomileri, temelde geçim tarımına dayalı köylerdeki üretim, çoğunlukla bir "geleneksel" üretim tarzı –ev ya da yerel tüketim ve değiş tokuş için üretim– içinde sunulur (örn., Keyder 1993:171-172). (Tabii ki kırsalcılığın dahil olduğu karmaşık ekonomilerin ya da kent merkezlerine göçün rolünün de araştırılması gerekir.) Köylünün daha büyük ekonomik ağlarla karşılıklı etkileşiminin, limanların, demiryollarının ya da başlıca değiş tokuş merkezlerinin yakınındaki alanların dışında, üstü örtülmüştür. Osmanlı ve Cumhuriyet'in ilk dönemleri için Anadolu köylüsünün çoğu neredeyse "Batı uygarlığınca hiç dokunulmamış" (Issawi 1980:5), (örn. Keyder 1993:172) ya da durağan ve değişikliğe dirençli olarak tanımlanır.

Bu tanımlamalar, en azından kısmen, bizim seçkin olmayan etmeni ve etmenin geniş çaplı değişiklikle ilişkisini algılama biçimimizden kaynaklanır. Osmanlı dünyası temel iki dünyaya ayrılır. Bunlardan biri seçkinlerin, devletin ya da büyük ölçekli süreçlerin değişiklikten sorumlu olduğu dünyadır. Diğeriyse, seçkin olmayan toplulukların, seçkinler, devlet ya da daha büyük ölçekli ekonomik güçlerce değiştirilmelerinin dışında, değişmediği ya da "geleneksel" olarak kaldığı dünya. Diğer bir deyişle, seçkin olmayan topluluklar, çoğunlukla geleneksel ve –daha genişletildiğinde– değişimlere karşı tepkili olarak tanımlanır; değişim deneyimini ya yalnızca tepeden inme olduğunda ya da değişime karşı tepki gösterdikleri sırada yaşarlar. Onlar ender olarak değişim sürecinde aktif etmen sayılırlar. Bu tartışmalar karmaşık sosyal gruplar ve basit sosyal gruplar olarak tanımlanan ayrıma dayandırılır. Karmaşık sosyal gruplar toplumsal ya da ekonomik değişimi başlatırken, basit gruplar tepki gösterir. Bu ayrım hem Batı hem de Osmanlı devletinin kendisi için kullanılır. Bu, kesinlikle özellikle eşit olmayan güç ilişkilerinin biçimlendirdiği durumlarda söz konusudur, ancak grupların nasıl ve neden değiştikleri sorusu tartışılmalıdır.

Seçkin olmayan topluluklar çoğu zaman, "gelenek"le bağlarının vurgulandığı bir sınıfa konur. Köylüler, değişmediği düşünülen bir sosyal bağlamda yaşayan ve modernite dünyasının dışında sınıflandırılan bir maddi kültür bileşimiyle bağlı olarak sunulur. Geleneksel diye tanımlanan nüfuslar ve modernitenin değdiği düşünülen kitleler arasındaki bölünme,

"gereksinme ve lüks arasında" ikici (dualistik) bir ayrım yaratmıştır. Bu ayrım bütün seçkin olmayan sınıfın ekonomik etkinliğini kuşatır (Friedman 1994:3). "Geleneksel" maddi kültür kategorisinin, modern tüketim mallarına karşıt olduğunu varsayan bu sınıflar, dünyayı iki gruba böler; biri geçinmek için "geleneksel" üretim yapanlar ve tüketiciler, diğeriyse uzmanlaşmış üretim sistemlerine dayanan maddi kültürle ilgili olandır (Friedman 1994:3). Temelde bu bölünmeler değişikliği özellikle üretim ilişikleri aracılığıyla gören yaklaşımlar üzerine kuruludur.

Bir kategori olarak köylülük kavramının "dikiş yerlerinden açılması" daha önemlidir (Kearney 1996:30). Küçük ölçekli toplumların ya da toplumsal gruplaşmaların, daha büyük ölçekli siyasal ekonomileri etkilemediği düşünüldüğünde, köylülük kavramının, , bir ilkel ilkçilik biçimi olarak eleştirilmesi daha önemlidir (örn. Kearney 1996; Wolf 1982).

Arkeoloji, insanların günlük yaşamlarında kullandıkları eşya türlerinin ayrıntılarındaki boşlukları doldurarak, bu süreçlerin incelenmesi için bir yöntem sağlar. Örneğin Baram (1996), insanların kahve, tütün ve şeker gibi tüketim maddelerini hazırlamak ve tüketmek için kullandıkları eşyayı inceleyerek, yerel grupların daha büyük çaplı ticaret ağlarına nasıl takıldıklarını inceleyebileceğimizi tartışır. Yakın geçmişte seçkin olmayan insanların rollerini ve bunun bugünün yapılarına nasıl yol açtığını yeniden değerlendirmek için, bu gibi kalıntıların insanların yaşamlarına nasıl karıştığını incelememiz gerekir. Genişleyen bir dünya sistemiyle ilişkilendirdiğimiz mallar, seçkin olmayan Osmanlı ekonomilerinde, eğer kullanıldıysa, ne dereceye kadar kullanılmış ve yönlendirilmişti? Osmanlı'nın seçkin sınıfıyla ilişkilendirilen eşya, aynı zamanda da seçkin olmayan grupların maddi dünyalarının ne dereceye kadar bir parçasıydı? Osmanlı'nın ekonomik etkinliklerini yeni baştan değerlendirebilmemiz için, maddi kültürün ardındaki değişen anlamı daha büyük bir Osmanlı dünyası içinde incelememiz gerekir. Bu bağlamda, özellikle kültürlerin ve maddi kültürlerin modern dünya içerisinde nasıl girift hale geldiğini inceleyen tarihsel arkeologların yaklaşımlarına paralel bir yaklaşım kullanabileceğimizi düşünüyorum (Baram 1996; Orser 1996'ya bkz.).

Osmanlı dünyasında maddi kültürün değiş tokuşunu anlayabilmek için, üretim ve tüketim süreçlerini ve ekonomik etkinliğin yapılandırılma-

sına yardımcı olan ilişkileri incelemeliyiz. Seçkin olmayan sınıfların Osmanlı üretimindeki rollerine odaklanan çalışmaların başlatılmasına karşın (Quataert 1983; Quataert ve Zürcher 1995), seçkin olmayan sınıfların tüketim alışkanlıkları büyük bir oranda göz ardı edilmiş ve olduğu gibi kabul edilmiştir (ama örneğin Baram 1996, bu kitap; Quataert 1997:411'e bkz.). Dolayısıyla arkeoloji, insanların tükettiklerinin kalıntılarını incelemek üzere iyi bir olanak sunar.

Osmanlı Seramik "Gelenekleri"

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki seramik tüketimiyle ilgileniyorum. Seramikler çoğu zaman arkeologlar tarafından incelenir, çünkü kolayca tahrip edilemezler ve böylece de arkeolojik alanlarda sıkça bulunurlar. Seramiklerin, bazen üretildikleri belli yerlere ve ender durumlarda da onları üreten zanaatkârlara kadar geçmişe doğru izleri sürülür. Seramikler çoğu zaman çok yüksek düzeyde stilize ve bezeyici özellikleriyle bize ne zaman yapıldıklarına ilişkin bilgi verebilir. Aynı zamanda bu bezemeler onların değerlerini artırabilir ya da sahiplerine veya kullanıldıkları yerlere, kendilerine simgesel anlamlar yükleyebilir. Bunun yanı sıra seramikler pek çok farklı sınıf tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nun her köşesinde tüketiliyordu.

Osmanlı dönemi seramiklerine ilişkin geniş bir literatür zaten vardır (örn. Altun vd. 1991; Aslanapa vd. 1989; Atasoy ve Raby 1994; R. Brown 1992; Carswell 1985:32-33; Crane 1987; Denny 1974; Hayes 1992; Henderson ve Raby 1989; Lane 1971:21-67, Raby ve Yücel 1983; Tite 1989; Ziadeh 1985). Osmanlı seramikleri literatürü ile bu seramik malzemenin imparatorluktaki dağılımı ya da yerel düzeyde kullanımının araştırılma potansiyelinin birleşimi gerçekten umut vericidir. Ancak, Osmanlı seramiklerini ele alan geniş literatüre karşın, araştırmaların çoğu, büyük ölçekli Osmanlı üretim merkezlerinde üretilen çanak çömlek üzerinde durur. İmparatorluğun her yerinde seramik üretilmesine karşın, özellikle İznik, Kütahya ve Çanakkale'de (Şekil 6.1'e bkz.) üretilen seramikler vurgulanır. Bu seramikler imparatorluğun her yerindeki daha küçük yerel atölyelerde olduğu gibi, büyük merkezlerde de geniş çaplı dağıtım için üretiliyordu. El yapımı kaplar da kırsal ortamda

dolaşımda olan ve kullanılan seramiklerin önemli bir bölümünü oluşturuyordu (örn. R.Brown 1992:174).

Bütün imparatorlukta seramik yapımındaki çeşitliliğe karşın, bugüne kadar en çok bilinen ve araştırılanlar İznik'te üretilen kaplar ve çinilerdir. Bunun yanı sıra İznik'teki seramik fırınlarında yapılan kazılar (Aslanapa v.d. 1989) Osmanlı arkeolojisinin en önemli örneklerindendir; bu kazılar genel olarak İslam sanat tarihine ve arkeolojisine ve özel olarak de Osmanlı arkeolojisine büyük katkıda bulunmuştur (örn. Atasoy ve Raby 1994).

İznik, 17. yüzyıla kadar özellikle seçkinlerin kullanması için yüksek nitelikte seramik üreten en önemli merkezlerden biriydi. Buradaki seramik ve çini üretimi, en az 14. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar sürdü. Seramik üretiminin doruğu, Osmanlı'nın 16. yüzyıldaki klasik dönemine denk düşer. Bu kaplar, ya saray (sarayda kullanım ya da anıtsal mimariyi bezemek için) ya da diğer seçkinlerce ısmarlandığından, özellikle seçkin bir pazar için üretiliyordu. Bu seramikleri aracılar pazarda da satıyordu. İznik'te üretilen yüksek nitelikli seramik kaplar ünlüdür ve çoğu zaman Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilen en iyi seramikler olarak kabul edilir. Dolayısıyla İznik çinileri ve seramikleri uzun bir süre bilim adamlarının ilgisini çekti (örn. Altun 1991; Aslanapa vd. 1989; Atasoy ve Raby 1994; Carswell 1985:32-33; Denny 1974; Henderson ve Raby 1989; Lane 1971:21-67; Raby ve Yücel 1983; Tite 1989). İznik çinileri büyük Osmanlı mimarisinin klasik döneminde, camiler ya da Topkapı Sarayı gibi, her yerde görülür. İznik kapları sultanların ve imparatorluğun her yerindeki ve hatta Avrupa'daki bazı seçkinlerin sofralarını süsledi. Bu kapların daha pahalı olan porselenlerin yerini alacak iyi bir seçenek olduğu düşünülüyordu ve mavi ve beyaz çanak çömleğin İslam saltanatıyla ilişkilendirildiği gelenekte (Denny 1974:76), seçkinler tarafından kullanılan ideolojik olarak önemli güç ve saygınlık simgeleri oldu (Carroll 1999).

İznik çanak çömleği tipik olarak beyaz astar üstüne mavi kobalt kullanılarak bezeniyor ve sonra renksiz bir sırla kaplanıyordu. Bezemede bazen yeşiller, kırmızılar ve eflatun gibi diğer renkler de kullanılırdı. Bu çanak çömlek çoğu zaman Çin porselenlerinde yaygın olan temalara dayandırılıyorduysa da, çanak çömlekçiler Çin üslubunu ender olarak aynen kop-

yaladılar. İznik seramikleri, Türk madeni kaplarının biçimlerinin bileşimlerinden alınmış ve Çin motifleriyle Arabesk motiflerin bileşiminin kullanıldığı özgün bir melez Osmanlı üslubuydu (Mudge 1986:20; Denny 1977:188'e de bkz.). Çin'in ihraç porselenlerinin yerini alan iyi bir seçenek sayıldığı için diğerlerine göre pahalı olan 16. yüzyılda İznik'te üretilen seramiklerin çekiciliği, seçkinlik statüsünün işareti olarak kullanılmasıydı.

Seramik üretimini İznik'teki çeşitli atölyelerde usta zanaatkârlar ve çırakları sürdürüyordu. Osmanlı devleti İznik'teki seramik üretimini 15. ve 16. yüzyıllarda desteklemişse de, atölyeler ve fırınların sahibi bağımsız olarak usta zanaatkârlardı. Sermayelerinin bir kısmı kredi verenlere ve devlete aitti; Osmanlı devletinin resmi temsilcileri yalnızca üretimi denetlemekle kalmayıp, çanak çömlekçilere gerekli olan malzemeyi, daha sonra satışların gelirinden geri ödenmek üzere, sağlayıp dağıtıyordu (Atasoy ve Raby 1994:63). Bazı atölyelerde işbölümü de vardı (Denny 1977:190); bazı İznik kapları sarayda yaratılan çizimlerle bezeniyordu ve bazılarını da saray sanatçıları boyuyordu. Saray sanatçıları en azından daha iyi seramiklerden bazılarının bezenmesine katılmak üzere İznik'e getirilirdi.

Ismarlama işler İznik ürünlerinin önemli bir bölümünü oluştursa da, bunlar pazarda da bulunabiliyordu (Aslanapa vd. 1989:21). Kaplar ve çiniler için saraydan sipariş azaldığında, İznik'teki çanak çömlekçiler, Avrupa'ya ihracın yanı sıra pazarda çoğunlukla yerel seçkinlere satmak üzere kaplar üretirdi (örn. Denny 1977:190,Lane 1971:60). Çömlekçiler, özellikle bu bağlamda, serbest üslubu benimseyerek saray üslubundan uzaklaştılar (Atasoy ve Raby 1994:115, 118).

Ancak, Osmanlı'nın klasik dönemindeki seramik üretimi hiçbir biçimde İznik'le sınırlı değildi. Aralarında Kütahya da olmak üzere diğer merkezler de nitelikli Osmanlı seramik kaplarını ürettiler (Carswell 1991). Onların da Osmanlı geleneğini izlemelerine karşın, bu kaplar İznik'te üretilen karşılıklarına göre, en azından kısmen, daha ucuzdu (Carswell 1991:53), çünkü her nedense daha düşük nitelikli sayılıyorlardı.

Osmanlı seçkinleri 16. ve 17. yüzyıllarda daha çok güç, daha çok toprak ve daha çok zenginlik elde ettikçe, imparatorluk sarayının iyi porselen ithal etme gücü de çoğaldı. Bunun yanı sıra, bu fetihler, tüccarların, asker-

lerin ve hatta zanaatkârlar gibi daha çok sayıda insanın daha çok geliri olması demekti. 1550'den sonra, giderek artan sayıda Çin porseleni, imparatorluk içinde seçkinlerin evlerine girmeye başladı. Dolayısıyla İznik çanak çömleği daha çok rağbet buldu ve seçkinlerin evlerinde giderek artan sayıda bulunmaya başladı. Ancak, pahalı porselenlerin kolay elde edilmesi, İznik'te üretilen taklitlerinin değerinin zamanla düşmesi demekti (Atasoy ve Raby 1994:98).

Çanak çömlekçiler saraydan gelen siparişlerin yanı sıra açık pazar için kaplar üreterek ek iş yapmaya çalışırken, bir zamanlar önde gelen müşteriler olan Osmanlı seçkinleri artık İznik'lere o kadar ilgi göstermiyorlardı; İznik kapları toplumsal düzeyin belirtisi olarak değerlerini korurken, İznik'in nitelikli seramik üreten bir merkez olma konumu yok oldu. İznik kaplarının daha geniş çapta dağıtımıyla çoğalan üretim, bu seramiklerin niteliklerini etkiledi ve yavaş yavaş kitleler için üretilmeleriyle ünlendiler (Denny 1977:190). 17. yüzyıla gelindiğinde, İznik seramiklerinin üretimi daha kötüye gitti. İznik kaplarının, artık, Osmanlı seçkinlerinin beklentilerini karşılayan bir tip saygınlığı buyuran simgesel gücü yoktu.

Sarayın koruması ve seçkinlerin siparişleri azalınca, çömlekçiler daha büyük pazarlara döndüler. Ancak bu, İznik'teki seramik geleneğine yardımcı olmadı (Atasoy ve Raby 1994:64). Bu yüksek standartları koruyamayan İznik'teki çömlekçiler, giderek değeri düşen çömlekçi üslubunda kaplar üretmeye başladılar (Atasoy ve Raby 1994:285). 1650'lere gelindiğinde, İznik'te nitelikli hiçbir seramik üretilmiyordu (Atasoy ve Raby 1994:31). Bunun yerine üretim, Çin çanak çömleğinden çok fazla etkilenmiş olan seçkin seramiklerden, orta ve alt sınıfların tükettiği ucuz seramiklerle bağlantılandırılan çanak çömleğe kaydı.

18. yüzyıla gelindiğinde, seçkinlerin ve giderek gelişen orta sınıfın seramik tüketiminde büyük değişimler oldu. Uzakdoğu'dan ithal edilen porselen, seçkinlerce tüketilmek üzere en çok istenen seramik türü oldu.[1] Ama Osmanlı devleti ve seçkin sınıflar geç Osmanlı döneminde çeşitli modernleşme ve Batılılaşma politikaları başlattıklarından, Avrupa'nın maddi kültürünün birçok biçimi imparatorluğa girdi. Avrupa'dan ithal edilen seramik de bunlar arasındaydı. Kütahya, 14. yüzyıldan başlayarak

sürekli seramik üretmesine karşın, geç Osmanlı Anadolu'sunda başlıca seramik üretim merkezleri arasında (Çanakkale'yle birlikte) daha da öne çıkmış gibi görünüyor.

İznik'te yapılan kazılara gelince, İznik'teki çalışma her şeyden önce bir üretim arkeolojisi olarak sunuldu. Bu çalışma sayesinde, üretim yöntemlerini ve tekniklerini daha iyi anlayabiliriz. Tarihsel belgeler ve satış kayıtlarının yanı sıra, bu işlerin imparatorluğun içinde ve dışında dağılımını (Atasoy ve Raby 1994) izleyebilir ya da seçkinlerin koruması altındaki mimaride nasıl kullanıldığını inceleyebiliriz (Denny 1977).

Ama İznik, büyük oranda insansız bir yöredir. Peki öyleyse bu güzel çanak çömleği kimler üretiyordu? Seramik geleneğinin doğuşuna bakılabiliyorken, onları yaratan zanaatkârların günlük yaşamları çoğunlukla göz ardı edilmiştir. İmparatorluktaki çömlekçilerin deneyimlerinin diğer esnaftan ya da işçilerden nasıl ayrıldığına dair çok az bilgimiz vardır. En önemlisi, bu insanların yaşamlarını nasıl kazandıklarını araştırabiliyorken, yaşamlarına ilişkin herhangi bir şey söyleyebiliyor muyuz?

İznik'teki araştırmanın tasarımı modern dünyanın ve Osmanlı İmparatorluğu'nun daha önceki yorumuyla uyum içindedir. İznik, imparatorluğun doruğunda olduğu varsayılan 16. yüzyılla yaklaşık aynı zamanda doruğuna ulaşır. Bu zamandan sonra imparatorluğun ve İznik'in bir "gerileme" ve "çöküntü" dönemine girdiği söylenir. Dahası, bu dönem 18. ve 19. yüzyıllarda küresel kapitalist ekonominin bölgede yayılmasıyla ilişkilendirilir. Oysa bu durumda, seçkin seramik üretiminin gerilemesi Avrupa'nın genişlemesi ya da malların ithal edilmesiyle daha az ve Çin ihraç porselenlerinin etkisiyle daha çok bağlantılıdır. Bir zamanlar yalnızca seçkinlerin kullanımı için üretildiği varsayılan Osmanlı seramikleri, bir toplumsal düzey simgesi olarak değerinin çoğunu kaybettiğinden, bu, hem seçkinleri hem seçkin olmayanları etkiler.

18. yüzyılda, Anadolu'daki Osmanlı seramik üretiminin büyük bölümü, Çanakkale ve Kütahya gibi diğer merkezlere kaydı. Buralarda üretilen çanak çömlek yaygındı ama, imparatorluk içindeki seçkin pazarlarla çok fazla rekabet edemedi; üslupları, İznik çanak çömleğinin klasik dönemde yaptığı saygın simgeciliğin etkisini artık uyandırmıyordu. Bu çanak

çömleğin çoğu geniş tüketici kesimi için üretiliyordu. Bunun yanı sıra, bu seramikler "Oryantal" sanatın örnekleri olarak Avrupa'da tutuluyordu (örn. Aslanapa vd. 1989, s. 21; Atasoy ve Raby 1994:113; Carswell, 1985; Lane, 1971:59, 63). Bu çanak çömlek, imparatorluktaki seçkin tüketiciler için nitelik bakımından düşük, kaba ve hatta geleneksel mi sayılıyordu? Köylü işi olarak isimlendirilen bu çanak çömleğin çoğu bütün Ege Bölgesi'ne ve imparatorluğun diğer bölgelerine dağıtılıyordu (Lane 1939:234). Osmanlı seramik üretiminin ve simgeciliğinin ardındaki anlam, sınıfsal bağlantı –statü– göstergesinden, parçalanan bir imparatorlukta grup bağlantısını oluşturan öğenin arkasındaki değişen anlamların göstergesine doğru dönüşmüş olabilir. Ama bu üsluplar hangi noktada "geleneksel" Türk çanak çömleği olarak yeniden tanımlandı?

Osmanlı üslubunda mavi ve beyaz seramik, başlangıçta imparatorluktaki seçkin toplumsal düzeye işaret ediyordu. Ama bu Osmanlı seramik üslubu, o zamandan beri, belirgin bir "Türk" üslubuyla ilişkilendirilir ve Türk sanat geleneğinin bir parçası olarak bir anlam taşır. İznik ve Kütahya çanak çömleğinin, geç Osmanlı dönemi Anadolu'sunda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde, Osmanlı seramiğinin canlandırılmasının temelini oluşturması daha önemlidir (Glassie 1993:444). Çoğu zaman "Türkler" ve Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı tarihinin biricik mirasçıları olarak düşünülür ve bu durumda da geleneksel bir zanaat üslubunun da mirasçısıdırlar. Ancak, çağdaş Türklerin çoğu, kültürel mirasları için, Osmanlı'nın seçkin kültürüne değil, Anadolu köylülüğüne bakarlar.

Anadolu'daki arkeolojik araştırmalar Osmanlı dönemine daha çok odaklandıkça, İznik ve diğer Osmanlı seramik çanak çömleğinin tüketim ve dağıtım örüntülerini anlamaya başlayacağız. Aynı zamanda da örüntülerin Osmanlı uyruklarının gündelik yaşamlarına ilişkin bize bilgi verdiklerini de daha iyi kavrayacağız. Ancak, seçkin olmayan gruplar için seramik üretimi bağlamında ne olduğuna ilişkin oldukça az fikrimiz vardır. Osmanlı seramik üretimi, tüketimi ve dağıtımına ilişkin bilgimizde önemli bir boşluk olduğunu ileri sürüyorum, çünkü daha küçük ölçekli, yerelleştirilmiş ya da yalnızca kullanım için üretim yapan merkezleri arkeolojik bir araştırma olmadan göremeyebiliriz. Seçkin olmayan kitleler imparatorlu-

ğun değiş tokuş ağına mı bağlıydılar? Anadolu köylüleri diğer Osmanlı eyaletlerinde değiş tokuş için üretilen kapları mı kullanıyorlardı? Glassie (1993:422) durumun bu olabileceğini ileri sürer; çünkü 19. yüzyılda Bulgar çanak çömleği çok yaygındı ve bütün imparatorlukta ticareti yapılıyordu.

Son olarak da, kahve ve tütün gibi malların tüketim örüntülerindeki değişiklikler, kahve fincanları ya da lüleler gibi bu maddelerle kullanılan çok çeşitli seramik kapların üretimi, değiş tokuşu ve tüketimi üzerinde ne gibi roller oynadı? Osmanlı Anadolu'sunda seçkin olmayan toplulukların yaşam deneyimlerini anlayabilmemiz için bu ilişkilerin anlaşılmasının ipuçları nedir?

Sonuçlar

Daha önce belirttiğim gibi, bu bölüm, şu anki verilerin araştırmaya elverdiğinden çok daha fazla soruyu ortaya attı. Bir seçkin olmayan toplumsal eylem arkeolojisine doğru ilerlerken, maddi kültürün kullanımı çeşitli çözümleme ölçeklerinde değerlendirilmelidir. Çözümlemenin en büyük ölçeğinde, modern çağı tüketicilerin maddi nesneler denizinde yüzmesi olarak niteleyen toplumsal eğilimler, eğilimleri kültürel bağlamda ve anlamı maddi kültür ve diğer tüketim mallarına yükleyerek incelememizi sağlar. En küçük ölçekte, bireysel eylem Osmanlı seramik tüketiminin ardındaki güdüleri ve dürtüleri anlamamıza yardımcı olabilir. Her iki ölçek de kavrama olanakları sunabilir ve biz Osmanlı toplumundaki en iddiasız unsurun maddi kültürü oluşturma, kullanma ve yönlendirme süreçlerini anlamada başladığımız noktaya dönebiliriz. Üretim ve tüketim örüntülerini anlamak, bizim, küresel ve yerel arenalarda maddi malların kullanımıyla yaratılan tartışmaları değerlendirebilmek kadar, anlamamıza da yardımcı olabilir.

Seçkin olmayanların tüketiminin arkeolojisine doğru ilerleme girişiminde, seçkin olmayanların tüketimindeki ve üretimindeki değişikliklerin, onların yaşam deneyimlerini anlamada büyük önem taşıdığını ileri sürdüm. Onların yaşamlarındaki değişiklikler yalnızca Avrupa'nın güçlerine ya da modalarına karşı basit tepkiler değildi. Bu durumda, seramik kullanımı, imparatorluğun "doruğunda" olduğu sırada, seçkin bir sınıfı ve daha sonraki yıllarında da küresel dolaşıklık bağlamında toplumun seçkin olmayan kesi-

mini temsil eden simgelerin yaratılmasında yardımcı oldu. Bu, aynı zamanda, bir imparatorluktaki halkın, imparatorlukla ilişkilendirilen simgeler aracılığıyla, küresel bir sisteme bağlanmış oldukları anlamını da taşıyabilir.

Bu makale, özellikle seramiğin tüketim örüntülerinin seçkin olmayan kitleler arasında toplumsal hareketlerdeki değişimlere nasıl işaret edebileceğine bakarak, gelecekte Osmanlı dönemi Anadolu'sunda yapılacak arkeolojik araştırmalar için bir içerik sağlama amacını taşıyordu. Bu bölgenin arkeolojileri açığa çıkmaya başladıkça ve biz Osmanlı dönemi seramiklerinin dağılımını daha açık anladıkça, seçkin olmayan toplumsal hareketle ilgili daha acil konuları araştırmaya başlayabiliriz.

TEŞEKKÜR

Bu bildiri henüz hazırlanma aşamasındayken birçok müsveddeyi okudukları için Laurie Miroff, Mary Price ve Uzi Baram'a teşekkür etmek isterim. Bu bildiri Nisan 1995'te ilk sunulduğundan beri çok genişlemişse de Osmanlı İmparatorluğu Arkeolojisi İçin Yeni Temellerin Atılması Konferansı'nda okunan "Men of Even More Modest Substance: Towards an Archaeology of Non-Elite Consumption in Ottoman Empire" ("Daha da Alçak Gönüllü Bir Varlığın Bireyleri: Osmanlı Anadolu'sunda Seçkin-Olmayan Sınıfın Tüketim Arkeolojisine Doğru") başlıklı daha önceki bildiriye dayanır. Bu son biçimi, kısmen Toplumsal Bilimler Araştırma Konseyi-NMERTA Programı (Social Science Research Council-NMERTA Program, 1996-1997) ve Türkiye Araştırmaları Enstitüsü'nden (Institute of Turkish Studies, Inc., 1997-1998) verilen ön-tez burslarından fon alarak ön-tez araştırmalarından çok yararlandı.

NOT

1 Yüzyıllar boyunca saray, on bin parçadan çoğu bugüne kalan ihracat porselenlerinden oluşan dünyadaki en önemli koleksiyonlardan birini topladı (Atasoy ve Raby 1994:15).

Üçüncü Ayrım

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ticaret, Geçim ve İdeoloji

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ticaret, Geçim ve İdeoloji

Bir önceki bölümde görüldüğü gibi, bölgelerde yüzey araştırması yapılmasının, arkeolojik yerlerin kazılmasının ve buluntuların çözümlenmesinin amaçlarından biri, yerel tarihlerin araştırılmasıdır. Ama Osmanlı İmparatorluğu'nun arkeolojisi, bölgenin genel arkeolojisi içindeki Osmanlı döneminden kalan yapıtları ve kültürel peyzajı da kapsayarak genel arkeolojiyi ilgilendiren konuları ele alabilir. Ticaret, geçim ve ideolojinin incelemesi arkeolojik araştırmanın üç direğidir. Bu bölümdeki vaka araştırmaları, arkeoloji disiplininin temel ilgi alanı olan bu konularla ilgilenen arkeologlarla bir diyalog başlatır. Tarihsel arkeoloji, maddi kalıntılarla genel arkeolojinin sorunları olan konuların karşılıklı ilişkilerini ortaya çıkarmak üzere, belli bir dönem içinde olanları denetleyerek bir tür etnoarkeoloji olarak kullanılageldi. Bu bölümdeki örnekler, Osmanlı İmparatorluğu'nun sırasıyla ticaret, geçim ve ideoloji arkeolojisinin ortaya çıkarabileceği daha önceki dönemlerin içyüzünün resmini çizer. Bunun yanı sıra, vaka araştırmaları, Osmanlı İmparatorluğu için büyük çaplı, önemli bir konuya giriş noktalarını gösterir: Son birkaç yüzyılda devlet (ve yönetim yapıları) ve yerel yönetimler arasındaki karşılıklı etkileşimi gösterir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi tarihleri sultana ve sarayına odaklanır. Kanuni Sultan Süleyman gibi (Batı'da daha çok Muhteşem Süleyman diye bilinir) büyük liderlerin, imparatorluğu genişleterek ve düzenli bir idare sağlayarak devleti iyi yönettikleri anlaşılır. Özellikle daha sonraki diğer sultanlar yanlış yönlendirilmiş ya da daha düşük düzeyli olarak tanıtılırlar. Bireysel saltanatlar tarihçilere bırakılabilir, ama yaygın yaklaşımlar imparatorluğu hükümdarlarından ayrı tutmaz. Osmanlı İmparatorluğu'nun arkeolojik yönden araştırılması, imparatorluk yönetiminin karşılaştırmalı araştırmasına katkıda bulunabilir. Tarihsel arkeoloji, denetimden çok etkileri incelemeye eğilimlidir; bu başlık altındaki bölümler, egemenlik ve direnmeyle, arkeolojik belgelerden uzlaşma ve toplumsal değişim arasındaki ilişkileri ortaya çıkarmak üzere, modern çağda bir imparatorlu-

ğun güç dinamiklerinin keşfini sağlayacak olanakları gösterir. Yazarlardan her biri Osmanlı İmparatorluğu ve dönemini aşan konuları ele alır. LaBianca, Ürdün'deki daha erken dönemlere karşı Osmanlı dönemi için göreceli veri zenginliğine işaret ederken, bu konuda çok açıktır.

Katkılardan üçü, imparatorluğun planlanmasının ve yönetiminin dinamiklerini aydınlatır. Kızıldeniz'deki bir batıkta, Osmanlı İmparatorluğu'nun coğrafi tarihine damgasını vuran uzun mesafelerle yapılan yaygın ticaretin kanıtlarını buluruz. Ward'un çıkardığı Doğu ve Güney Asya'dan gelen mallar, Akdeniz'in doğusuna akan ticareti betimler ve 18. yüzyıldaki bir anın resmini gösterir. Malların dağılımını tüccarların tercihleri bağlamında, Çin'in ihraç porselenlerinden yola çıkarak ortaya çıkarabiliriz. Sadana Adası batığında süren kazılar, malların kronolojik olarak bir resminin çizilmesine yardımcı olarak ve 18. yüzyılda ticaretin küreselleşmesinin anlaşılmasını sağlar. Ama aynı zamanda malların hareketine duyulan genel arkeolojik ilgiye de katkıda bulunur. Örneğin, etmen ve toplumsal süreç arasındaki dengeyle ilgili, Ward bize, Çin'deki İngiliz tüccarların yaptıkları tercihlere ilişkin belgelenmiş kanıtlar sunar. Belli tür yapıtların yokluğu (örneğin, seramik bezemesinde insan figürünün olmaması), Osmanlı İmparatorluğu için ideolojinin, tüketici tercihinin ve ticaretin kesişme noktasını gösterir. Birbiriyle teması olan kültürlerin maddi kanıtları bu örnekte açıkça ortaya çıkar.

LaBianca, imparatorluğun denetimiyle yerel düzeydeki direnmenin kesişmesini ustaca ele alır. LaBianca'nın besin sistemleri yaklaşımı, Madaba Ovaları Projesi'nin Osmanlı döneminin arkeolojik kalıntılarının büyük çaplı karşılaştırmalı konularını da içerir. Geçim, insanların yediklerinden daha önemlidir; LaBianca besin düzeninde insanların çevreye etkisinin iç yüzünün yanı sıra, imparatorluk yönetimine karşı yerel bir direnişi de saptar. Bu çerçeve arkeolojik verilerin yeterli olmadığı durumların yanı sıra, tarihteki boşluklara ilişkin de sorular sorulmasını sağlar.

Osmanlı İmparatorluğu, bir İslam imparatorluğu biçimiydi. Tarihsel arkeolojinin çoğu, dinin maddi karşılıklarını göz ardı etmiştir; Snyder bir konuyu ideoloji bağlamında ele almak için, cami mimarisindeki değişimleri tanımlar. Onun cami tipolojisi merkezi hükümetin simgelenme-

sindeki değişimi gösterir. 16. yüzyıla gelindiğinde camiler büyüdükçe, tasarımın cami içinin aydınlatılması için teknolojik yenilikleri içermesi gerekti. Biz mimarideki değişimlerle ortamın ne kadar değiştiğini duyumsarız. Bir geleneğin tarihsel dinamikleri açıkça ortaya konar ve bu da arkeologlar için önemli bir ilerlemedir. İslami bir dini yapıyı oluşturan öğelerin göstergeleri açıktır. Snyder, mimari geleneğin durağanlıkla eşitlenmesi yerine, geleneğin değişebilir olduğunu görmemize yardım eder. Işığın mimari çağrışımlarını araştırması, mimarlığın toplumsal açıdan araştırılması için bize yeni ufuklar açar ve bu bölümdeki diğer alt bölümler gibi, camilerin idari planlanmasının dini yapıların gerçek kullanımıyla kesişmesi, İmparatorluğun dinamik güç ilişkilerini öne çıkarır.

Bu bölümdeki konular arkeolojinin tipik konularına örnek oluşturuyor ve Osmanlı döneminin maddi kalıntılarını yenilikçi bir biçimde kullanıyor. Konular, Osmanlı arkeolojisinin hem Ortadoğu arkeolojisiyle hem tarihsel arkeolojiyle sürdürmesi gereken iletişimin bir parçasıdır. Toplumsal ilişkilerin anlaşılması, Osmanlı İmparatorluğu'nun daha iyi kavranmasını ve diğer imparatorluklara ilişkin soruların ortaya atılmasını sağlayabilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal tarihçileri imparatorluğu karşılaştırmalı olarak anlama çabasındalar; arkeolojik araştırma bu çabayı hızlandırabilir. Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin arkeolojik bir bakış açısı, onun küresel tarihin bir parçası olarak konumlandırılmasına katkıda bulunabilir. Bu vaka çalışmaları aynı zamanda o iletişimin parçalarıdır.

Cheryl Ward

SADANA ADASI BATIĞI

18. Yüzyıl Ortasına Ait Bir Define

Batık

7.

Sanayi Devrimi'nden önce yelken açan gemiler dünyanın en büyük ve karmaşık makineleriydi. Bu yüzen ticaret merkezleri, insanlar ve düşünceler için ülkeler ve kıtalar arasında bir suyolu işlevini görüyordu. Yaklaşık iki buçuk yüzyıl önce, Mısır kıyılarının hemen açıklarında yaklaşık 900 tonluk yük taşıyabilen bir gemi, mercan kayalıklarına çarptı ve Kızıldeniz'in 40 m dibine battı. 1994'ten beri Mısır'ın Deniz Arkeolojisi Enstitüsü, Mısırlı yetkililer ve kuruluşlarla işbirliği yaparak Sadana Adası batığını araştırıyor (Haldane 1994, 1996).

Arkeologlar bugüne kadar, Sualtı Eski Eserleri İskenderiye Laboratuvarı'nda (Alexandria Laboratory for Submerged Antiquities) depolanan yaklaşık 3.000 yapıt çıkardılar; bu yapıtları kataloglandılar, temizlediler ve koruma altına aldılar. Bu, INA-Mısır ile Mısır Eski Eserler Yüksek Kurulu'nun ortak projesiydi (Haldane 1996). Çin ihraç porselenleri, toprak su kapları ve sofra takımları, bakır mutfak araç gereçleri ve tencereler, cam içki şişeleri, çok çeşitli baharat, kokulu reçine ve diğer organik kalıntılar ve pipo ve takı gibi daha kişisel eşya Kızıldeniz'in bir bölümündeki ticaret açısından şaşırtıcı düzeyde maddi veri sunar.

Bu bölgedeki ticaret daha güneydeki ticaretten daha az belgelenmiştir ve daha az bilinir (Brouwar 1991, 1992; McGowan 1994). Safaga'nın yaklaşık 15 km güneyinde, kendisi de ancak 500 m uzunluğunda olan Sadana Adası'nın kıyısında yine 500 m uzunluğunda bir kayalık uzanır. Burada 1995 ve 1996 yıllarında tam iki mevsim süresince kazı yapıldı; üçüncü ve son keşif 1998'in yazına programlandı. Yapılan 3.000 dalıştan elde edilen verilerden, yazarın yönetiminde korunan ve araştırılan davetkar bir yapıt seçkisinin sağlanmasının yanı sıra, bu kazı yerinin anlaşılması için de bir çerçeve oluşturuldu.

Batığın yeri, kayalığın kuzey yönünde denizin 30 ile 40 m derinindedir ve kumluk deniz yatağında yaklaşık 50 m'lik bir alanı kaplar. Gemi, başı kıçından daha derinde ve sancak tarafının büyük bir bölümü kopmuş olmak üzere ulaşılamayacak bir biçimde kayalığa paralel olarak yatmaktadır. Çapraz kirişli ve kesitleri 60x60 cm'den daha fazla olan büyük kalaslardan yapılmış demir bir ızgarayla, geminin kıç bölümüne dokunulmamıştır. Gemi kabuk tekniğiyle yapılmış gibi görünmektedir. Bu teknikte tahta kaplama kabuk, iskeletten önce yapılır, ama Sadana gemisinde ahşap, önce kabuğu yapılmış olan teknelerin çoğunda olduğu gibi, ne ekleme ne de düzyanaşma tekniğindedir. Kalasları oldukça ince bir tabaka kumla kaplıdır ve bugün burada çok az yapıt vardır. Geminin Amerika Birleşik Devletleri'nden daha yaşlı olmasına karşın, bölgesel arkeologlar daha eski geçmişe odaklandıkça, bu bölgede karşılaştırılabilecek başka kara alanları bulmak şaşırtıcı derecede güçtür.

1764 tarihli bakır bir leğenin üzerindeki Arapça yazı, geminin son seferini 18. yüzyılın ortasına tarihler. Çin porselenleri, Hint karabiberi ve hindistancevizleri, Hint Okyanusu'ndaki adalardan baharat, toprak kaplar, tütsü ve Hadramaut'tan kahve, uluslararası ilişkileri ve değiş tokuşa örnek sunarken, kuzeye doğru bir yolculuğu da gösterir (McGowan 1994; Raby 1986). Gemide bir topun olmaması, yapılan seferlerin, Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içindeki Kızıldeniz'le sınırlı olduğunu ve Batı Hint Okyanusu'yla Kızıldeniz'in güneyindeki diğer gemilerde bulunan malları almakta tereddüt etmeyen korsanlarla Avrupalı ticaret gemilerine karşı kendisini koruma gereği duymadığını gösterir (Brouwer 1991, 1992). Geminin iç ayrıntıları çağdaşı Çinli, Akdenizli, Avrupalı ya da Amerikan su araçlarıyla çok az benzerlik gösterir. Sadana gemisi, Arap yelkenlileri [Zambuk] gibi düzyanaşmalı olmamasına ve eklenmemiş olmasına karşın, kerestesinin ve teknesinin boyutları, Batı ya da Uzakdoğu örnekleriyle değil de, bu batı Hint Okyanusu gemileriyle daha çok ortak özelliğe sahiptir. Bugüne kadar hiçbir gemi uzmanı kazılan bir gemide Sadana gemisinin eşsiz yapımının belgelenmesinin önemini arttıran benzer bir yapım bildirmedi.

Arkeolojik kazıların ve tarihsel çalışmaların çoğu, Osmanlı döneminde Akdeniz'deki ticarete odaklanır, ama Kızıldeniz ve Hint Okyanu-

su'ndaki ticaretin gelgitleri çok az anlaşılır (Panzac 1992; Chaudhuri 1985; Das Gupta 1987; Lewis 1973). Kazının başlıca amaçlarından biri, bölgenin tarihsel, ekonomik ve coğrafi bağlamında geminin rolünü araştırmaktır. Yükten çok kişisel eşya olarak sınıflandırılan yapıtların çözümlenmesi, gemi gibi mürettebatın da Avrupalı olmadığını gösterir. Buluntuların yetersizliği, güçlü İslam kültürü paralellikleri ve hatta Arapça yazı, tarihsel kaynakların da onayladığı gibi Müslüman bir mürettebata işaret eder (Raymond 1973; Hansen 1964; Niebuhr 1772, 1774). Böylece bu çalışma bizim Arap ve Hint denizcilerine ilişkin bilgimizi önemli ölçüde geliştirecektir.

Şarm el Şeyh'te Avner Raban'ın kazdığı biraz daha erkene tarihlenen bir batığın, daha çok Arap dünyasına özgü yaklaşık 1.000 toprak su kabından (*qulal*) oluşan yüküne karşın, güçlü Akdeniz bağlantıları vardır. Şarm el Şeyh gemisi tipik doğu Akdeniz yapım tekniklerine dayanıyordu ve daha çok köknar ve çamdan yapılmıştı. Kıyıya oldukça yakın bir yerde çıpa tarafından batan gemi, su hattına kadar yanmıştır. Kalıntılar gemi batmadan önce kurtarıldığı ya da boşaltıldığı ya da hatta daha önceki bir seferden kaldığı için, kamara bölümü olduğu düşünülen bölümde yalnızca bir avuç porselen parçası duruyordu. Bunlar gemiyi geç Kangxi dönemine (1662-1722) tarihler ve Raban 18. yüzyılın ikinci çeyreğine ilişkin bir tarih önerir. İsrail, yeni siyasal uzlaşmanın bir parçası olarak, yakın zamanda bütün Şarm el Şeyh buluntularını Mısır'a geri verdi ama ben seçkiyi görmedim.

Kızıldeniz birçok Doğu ürünü için Avrupa'ya geçiş yoluydu ve mercan kıyılar boyunca gemi seferlerinin tehlikelerine karşın, deniz yolculuğu karadaki kervanlardan çok daha ucuz ve güvenliydi. 18. yüzyılın başlarında Basra Körfezi'ndeki Safevi hanedanının çöküşü, buradaki ticaret ağlarını zayıflattı ve ticari ilginin Kızıldeniz'e kaymasına neden olan korsanlığın kıyılarda yayılmasına yol açtı. Avrupalı gemilerin Süveyş'e 16. yüzyıldan başlayarak sefer yapmalarına karşın, 18. yüzyılın ortalarında Cidde'nin kuzeyine çok az sefer düzenliyorlardı (Faroqhi 1994; Chaudhuri 1978). Avrupalılar hâlâ bölgesel ticaretin önemli bir öğesini oluşturuyordu, çünkü yalnızca Çin'den ve Batı Hindistan'dan, Muha'ya, Doğu'nun çanak çömleğini getirmekle kalmıyorlar, aynı zamanda da, İskenderiye'den satın alınan ve

yüklenen, özellikle kahve gibi mallarla ticaret hattını uzatıyorlardı (Raymond 1973). Hint gemileri de aynı rotayı izliyordu (Parkinson 1948).

Kızıldeniz ticaretinin çoğu Mısır'a karmaşık bir yolla ulaşıyordu. Gemiler Çin ve Endonezya'dan mal alıyor ve çoğu zaman bu yükleri Hindistan'daki Surat gibi diğer merkezlerde aktarma yapıyorlardı. Hint gemileri ve diğer gemiler oradan ilkbahar musonlarını yakalıyor ve Uzakdoğu'nun porseleni gibi lüks malların yanı sıra, yerel üretim olan baharat ve dokumaları Muha ve Cidde'ye taşıyorlardı. Kahve, baharat, tütsü porselen ve ucuz dokumalar oradaki pazarlara hâkimdi ve gezginler limanları Hint Okyanusu'nun her köşesinden gelen gemilerle dolu olarak tanımlıyorlardı. Hem Süveyş'te hem Cidde'de Hint gemileri özellikle yaygındı. Bu güçlü ticari ve kültürel bağların araştırılması, bu bölgedeki karşılıklı etkileşimin çapının ve derinliğinin anlaşılması için önemlidir ve o dönemde en çok aranan malları taşıyan bir geminin incelenmesi bunun için çok heyecan verici bir olanak sunar. Bu katkı ön buluntuları bildirir ve bunların önemi üzerine düşünceleri sunar. Karşılaştırılacak kazılıp çıkarılmış başka seçki olmadığından, bu buluntular çok dikkatle incelenmelidir.

Raban, Şarm el Şeyh batığından elde edilen *qulal*'ın kökenini tanımlayamamanın verdiği hayal kırıklığını belirtti, çünkü ortaçağ sonrasına tarihlenen çok az örnek saptanabiliyor. Sadana Adası batığından elde edilen yapıtların ve organik kalıntıların çok fazla çeşitliliğine bakıldığında, Kızıldeniz'in kuzeyinden yapılan yüklemelerin öyküsünün daha karmaşık olduğu açıktır. Örneğin, Richard Kilburn'in İngiltere'nin Doğu Hint Kumpanyası'nın arşivlerinde yaptığı araştırma, Muha'da satılmak üzere Kanton'da porselen alan çalışanlara yazılmış, Sadana Adası gemisinin neredeyse manifestosu olabilecek, bir talimat mektubunu ortaya çıkardı (aşağıya bkz). İstanbul'da Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki şaşırtıcı Çin porselenleri seçkisi aynı türden birçok objeyi içerir (Krahl ve Ayers 1986). En büyük gemi sınıfından (50 m ve daha uzun) olanların bile, kendi paralarını, Kızıldeniz gemilerinin fahiş navlunlarıyla, yalnızca üç yolculuktan sonra çıkardıklarını, Carsten Niebuhr'ün tarihini yazdığı bir Danimarka bilimsel gezisinden öğreniyoruz (Niebuhr 1772, 1774; Hansen 1964). Niebuhr aynı zamanda da, 500 ya da 600 hacının yanı sıra 75 kadar mürettebatı, eşleri ve ço-

cuklarıyla taşıyan bu dev gemilerden birindeki günlük yaşamın özel bir portresini çizer.

Sadana Adası gemisi, INA-Mısır'ın Kuzey Kızıldeniz'de saptadığı bu boyutta ve benzer yük taşıyan dört gemiden biridir. Hurgada yakınlarında Şarm el Şeyh'teki denizin 50 m dibinde bulunan ikinci bir porselen batık ve 1980'lerin başında Cidde'nin kuzeyinde kurtarılan porselen yük, bu bölgenin kuzeyine giden etkin bir ticaret yolu olduğunu gösterir. Sadana Adası batığı önemli boyutta tekne kalıntısı ve var olan yüküyle birlikte ulaşılabilen tek batıktır ve geminin son yolculuğunu, dört deniz ötesindeki daha büyük bir ticari ve toplumsal dünyaya bağlayan 18. yüzyıl ortasındaki küresel bir girişimin yakından incelenmesi için benzersiz bir olanak sunar. Kazılar 1998'de bitirileceğinden, aşağıda sunulan bütün sonuçlar deneyseldir.

Bu kazı yerinden en çok sayıda çıkarılan buluntular Çin ihraç porselenleri ve toprak su kaplarıdır. Bugüne kadar çıkarılan 540 tam ve yüzlerce kırık porselen obje, Çin'deki fırın merkezlerinde Ortadoğu pazarına ihraç için üretilen özel bir sınıf çanak çömleği temsil eder. İnsan figürünün betimlenmesindeki kültürel yasaklar, Ortadoğu'da satılan porselenlerin çoğunun çiçek desenli olduğunu gösterir. En azından varış yeri Kızıldeniz olan yüklerin Avrupalı acentelerinden bazıları farklı yükleri almamaları konusunda ciddi biçimde uyarılıyorlardı. Bu da hem pazar seçimini kısıtlamak hem de pazarın talebini karşılamakla sonuçlanıyordu. İngiliz gemisi *Princess Amelia* için porselen almakla yükümlü bir kişiye Londra ofisinden yazılmış 1723 tarihli bir mektup, daha sonra satılmak üzere Çin'de mal seçme işini kısaca şöyle anlatır:

> 300 ile 350 sandık arası Çin porseleni. Bu malın sağlanması için özel ya da tam talimat vermek olanaksız. Her zaman genel bir kural göz önünde bulundurulmalıdır, bu da insan türünün ya da herhangi bir hayvanın figürü bulunan herhangi bir [aynen alınmıştır] çanak çömleği hiçbir zaman paketlememektir ve daha önce renkli egemendi, hâlâ da böyle olması olasıdır, kırmızı ve yaldız en çok rağbette olandı; tüm parçanın dörtte üçünün renkli dörtte birinin

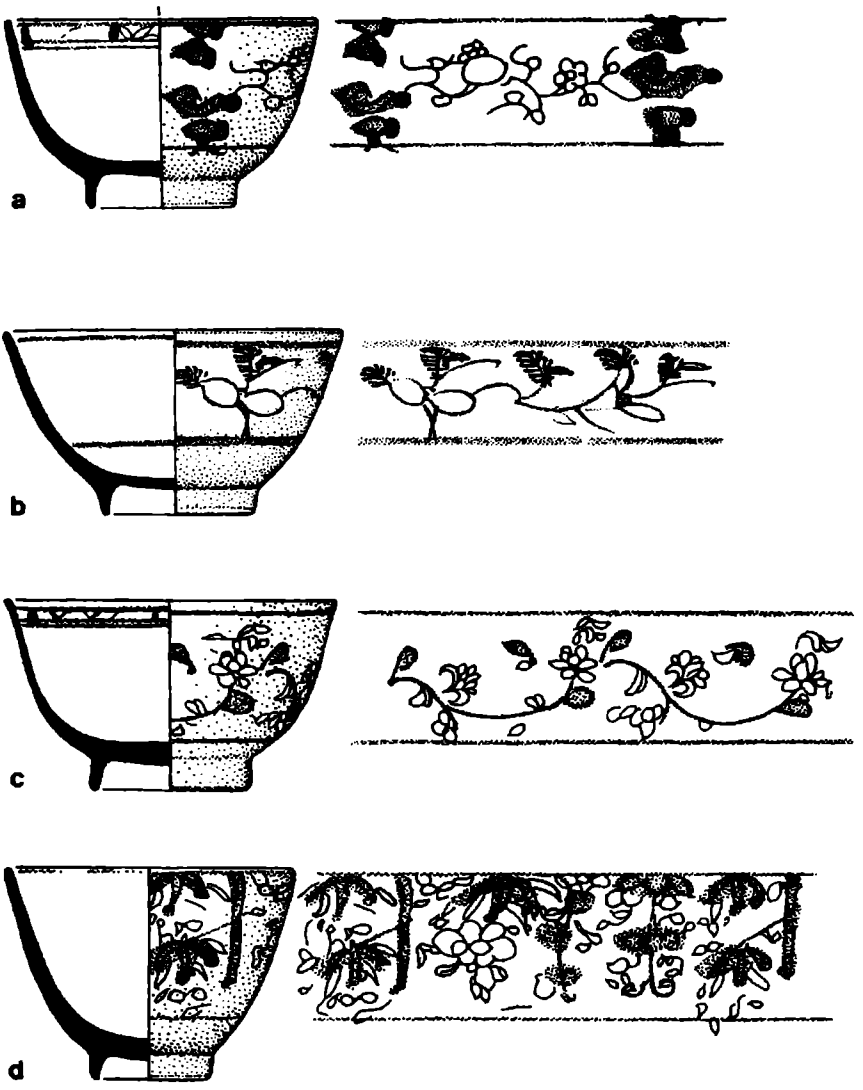
mavi beyaz olması alışılagelen renkli seçimidir (Richard Kilburn 1996, kişisel iletişim).

Sadana Adası seçkisi hayvan (iki leylek) bezemeli bir tek parçayı içerirken, insan bezemeli hiçbir parça yoktur ve bu da alıcıların daha figüratif üslupları istemediklerini ya da onlara ulaşamadıklarını gösterir.

Tek renk sırlı, mineli (aynı zamanda renkli ya da Çin İmari'si de denir), beyaz ve mavi-beyaz bezemeli çanak çömlek, Osmanlı dünyasında bilinen ve kullanılan Çin porselenlerinin çeşitliliğine bakmamızı sağlar. Sadana seçkisi Avrupa ve diğer yerlerde büyük sayılarda ticareti yapılan yaygın mavi beyaz porselenlerin birçok türünü içerir. İçi şakayık rulo, dışı iki çıplak dal motifli en az 170 mavi-beyaz tabak çıkarıldı. Tabakların çapı Topkapı Sarayı seçkisinde bulunanlar gibi ya 34,4 ya da 37,8 cm'dir ve ya 17. yüzyılın sonlarına ya da 18. yüzyılın başlarına tarihlenir (Krahl ve Ayers, 1986:1026, no. 2208) Yine Sadana'da bulunan diğer iki mavi-beyaz düz fincan tabağı biçimli Topkapı tabağı tasarımları 18. yüzyılın başına tarihlenir (Krahl ve Ayers, 1986:1072, no. 2405 ve 1073, no. 2408).

En az 15 değişik tür 210'dan fazla fincan grubu; seladon ve tek renkli, kahverengi sırlı örneklerini (tipik olarak 17. yüzyılın sonlarına tarihlenen), kobalt mavisi gövdeleri bir kez yaldızla kaplanmış olanlarını, sıraltı mavi erik çiçeğiyle bezenmiş dört yapraklı madalyonlu kahverengi sırlı bir türünü ve Çin İmari grubundan çok sayıda diğer örnekleri içerir (Şekil 7.1). Son örneklerden çoğunda, fırınlandıktan sonra uygulanan mineli kırmızı, sarı, yeşil ya da yaldız gibi renklerle bir zamanlar parlak olan bir örüntünün yalnızca sıraltı mavi bezemesi kalmıştır. Mineli renkler denizden çıkarılan parçalar üzerinde ender olarak görülür, ama sabırla ve yandan gelen ışıkla porselenlerdeki özgün yerlerinin izlenmesi olasıdır, çünkü mine, sırlı yüzeyleri tuzlu suyun etkilerinden kısmen koruyacak kadar uzun süre dayanır. Bu tür bir çalışma, obje tuzdan arındırılıp kurutulduktan sonra yapılmalıdır. Bu nedenle hâlâ koruma altında olduklarından, Sadana buluntularının çok azının üzerindeki "gölgeleri" tanımlandı.

Büyük kâselerden bazıları bu süreçten geçti. Sıraltı mavi yapraklar, yeşeren çimenler ve panolardan oluşan bir çerçevede yalnızca gölge olarak

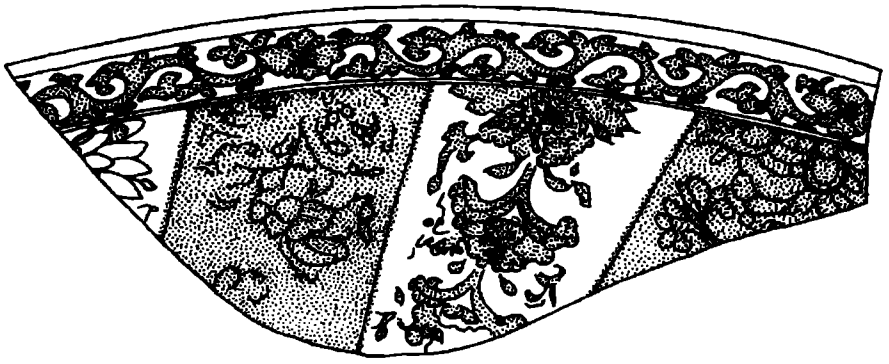

Şekil 7.1. Mavi alt-sırlı (noktalarla hakkedilmiş) ve kesintili çizgili (somut çizgili) porselen kahve fincanları; (a) 2-312, AÇ 7.3 cm.; (b) 2-334, AÇ 8.1 cm.; (c) R2-24, AÇ 7.9 cm.; 2-397, AÇ 6.9 cm. (Bütün çizimler N.Piercy'nindir.)

korunmuş sarı zambaklı ve krizantemli 2-65 no'lu kâse, Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki TKS 4062 no'lu kâsenin neredeyse tıpkısıdır (Krahl ve Ayers, 1986:1216, no. 3011). Topkapı kâsesi % 15 daha büyüktür ve 18. yüzyılın başlarına tarihlenir. Asma yaprağı biçiminde madalyonlu Sadana çanakları ve nakış gibi gölge örüntüleriyle spiralleşen mavi panolu diğer bir kâse de (Şekil 7.2) Topkapı seçkisinde benzerlerini bulur (Krahl ve Ayers 1986:1296, no. 3343; 1339, no. 3525). Bu örneklerin ilki 18. yüzyılın ikinci çeyreğine ve diğeri 1730-60'a tarihlenir ve böylece Sadana Adası'nın tarihlemesiyle yakından çakışır.

Her iki üslubu taşıyan, bunlardan daha küçük 66 kâse, fırınlamadan sonra uygulanan renkleri sergiler. Birinin üzerinde mavi bir çit, bezeyici kayalar ve bitkisel öğeler hâlâ durur; diğer birinin içinde 10 tane açık ve koyu renkli çiçek yaprağından oluşan merkezi bir gül bezek dönüşümlü olarak bulunurken, dışı çiçekler ve serpme bitkisel desenlerle bezelidir. Yanlardaki mavi çiçekli panoları çevreleyen ve şimdi görünmeyen baklava biçimli bir bordür, bezemeyi bütünler.

Mineli tabak çanak kataloğu bugün, düz beyaz olan, ama aslında merkezi bir çiçek demeti ve ondüleli bir kenar motifiyle bezeli sığ kapları ve tabakları da içerir (Şekil 7.3). Köşeli ayraç kabartmalı ve çıkıntılı kenarları olan 47 düz tabak ve 26 tabağın kabartmaya doğru uzanan altı pandan-

Şekil 7.2. Mavi alt sırlı (geniş noktayla hakkedilmiş) ve kesintili çizgili (somut çizgiler ve çevreledikleri hakkedilmiş alanlar).Y. 9 cm. (Çizim N. Piercy'nindir.)

Şekil 7.3. Kesintili çizgili porselen tabak 2-348. Ç. 27.3 cm. (Çizim N.Piercy'nindir.)

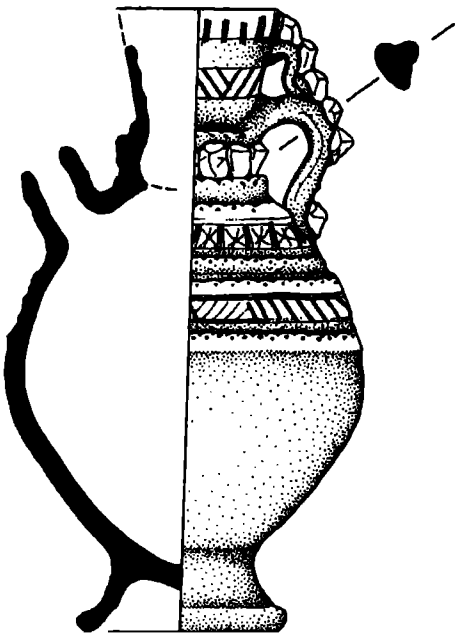
tif bezemesi vardır. Büyük tabaklardan en azından biri de birbirine benzeyen bu parçalardandır. Merkezi bezemenin benzerleri saptanmamıştır, ama olasılıkla deniz kabuklarından ve bereket boynuzlarından alınan kenar motifi 1745'e tarihlenen bir Quinlong örneğindekini andırır (Howard, 1994:84-5, no.70).*

Değişik türlerin tanımlamalarında belirtildiği gibi, Sadana Adası porselenlerinin tarihlenmesi geleneksel yorumlamalara göre bir yüzyıla yayılır. Ortadoğu'da tam da bu mallara çok ve sürekli talepten dolayı, porselenin bu kadar uzun bir süreden beri imal edilip yalnızca 1760'tan sonra ticaretinin yapılması olası değildir. Bu döneme ilişkin porselen kaplar nadiren tam bir tarih verecek bir saltanat damgası taşır. Dolayısıyla Sadana Adası gemisinin yükünün ilerde, İslam dünyasındaki pazar güçlerini anlamamıza yardımcı olabileceği gibi, Qing Hanedanı'nın kronolojisine ilişkin yeni ve hâlâ var olan sorunların açıklanmasına da yardımcı olması olasıdır. Porse-

* Richard Kilburn nezaket göstererek bu bilgiyi bana verdi. –C.W.

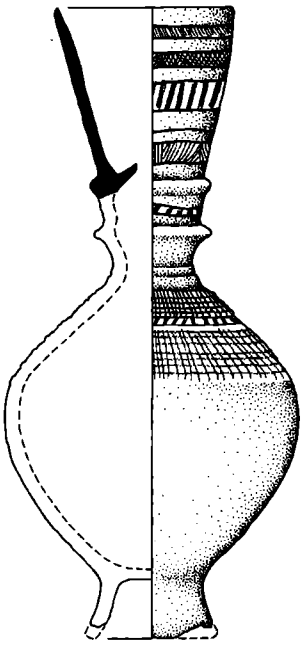
len üzerine uzman olan bilim adamlarının verdiği tarihler benzer parçalar için 1650'yle 1760 arasında değiştiğinden, tasarımdaki değişiklikler Ortadoğu'da, Avrupa ve Amerika'ya satılan porselenlerinkinden çok daha yavaş bir takvimi izlemiş olabilir.

Batıktan çıkarılan toprak su kaplarının kesin tarihlenmiş örneklerle karşılaştırılması daha güçtür (Şekil 7.4 ve 7.5). 1998'de 30'dan fazla türde 800 *qulal* geminin kıç bölümünden çıkarıldı ve en az aynı sayıda buluntu incelenmek üzere deniz yatağında durmaktadır. Karada çalışan arkeologlar bu kapların kesin tarihlenmiş neredeyse hiçbir örneğini sağlayamadıklarından, karşılaştırılacak malzeme bulma çabaları çok az sonuç verdi. Bu kapların hepsi bol katkılı birbirinin benzeri gri-kahverengi malzemeden yapılmıştır. Birçok *qulal* kazıma çizgiyle ve kilden plastik aplike öğelerle bezelidir ve hepsi de oldukça yüksek ısılarda fırınlanmıştır. Biçimler testileri (hem kulplu hem kulpsuz), kadehleri ve düz uzun boyunlu türleri içerir. Hem küçük hem büyük (55 cm yüksekliğinde) örnekler için tutamaklı kapaklar da çıkarılmıştır.

Şekil 7.4. Kazıma ve aplike plastik bezemeli toprak su kabı (*qulal*) 1-643. Y.23.1 (Çizim L. Piercy'nindir)

Qulal'ler, modern *qulal* satıcılarının kaplarını sergilerken yaptıkları gibi, bir katmandakilerin tabanlarının alt ve üst katmandakilerin boyunları arasına gelecek biçimde yatay katmanlar halinde ambalajlanmıştır. Bezemenin zengin çeşitliliğine karşın, türlerin çoğu, yükseklik ve azami genişlik bağlamında oldukça standart bir boyut aralığındadır. Bu da değişik biçimdekilerin istiflenmesini kolaylaştırıyordu.

Şekil 7.5. Kazıma bezemeli toprak su testisi (*qulal*) 1-244. Y.26.2 cm. (Çizim L. Piercy'nindir.)

Diğer toprak objeler üç tür büyük depolama küplerinin (*zila*), sırlı kâse parçalarının, *ballas* türü amforaların, düz dipli leğenlerin, tütsü kaplarının, emzikli bir kabın ve bezemeli lüle çanaklarının (Şekil 7.6) yanı sıra, bir de nargile için incelikle işlenmiş ve kırmızı astarlı bir *kursi*'yi (kömür konan bölüm) içerir (Şekil 7.7a). İçi ince çatlaklı koyu yeşil sırlı ve kulplu özgün bir küple, sarı ve kahverengi sırlı, spiralli ve merkezden kulplarına doğru uzanan lotus benzeri çiçeklerle bezeli bir kâse, sofra takımlarının en iyi örnekleridir.

Cam buluntular küçük kesme cam şişeleri (Şekil 7.7b) ve en az üç düzine ambalaj şişesini içerir. Ambalaj şişeleri alkollü içki taşımacılığında kullanılan tipik türdendir; bunlar standart bir İngiliz cin şişesinin taklididir. Buluntular arasında, Avrupa'nın standart şarap şişelerinin dipleri ve Osmanlı Türkiye'sinde şarap için kullanılan türde büyük bir cam kabın boynu da bulunmaktadır.

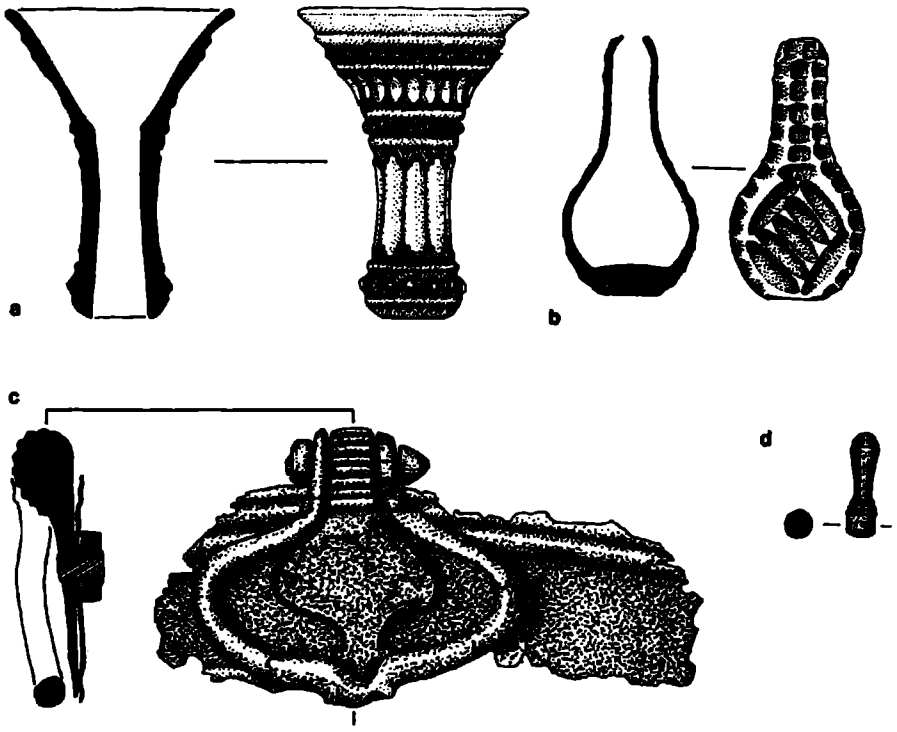
Çeşitleri bir çift kakmalı bilezikten büyük bir tepsiye kadar değişen, 50'den çok bakır ve madeni eşya çıkarıldı. Bu objelerin çoğu geminin sancak kıç bölümündeydi ve birçoğu çok daha yüksek olan bir mutfakta saklanmıştı. Hepsi de yemek pişirme ve yemek ve içki servisiyle ilgili gibi görünmektedir (Şekil 7.7c). Arkeologlar bir cezve, iki adet seramik yalıtkanla kaplı sacayağı, sacayağı, tencere kulpları, bir çaydanlık, ibrikler, leğenler, tencereler ve tabak çanak buldular. Büyük bir disk, kakmalı kapaklı bir kutu (olasılıkla açılıp kapanan bir fener), bir dolap kilidi ve incelikle bezenmiş pirinç bir kutu gemideki yaşamın diğer yönlerinin bir görünümünü sunar.

Bakır buluntular üzerindeki yazılar, bu yerin tarihlenmesi için en doğru kanıtları verir. Üç parçanın üzerinde Arapça isimler ve tarihler vardır, ama yalnızca tarihlerin ikisi okunabilmektedir. 6-48 no'lu bakır leğe-

Şekil 7.6. Lüle çanakları: (a) Y. 4.8 cm.; (b) Y. 4.6 cm.; (c) Y.5.3 cm.; (d) siyah astarlı, Y. 5 cm.; (e) Y. 4.8 cm.; (f) kırmızı astarlı Y. 3.2 cm.; (Çizim L. Piercy'nindir)

nin üzerinde 1169 [H]/1755/6 MS ve 6-51 no'lu tencerenin üzerinde de 1178 [H]/1764 MS (Şekil 7.8) yazıları görülür. Bunlar geminin son yolculuğunu 1764'e tarihler. Bu tarih, Mısır'daki ekonomik büyüme sırasında, Kızıldeniz'in kuzeyinde yabancı etkinliklerin çoğaldığı dönemdir.

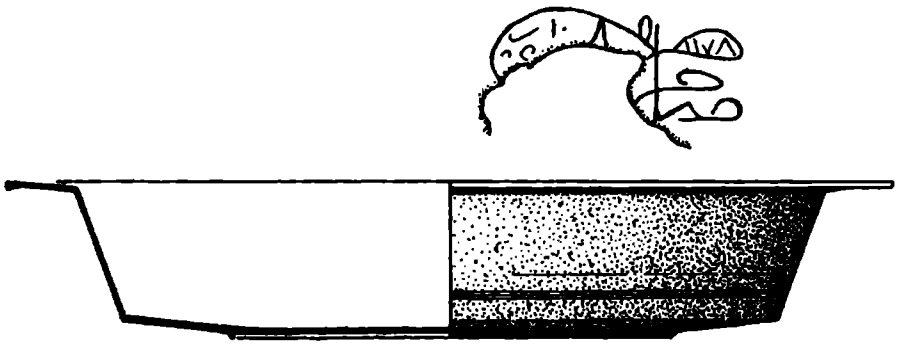

Şekil 7.7. Çeşitli yapıtlar: (a) nargile için kırmızı astarlı toprak kürsi (kömür kabı), Y. 9.4 cm.; (b) kesme cam kap 3-65, Y. 8 cm.; (c) bakır tencere kulpu 6-29, Y. 8.5 cm.; (d) fildişi ya da kemik oyun taşları 4-8, Y. 3 cm. (Çizimler N. Piercy'nindir)

Çeşitli buluntular taş bir dibeği, oyulmuş bir kemik ya da fildişi oyun parçasını (Şekil 7.7), büyük ve küçük tahta kapakları, düğümlü bir deri çantayı ve demir sürgüleri ve kilitleri kapsar. Bu buluntu özetinde dikkate değer bir olgu, gemide oldukça az sayıda insanın bulunduğunu gösteren kişisel eşyanın azlığıdır, taşıyabileceği 600 hacı değil. 3.000'e yakın buluntunun çıkarılmasına karşın, biz çalışmaya başladığımızda gemi neredeyse boştu. Bu da oldukça dağılmış ve olasılıkla organik nitelikte bir yük taşıdığını gösterir. Yoğun biyoarkeolojik kalıntı çıkarılması, kayıp ağırlığa aday olabilecek sayısız malzemeyi çağrıştırır.

Kızıldeniz'in kuzeye yönelmiş lüks yükü çok sık organik nitelikte olduğundan, Sadana Adası batığından çıkarılan biyoarkeolojik kalıntılar büyük önem taşır. Rastlantı sonucu bulunan ip, tahta, kömür, kokulu reçine, zift benzeri bir madde ve hindistancevizi kabukları bu tür malzemenin ne kadar iyi korunduğunu gösterir. Ekip üyelerinin çok daha güç görevlerinden birisi, yüzlerce dar ağızlı *qulal*'ı boşaltmak ve bitkisel kalıntıları ayırmak için içindekileri kovada yüzdürme sürecinden geçirmekti. Bütün kavanozların içindekilerin ve koyu renkli çökeltilerin bu yolla düzenli incelenmesi, bizim büyük morfolojik nitelikleri ve kurtarılan tohumların kesitlerini modern örneklerle karşılaştırarak tür ya da takımlarını saptamamızı sağlar.

Kıçtaki bir depolama bölgesinden saçılan üç düzineden çok hindistancevizi, tam olmalarına karşın kabuğun lifli kısmı ve taze meyvedeki etli kısımları bulunmadığından, olağanüstü güç kazı ve depolama sorunları yarattı. Hindistancevizleri gemidekilere ferahlatıcı bir öğün sağlayabildiği gibi, aynı zamanda Mısır pazarlarında Avrupalılara ilginç bir şey olarak satılabilirdi. Hindistancevizinin sütü çiğ olarak içilebilir ve etli bölümü de çiğ yenebilirdi ya da Hint Okyanusu'nun batısına özgü yemeklere katılabilirdi. Biz aynı zamanda Hint Okyanusu'nun batısındaki kaynaklardan gelen bol miktarda kahve çekirdeği, karabiber, büyük miktarlarda kokulu üzüm, kişniş, kakule ve küçük hindistancevizi ağacıyla Akdeniz'den gelen fındık, üzüm, incir ve zeytinyağı belgeledik. Bunların yanı sıra, ot, kabak, soğan ve fasulye ailelerinin üyeleri, gemide taşınan ekonomik yönden önemli bitki-

Şekil 7.8. Yazıtlı ve tarihli bakır tas 6-51, Y.4.7 cm, Ç.27 cm. (Çizim N. Piercy'nindir.)

lerin listesini genişletir. Kınkanatlılar ailesinden böceklerle buğday biti de boldu. Arkeobotanik çalışmalar sürerken, buluntuların bilimsel tanımlamaları kadar kültürel bağlamlarına da odaklanılıyor.

Geminin gövdesine daha yakın katmanlara doğru kazdıkça, aralarında bir düğümle bağlanmış deri çantalar ve yavru koyun/keçilerinkilerle birlikte birçok hayvan türünün kemiklerinin de bulunduğu çeşitli türde hayvansal kalıntı bulduk. Kemiklerdeki kesim izleri besin olarak tüketildiklerini gösterir; İskenderiye'deki koruma sürecinin bir parçası olarak fauna çözümlemeleri yürütülecektir.

Geminin Gövdesi

Gemi yapımcılığını inceleme yöntemleri, bize Sanayi Devrimi'nden önce yapılmış en karmaşık makinelere bakma olanağı sağlar (Steffy 1994). Bu buluntu yerindeki en büyük ve teknolojik açıdan en çok bilgi verecek buluntu olan gemi, daha önce kayıtlara geçmemiş gemi yapım geleneğini belgeleme imkânı verir. Avrupalılar, Mısırlılar ve Hint Okyanusu'yla Kızıldeniz'e yelken açan gemiler arasındaki temasın uzun tarihine rağmen, ayrı gemi yapım gelenekleri sürdü.

Sadana Adası gemisi ne Avrupalı, ne Arap, ne Amerikalı, ne Çinli ve ne de Akdenizli bir türün örneğidir. 50 m uzunluğunda ve yaklaşık 17 m genişliğinde olan Sadana gemisi, yaklaşık 900 ton yük taşıyabiliyordu. Ağır ahşap yapısı ülkesindeki tersanenin yakınında yeterli kaynak olduğunu gösterir. Kereste türlerinin saptanması gemi gövdesine ait birimlerinin coğrafi kökenlerini kesin olarak ortaya çıkarabilir. Örneğin, üç omurgaya kadar omurga ve kardeş omurgalar (omurga üzerinde geminin boyuna uzanan keresteler) Akdeniz ve Avrupa gemi yapımında görülmedik değildir, ama Sadana gemisinde, yalnızca lombar yanında uçtan uca kiriş denen 12 kereste vardı. Kirişler yalnızca her 50 cm'de bir çerçeveye raptedilmiştir ve bu boyutta bir geminin oldukça hafif raptedilme örüntüsünü örnekler. Çerçeveler aynı boyuttaki gemilerde olduğundan daha büyük aralıklarla yerleştirilmiştir ve döşemeye tam oturmamaktadır; kalan boşluklar 4 cm'ye kadar uzunlukta takozlarla kapatılmıştır. Daha iyi bir biçimde belgelenmiş yapım tekniği geleneklerine kıyasla demir kelepçe seyrek kullanılmıştır ve biz bugüne kadar kenarların raptedildi-

ğine ilişkin bir kanıt bulamadık. Geminin daha geniş bir araştırması ve belgelenmesi, bize onu yapanların yüzyıllar önce öğrendikleri dersleri öğreterek, geminin bir yeniden inşasına tam olanak sağlar.

Sonuçlar

Sadana Adası'ndaki kazılar, Kızıldeniz ticaretinin ve 18. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Kızıldeniz'inde sefer yapan en büyük gemi sınıfının temsilcisi olan tek bir geminin çok daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunur. Daha erken belgelerin bu çalışmada önemli olduğunu da göz önünde tutarak, üzerinde 1764'e denk düşen bir tarihin yazılı olduğu bir bakır leğen, bu dönem boyunca Kızıldeniz ticaretinin tarihsel yanlarını keşfetmemiz için sağlam bir bağlantı sunar.

Sadana Adası batığının çözümlenmesi, Doğu'yla Batı arasındaki uluslararası ticaretin daha büyük şemasına yerleşen Kızıldeniz ticaretinin önemli küçük bir tarihini açığa çıkarır. Sadana gemisinin porselen yükü, olasılıkla Cidde ya da Muha gibi ikincil bir pazardan parça parça alındığını çağrıştırır. Muha'nın çağdaş öyküleri "İngiliz Serbest Tüccarları, Portekizliler, Banyanlar [Venedikliler] ve Mağribilerle" ve "Basra, İran ve Arabistan *petrea*'sındaki Maskat'tan [Umman'ın başkenti] gelen gemilerle" dolu bir limanı anlatır. Kaptan Alexander Hamilton'ın 1723'te yazdığına göre (Hamilton 1723:41-2), hepsi de kahve ve "mürrüsafi, Çin'den gelen buhur, Yemen'den gelen sarısabırotu ve sıvı buhur, beyaz ve sarı sıçanotu, biraz Arap zamkı ve mumyalama malzemesiyle Kızıldeniz'den elde edilen pelesenk yağı gibi" ecza ticareti yapmanın peşindeydi. Yukarda belirtildiği gibi, Avrupalı gemiler, Muha ve Cidde'de kahveye karşılık satmak üzere Çin'den Ortadoğu pazarı için tasarlanmış porselenleri satın alıyorlardı.

Mısır'ın dış ithalat değerinin üçte ikisi Süveyş yoluyla taşınan kahveden geliyordu. 30-40 kadar gemi her yıl Süveyş'le Cidde arasında bu yolculuğu yapıyordu; bunlardan 15-20'si 900 tondan fazla yük taşıyabiliyordu. Yapımları Nil ya da Akdeniz gemilerinden daha pahalı olmasına karşın, bu bedelin karşılığı üç seferde çıkarılıyordu. Sadana Adası'nda, Şarm el Şeyh'te (Raban 1971) ve Kızıldeniz'in kuzeyindeki Hurgada'yla Cidde'de yağmalanmış yerlerde porselen taşıyan büyük gemilerin (30-50 metre ara-

sı uzunlukta) batıklarının bulunması, Çin porselenlerinin ve diğer malların Cidde'nin kuzeyindeki deniz yoluyla taşınmalarına büyük bir eğilim olduğunu gösterir. Bu nokta, o dönemde geleneksel olarak Hint Okyanusu yoluyla yapılan ticaretin son noktası olarak görülürdü (McGowan 1994; Raby 1986). Osmanlı hükümdarlığı altındaki Mısırlılar, Avrupa gemilerinin Süveyş ve Cidde arasında sefer yapmaya başladıkları 18. yüzyılın sonuna kadar iç ticareti etkin bir biçimde denetlediler.

1670'te reis Ahmed'in Süveyş'te iki Hint gemisi vardı ve 1682'ye ilişkin liman kayıtları, limana demirli bir *markab hindi* ya da Hint gemisinden söz eder (Raymond 1973:110, no. 5). Carsten Niebuhr 1762'de Süveyş ve Cidde arasında sefer yapan 14 gemiden çoğunun, bu sanayinin gelişmeye başladığı Süveyş'te yapıldığını yazar; ama 18. yüzyılın sonlarında bir Fransız gezgin, Kızıldeniz'deki Arap gemilerinin çoğunun Hindistan'da yapıldığı yorumunu yapar (Raymond 1973:110). 17. ve 18. yüzyılda Mısır ve Hindistan arasında uzun bir süre için güçlü ticaret bağları vardı. Hindistan'ın gemi yapım tekniklerinin Mısırlı yerel gemi yapımcılarınca benimsenmesi şaşırtıcı olmaz ya da biz Sadana Adası'nda bir Hint gemisini çıkarıyoruz.

Sadana Adası batığında süren kazı geminin, yükünün, mürettebatının ve kaptanının niteliğini keşfetme olanağını sağlıyor. Osmanlı döneminde bir değişim aşamasındaki uluslararası ticaret ve ilişkilere karşı yeni bir bakış açısı sunarken, Mısır'ın bu bölgesinin denizcilik mirasının araştırılıp koruma altına alınacağında da güvencesini veriyor.

Teşekkür

Sadana Adası Batığı, hepsine teşekkür borçlu olduğumuz Mısır Eski Eserler Yüksek Kurulu'yla, büyük oranda Amoco Vakfı, John ve Donnie Brock Vakfı, Denizcilik Arkeolojisi Enstitüsü'yle şirketler ve özel kişilerin destekleriyle oluşturulmuş bir konsorsiyumun ortak projesidir. Neredeyse bütün kazı görevlerini üstlenen sadık gönüllülere ve çalışkan arkeologlara ve her yaz Kızıldeniz'de bize katılan Eski Eserler Yüksek Kurulu'nun komiserlerine de teşekkür ederiz. Richard Kilburn, Beryl Joyce, John Carswell, Rose Kerr ve Regine Krahl porselen araştırmalarında çok değerli bir rehberlik sundular; onları içtenlikle takdir ediyorum.

Øystein S. LaBianca

İMPARATORLUĞUN GÖLGESİNDE GÜNDELİK YAŞAM

Osmanlı Dönemi Arkeolojisine Besin Düzeni Açısından Yaklaşım

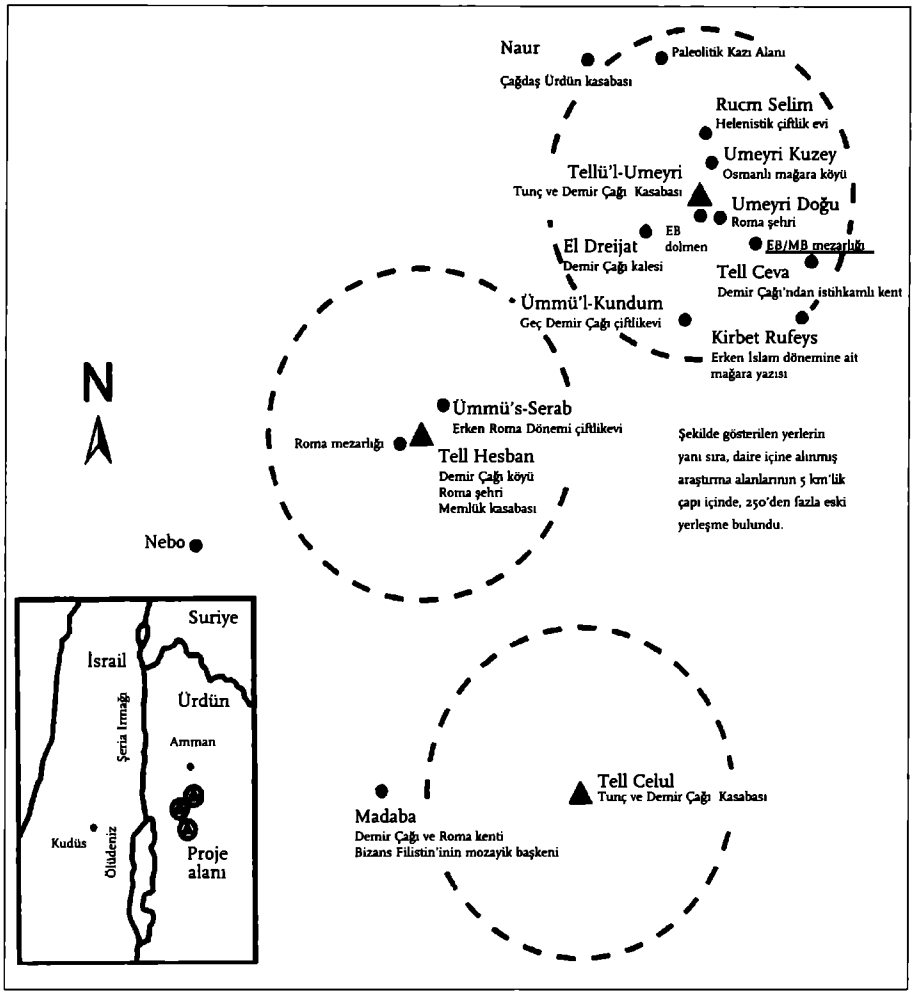
8.

Giriş

Bu bölümde benim amacım, bir besin düzeni vakasıyla Osmanlı İmparatorluğu arkeolojisine bir yaklaşım sunmaktır. Bazılarına bu çok sınırlı bir bakış açısı gibi gelirken, hem "Osmanlı dönemi"ni kendi çizgisinde tarihsel bir çağ olarak araştırmak hem de bu çağın arkeolojisini çok daha geniş bilimsel bir izleyiciyle ilişkilendirmek için güçlü bir metodoloji sunan böyle bir yaklaşımla ben bunun aksini göstermeye çalışacağım. Vaka şöyle geliştirilecektir: Önce bir "besin düzeni yaklaşımı"ndan ne anlaşıldığı ile ilgili konunun arka planındaki bazı varsayım ve tanımlar kısaca gözden geçirilecektir. Daha sonra, arkeologların, yerel besin düzenleri işleyişine Osmanlı müdahalesinin etkilerini düşünme ve araştırma biçimleriyle ilgili, makro düzeydeki konular tartışılacaktır. Ardından, bu konu, yerel halkın Osmanlı politikalarına ve müdahalelerine tepkilerinin anlaşılmasıyla ilgili olduğundan yerel besin düzenleri üzerine yapılan arkeolojik araştırmalarla ilgili mikro düzeyde konularla ilgili düşüncelere yer verilecektir. Bundan sonra da, Osmanlı yüzyıllarının yerel çevre üzerindeki etkilerini anlamak için besin düzeni kavramının düşündürdüklerini kısaca tartışıyorum. Sonuç bölümü ise, Osmanlı İmparatorluğu arkeolojisinin küresel arkeoloji ve dünya tarihiyle ilişkilendirilmesinde bir besin düzeni yaklaşımının vaatleri üzerine bazı düşünceleri sunuyor.

Besin Düzeni Yaklaşımı Ne Demektir?

Osmanlı arkeologlarının, insanların besin gereksinmeleriyle açıkça ilgili bir metodolojiyi hesaba katmalarının birinci ve en temel nedeni, in-

Şekil 8.1. Madaba Bölgesinin yüzey araştırması, Ürdün

sanlık tarihi boyunca insanların büyük çoğunluğunun gündelik yaşamını biçimlendirmiş olmasıdır. Bunun yanı sıra bu arayışa odaklanmak, bir imparatorluğun gölgesinde yaşayan kırsal kitlelerin yaşamlarıyla kaçınılmaz olarak ilgilenilmesine neden olur ve doğrudan ya da dolaylı olarak, geçmişte çoğu seçkinin yaşamı kırsal kitlelerin artık besin üretmelerindeki çeşitli

mekanizmalara dayandığından, besin düzeniyle ilgili bir bakış açısı onların yaşamlarına da bir pencere açar.

Bir besin düzeni yaklaşımıyla anlatılmak istenen, yalnızca insanların ne yedikleriyle ilgilenmekten çok daha fazlasıdır! Aşağıdaki besin düzeni kavramı tanımının düşündürdükleri üzerine kafa yorulduğunda, bu daha da açıklığa kavuşur: Bir besin düzeni, insanların besini sağlamak, işlemek, dağıtmak, depolamak, hazırlamak, tüketmek, metabolizmadan geçirmek ve dışkılamak üzere, amaçlı, düzenli olarak tekrarlanan birbirine bağımlı simgesel ve yararlı bütün etkinliklerinden oluşan, dinamik ve karmaşık bir bütündür.[1]

Bu tanımın çağrışımları çoktur. İlk olarak, paleolitikten bugüne kadar bütün tarihsel dönemler üzerine düşünmek için ortak bir referans çerçevesi sağlar. Bunun önemli bir yararı, besin düzeni süreçlerinin dönemsel karşılaştırmasına olanak sağlamasıdır. Bunun nedeni yerel besin düzenlerinin hiçbir zaman durağan olmayıp, her zaman bir tür değişimden geçmesidir. Böyle bir değişim, söz konusu yerel bölgenin insanlara besin sağlamak üzere kullanılma yoğunluğunun zamanla değişmesine dayalı olarak, ya yoğunlaşması ya da azalması yönündedir. Çoğunlukla, bir bölgenin besin düzeni yoğunlaştığında, orada yaşayanlar saban tarımına daha fazla yatırım yaparak, toprağa daha çok bağlanırlar. Sonuç olarak yerleşme örüntüleri daha da yerleşikleşir. Dolayısıyla yoğunlaşmaya doğal olarak yerleşiklik eşlik eder. Azalmanın, belli bir bölgede yaşayanların, yine o bölgede ya da anavatanlarında hayvan yetiştirme lehine saban tarımına bağımlılıklarını azalttıklarında oluştuğu söylenir. Bu, çoğunlukla daha hareketli yerleşme örüntülerini ya da göçebeliğin benimsenmesini getirir; çünkü burada insanlar otlak hayvanlarına yaptıkları giderek artan yatırım uğruna, belli bir bölgesel anavatan içinde, sulama alanları, tarım alanları ve otlaklar arasında mevsime bağlı göçebeliğe dönerler. Bu gibi yer değiştirmeler uzak geçmişte Ortadoğu'nun kırsal alanlarında ve kuşkusuz Osmanlı döneminde de her yerde oluyordu.

Bu bizi, besin düzeni kavramının ikinci yararına götürür. Bu da insanların, avcılık, toplayıcılık, çiftçilik, hayvancılık ve ticaret gibi besin sağlamak için kullandıkları çeşitli stratejileri, ortak bir çözümsel referans çerçevesi altında toplaması olgusudur. Bu durum, bu kavramı, örneğin, yerleşik ürün ve hayvan yetiştiriciliğiyle ilişkilendirilmek istenen "tarım" kavra-

mından çok daha az sınırlayıcı yapar. Besin sağlama yollarının araştırılması tarım başlığı altında yapıldığında, diğer besin sağlama yöntemlerinin rolünün yüzeysel ya da tümüyle yetersiz bir biçimde ele alınması eğilimini daha sık gösteriyor.[2]

Besin düzeni yaklaşımının üçüncü yararı, insanların besin sağlamak için kırsal alanları nasıl kullandığını düşünmeye kendiliğinden yol açmasıdır. Bu yaklaşım böylece, insan yerleşmelerinin artbölgelerindeki toprağın kullanımı ve yerleşmelerin örüntülerinin araştırılmasına odaklanır. Başka bir deyişle, arkeoloğu arkeolojik höyüğünden ayrılıp, araştırma etkinliğinin doğal ve tamamlayıcı bir boyutu olarak çevredeki alanlara gitmeye zorlar. Arkeolojik kazıların ve yüzey araştırmalarının sonuçlarının birbirine uymasına ve yorumlanmasına gelindiğinde, besin düzeni kavramının kullanışlılığından da söz edilmelidir. Bu bağlamda, yukarıda belirtilen tanım, (ev üretimi besinlerin barındırılması ve korunmasında, yiyeceklerinin depolanmasında ve hayvanlarının korunmasında kullanılan) kırsal yapıların; (yiyeceği depolamak, sunmak, dağıtmak için kullanılan) çanak çömleğin; (çoğunlukla yiyeceğin hazırlanmasıyla bağlantılı olarak kullanılan) taş objelerin ve arkeolojik belgelerde ortaya çıktığı gibi hayvan ve bitki kalıntılarının büyük bir yelpazesinin işlevinin daha iyi anlaşılmasını sağlar. Bu kavram, arkeolojik kazılar yoluyla yapılan keşiflerin, belli bir kazı alanının artbölgesinde yapılan bölgesel yüzey araştırmalarından çıkarılanlarla ilişkilendirilmesine de yardımcı olur.

Yukarıda bahsedilen konularla ilgili söylenecek daha çok fazla şey vardır ve tüm bunların ötesinde, arkeoloji yaparken besin düzenleri yaklaşımının kullanımını desteklemek üzere vakaya kolayca eklenecek daha başka noktalar da söz konusudur. Ama burada söylenenler, kavramın kapsamına ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kırsal nüfus ile seçkinlerin etkinliklerinin anlaşılmasıyla bağlantılarına ilişkin bir fikir vermek için yeterlidir.

Bir Osmanlı İmparatorluğu Besin Düzeninden Söz Edebilir miyiz?

Bir besin düzeni yaklaşımıyla Osmanlı İmparatorluğu tarihinin ve arkeolojisinin izini süren şaşırtıcı sorulardan birisi, bir imparatorluğun besin düzeninin göze çarpan öğelerinin ne dereceye kadar çözümlenebilece-

ğidir. Diğer bir deyişle, bugün "küresel besin düzeni"nden (Warnock 1987) ya da "Amerikan besin düzeni"nden (Bodley 1996) söz ettiğimiz gibi, bir Osmanlı İmparatorluğu besin düzeninden söz edebilir miyiz? Osmanlı sultanlarının ve yöneticilerinin geliştirdikleri ve uyguladıkları ekonomik politikaları inceleyen ekonomi ve toplumsal tarihçiler bu soruyu bir bakıma olumlu yanıtladı (örn. Issawi 1980; İnalcık 1983).

Yine de, imparatorluk politikalarının bütün imparatorluktaki yerel besin düzenlerinin en alt düzeydeki uygulamalarına gerçek etkisine ilişkin soruları yanıtlarken tarihçiler ve arkeologlar arasında daha yakın bir işbirliği gereklidir. İşbirliği, örneğin, tarım ürünlerini korumak, taşımak ve satmak için gerekli kırsal altyapının geliştirilmesi; belli bazı bölgelerde belli bazı tarım ürünlerinin üretiminin ve ihracatının desteklenmesi; tarım işçilerinin belli bir yerel bölgeden göçlerinin düzenlenmesi; tarım ürünlerinin fiyatlandırılmasına müdahale edilmesi ve belli yerlerin nüfuslarına değişik biçimlerdeki vergi ve tarifelerin konabilmesiyle ilgili münferit özendiricilerin temel etkilerine ilişkin soruların yanıtlanması için gereklidir. Bu bağlamda konuyu güçleştiren bir unsur, kapitalist dünya düzeninin Osmanlı dönemi sırasında ortaya çıkışıdır (Wallerstein 1990). Bu gelişmeyle ilgili karmaşıklık, tarım ürünlerinin halk düzeyinde üretimindeki ve ihracatındaki artışın başarıyla uygulanan imparatorluk politikaları sonucu mu olduğu, yoksa kapitalist dünya düzeninin yükselişiyle ortaya çıkan yeni olanaklara tepki veren yerel yatırımcılık girişimleriyle mi olduğunu saptamayı güçleştirmesidir. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük çaplı ticari tarımın gelişmesini yönlendiren kapitalist pazarın rolünü ele alan sarsıcı bir vaka, Keyder ve Tabak'ın editörlüğünü yaptıkları bir belgeler seçkisinde yayımlandı (1991).

Madaba Ovaları Projesi'nde Osmanlı tarım politikalarının halk düzeyindeki etkilerini belgelenme çabalarımız başlıca üç araştırma kolunu içerir.[3] Bunlardan birincisi, proje alanımızda son bir buçuk yüzyıllık yeniden yerleşme ve ekonomik gelişmenin tarihini yapılandırmayı amaçlayan ekip üyelerimizin belgesel araştırmasıdır (Russell 1989; Abujaber 1989; LaBianca 1990:53-106).[4] Tarih kaynakları, imparatorluğun ve yerel hükümetin yönetim kayıtlarını, 19. yüzyıl coğrafyacılarının ve gezginlerinin pro-

je alanımıza yaptıkları gezilerin öykülerini, ilk yerleşmecilerin aile arşivlerini; ve yerel halktan yaşlılarla yapılan görüşmeleri içeriyordu.

İkinci araştırma kolu, proje alanımızdaki Osmanlı döneminden kalan, yerel olarak *kusur* ya da *kasr* olarak bilinen, surlarla güçlendirilmiş konut birimleri gibi kırsal yapılara ilişkin daha çok bilgi edinmeye yönelikti (LaBianca 1990:201-232). Bunlardan biri, iki yüz yıldan daha eski gibi görünüyordu. Ain Hesban yakınlarındaki bu yapı, ataları tüm Osmanlı dönemi boyunca Ürdün'de var olan Adwan kabilesinindi. Yapı kabile reisinin konutlarından biri olduğundan, kabile için bir tür karargah işlevini yerine getiriyordu.

Üçüncü araştırma konusu, bütün proje alanımızda bir metal detektörü kullanılarak Osmanlı döneminden kalan sikkelerin aranmasıydı. Bu işlemin uygulanmasının başlıca nedenlerinden biri, Osmanlı imparatorluk yönetiminin teşvikleriyle açıkça ilişkilendirilebilecek buluntu keşfetmek üzere yapılan tüm diğer arkeolojik girişimlerin düş kırıklığı yaratan sonuçlarıydı. Bu işleme 1994'ün yazında başladık ve sonuçta üç düzineden çok sikke bulduk. Bunların çoğunun Osmanlı dönemine ilişkin olduğu kesinlikle saptandı (Bochenski 1994, kişisel iletişim).

Yukarıda belirtilen çeşitli arkeolojik girişimlerin sonuçları bir araya getirildiğinde, proje alanına Osmanlı İmparatorluğu'nun müdahalesini gösteren doğrudan arkeolojik kanıt olarak çok az değerli katkıda bulunurlar.[5] Bölgede, Osmanlı İmparatorluğu'nun müdahalesiyle yapıldığı saptanabilecek hiçbir resmi yapı ya da bayındırlık işi yoktur. İmparatorluk yönetimiyle az çok doğrudan bağlantısı kurulabilecek tek elle tutulur kanıt sikkelerdir. Ama iş dolaylı kanıta gelince, resim farklıdır. Örneğin, proje alanında 19. yüzyılın sonlarına doğru –anlaşıldığı kadarıyla yerleşik köy ya da kasabaların var olmasından dört yüz yıl sonra– köy ve kasabaların yeniden ortaya çıktığı bir gerçektir. Çağdaş tanıklara göre, Osmanlı İmparatorluğu hükümdarlarının tarım köylülerini ve kasabalıları koruma çabaları merkezi Eski Ürdün kadar uzak yerlere bile uzanıyordu. Dolayısıyla buradan yola çıkarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk yüzyıllarında yönetimin yerleşik halkın refahını artırmak için çok az girişimde bulunduğu ya da hiç bulunmadığı, ama 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başlarında yerleşmeci yararına birçok girişimde bulunulduğu sonucu çıkarılabilir.

İlginçtir ki, Osmanlı'nın geç döneminde imparatorluğun bu köyleri ve kasaba yerleşmelerini destekleme girişimleri, yerel yatırımcıların hızla gelişen kapitalist pazar ekonomisinin artan tahıl talebinden yarar sağlama çabalarıyla el ele gitmiş gibi görünüyor (karş. Abujaber 1989; Schilcher 1991). Böylece, merkezi Eski Ürdün kadar uzakta bile, Osmanlı imparatorluk yönetimiyle ortaya çıkmaya başlayan kapitalist dünya ekonomisinin ikili etkileri sezilebilir. Gerçekten de bu özel vakada, Osmanlı imparatorluk yönetiminin, Ürdün'ün tahıl pazarlarıyla kapitalist dünya ekonomisinin bağlantısını, planlı olarak ya da kazara da olsa, güçlendirme amacında olduğu görülür.

İmparatorluğun Müdahalelerine Yerel Direniş Var mıydı?

Osmanlı İmparatorluğu besin düzenini anlamamız için, imparatorluk politikaları ve müdahaleleri kadar yerel halkın uyruk olma durumlarına karşı tepkilerinin de anlaşılması önemlidir. İmparatorluğun topraklarındaki Eski Ürdün gibi uzak bir dümensuyu, bu bağlamda iyi bir olanak sunar, kaldı ki direniş olgusu bütün İmparatorluk boyunca yayılmıştır. Bununla birlikte, Ürdün'ü de içeren daha büyük Suriye bölgesinde direniş daha yaygın gibi görünüyor. Schilcher (1991195) şöyle yazar:

> Suriye köylüsünün kuşaklar boyunca birbiri ardına başkaldırışı, toplumsal, ekonomik ve politik yerel düzenlemelerindeki bir şeyin bunu sürdürmelerini sağladığının ve mücadeleyi sürdürmek için onlara ilhan verdiğinin ve dürtü sağladığının en güçlü göstergesidir. Geç Osmanlı Suriye köylüsünün, bölgedeki ya da bu bağlamda dünyanın birçok yerindeki çevreselleşmiş ekonomi köylülerine kıyasla, devletle ve aracılarla yüz yüze daha iyi pazarlık edebilmeleri başka nasıl açıklanabilir?

O zaman Eski Ürdün halkının kendi topraklarındaki Osmanlı politikalarına ve müdahalelerine karşı sessiz direnişlerini sürdürmelerini sağlayan bu "bir şey" neydi? Göreceğimiz gibi, bu özel bir duygu ve uygulama birikimiydi; onların kendilerine özgü dayanıklı doğalarıydı. Bu bölgenin

insanları bu yolla yorgunluklara ve zorluklara dayandılar ve böylece ısrar etmeyi ve çok dalgalı siyasi ve ekonomik talihlerine karşın zamanla zenginleşmeyi başardılar.[6]

Şimdiye kadar en az yedi tane dayanıklılık doğası tanımlayabildik. Bunların tümü de yerel direnişin ayrılmaz birer parçasıydı. Bu bağlamda, dışarı açılmamanın-göçebeleştirmenin sürmesinin yanı sıra bireysel ev ekonomileri ve daha büyük kitlelerin hareketini kolaylaştırmadaki rolleri önemli oldu.

Şimdi onlara özgü direnişin yedi gizli silahından her birini kısaca tanımlamaya geçiyorum.

- *Kabilecilik.* Birinci ve en önemli şey, büyük geniş ailelerin ve kabilelerin üyeleri olarak akrabalığa dayanan toplumsal ağlarıdır. Akrabalığa dayanan bu ağlar, ister açık alandaki göçebe toplulukları olarak ister ekili topraklardaki köy ve kasabaların üyeleri olarak, ortak çıkarlar için insanları bir araya getiren çok esnek mekanizmalarla birlikte, hemen hemen eşit çoban ve çiftçileri ortaya çıkardı. Bu mekanizma, küçük akraba topluluklarının yalnızca kırılgan doğal çevreye değil, aynı zamanda da değişen siyasal peyzajlara ve belirsiz ekonomik koşullara da uyum sağlamayı başarmaları için bir yol sağladı.
- *Çokkaynaklı ekonomi.* Yaşamlarını sürdürmelerinin diğer bir sırrı, tahıl ve ağaç meyvelerinin üretilmesiyle, koyun, keçi, eşek ve deve yetiştiriciliğini bir arada sürdürmeleriydi. En az 5.000 yıl geçmişe dayanan bu eski tarımsal rejim, tarımsal ve kırsal yaşam arasında kolaylıkla gidip gelmelerini sağladı. Böylece sürekli değişen ekonomik ve siyasal koşullara karşı yaşama olanaklarını azamiye çıkaracak geçim yollarına kendilerini uyarlayabildiler.
- *Değişken anavatan toprakları.* Hem yerleşik hem de göçebe kabileler bu kadar çeşitli ekonomik seçeneklerin peşine düşmek için, değişken anavatan toprakları edinme eğilimindeydiler. Tarihte belli herhangi bir noktada az çok sabit bir ağırlık merkezi baskın gelebilmekle birlikte, yeni toplumsal, ekonomik ya da çevresel gerçekleri

karşılayabilmesi için anavatan topraklarının dış sınırlarının sürekli değişmesine izin veriliyordu.

- *Barınak esnekliği.* Yüzyıllar boyunca insanlar yaşamak için taş evleri, mağara evleri ve çadırları kullandılar. Nüfus yerleşikliğe geçtikçe ya da göçebeleştikçe, bu barınaklardan birinde ya da diğerinde yaşamak için geçirdikleri zaman belli bir yılda değişiyordu.
- *Küçük ölçekli su kaynağı.* Örneğin, yerli nüfus eski Romalıların geliştirdiği ayrıntılı su tesislerinin yapım ve korunmasındaki riskler nedeniyle, çoğu zaman, doğal kaynaklara ve derelere ulaşmak ve eski sarnıçları yeniden kullanmak gibi küçük ölçekli su kaynağı düzenlemelerine dayanarak yaşamıştır.
- *Konukseverlik.* Ürdün'ün Arap nüfusunun ünlü olduğu konukseverliğin kökleri kibar davranmaktan daha öteye gider. İnsanlar, diğer kabile üyelerine ve yabancılara karşı cömertlikleriyle, bir iyiliğin geri ödemenme sırası gelene dek hep alacaklı kalabilmişlerdir. Çoban ve çiftçi olarak varlıklarını sürdürebilmeleri için gerekli olan yaşamsal bilgi, yine konukseverlik yoluyla, , paylaşılabilir.
- *Onur.* Onur kurumunun da bir kabile toplumunda çok yararlı bir işlevi vardır. Ailelerin ve kabilelerin üyeleri bir akraba topluluğu olarak dayanışma içindedirler. Bu, bireylerin ve ailelerin akraba olarak birbirlerine karşı yükümlülükten kaçmamalarını sağlamak için kendiliğinden oluşan bir ceza ve ödül düzenidir. Kan davalarındaki işbirliği bu kurumun işleyişine birçok örnekten yalnızca biridir.

Burada vurgulanacak nokta, bütün bu uygulamaların ve kurumların Ürdün'de halk arasında uzun bir süre gelişerek ayakta kalmasıdır. Diğer bir deyişle, bu uygulama ve kurumlar, ülkenin sözde Osmanlı işgaliyle öylece ortaya çıkmamışlardır. Geçekten de bu yapılanmalar, İÖ 3. binde eski Ortadoğu'daki birinci dünya imparatorluklarının zamanında dahi vardı. Ürdün'ün özel durumunda, belirsizlik üretmede birbirine bağlı çalışan üç öğenin sonucu olarak, ülke halkının ortak hafızalarının derinine kök saldılar: Bu öğeler yıllık yağış miktarının bilinememesi; ülkenin Arap ve Suriye çölüne yakınlığının yarattığı sınır durumu ve üzerinde çok fazla savaşılan

kıtalararası bir kara köprüsünün ayağının dibindeki konumudur. Bu üçüncü öğe, ülkenin neden İÖ iki bininci yıldan beri neredeyse sürekli yabancı egemenliği altında olduğunun nedenini açıklar.

Bu temel dayanıklı doğaların tanımlanmasına yol açan araştırmanın ekseni, bizi imparatorluğun yerel duruma müdahalesine yönelten besin düzeniyle aynı bakış açısına sahipti. Sonuçta zamanımızı ve çabamızı Tell Hesban'ın yerleşim tarihindeki "boşlukları" anlamaya yoğunlaştırmaya yönelten bu bakış açısıydı. Bu boşluklar höyükte yerleşim yıkıntılarının birikmesi yönünde hiçbir şeyin olmadığı ya da çok az şeyin olduğu yüzyıllardı. En son "boşluğun" Memluk dönemini temsil eden katmanla erken modern dönem arasında, yani Osmanlı egemenliğindeki yüzyıllarda olması anlamlıdır.

İnsanların bu en son "boşluk döneminde" temel besin, su ve barınak gereksinmelerini nasıl karşıladıklarını keşfetmek için, özellikle bizim proje alanımızdaki göçebe besin üretiminin ya da daha iyi otlak bulmak amacıyla yapılan göçün tarihine ilişkin daha çok bilgi edinmeye yönelik bir yüzey araştırması başlattık. Bu da, karşılık olarak, mağara yerleşmelerinin Osmanlı döneminde insanların yaşamları üzerinde oynadığı önemli rolün çabucak keşfini sağladı. Bu yüzyıllarda bu konular ve genelde yaşama ilişkin daha çok bilgi edinmek üzere, eskiden mağaralarda yaşadıklarını anımsayabilen yaşlı kimselerle geniş çaplı görüşmelerimizi yapmaya başladık. Böylece, yedi doğayla temsil edilen zorlu varoluşlarına ilişkin ipuçları aydınlanmaya başladı.[7]

Yerli halkın çoğunluğunun Osmanlı yüzyıllarının önemli bir süresinde neden köylerde ve kasabalarda sürekli olarak yaşamayı seçmedikleri sorusunun yanıtı, imparatorluğun bu belli köşesinde yerleşik yaşamın pek akla yakın olmadığıdır! Bunu yapmak ya Osmanlı'nın vergi memurları ya da düşman kabilelerce sürekli rahatsız edilmek demekti. Sonuçta insanlar eski zamanlardan beri yapıldığı gibi topraklarında fazla çaba harcamadan ve basitçe yaşayarak direnmeyi seçtiler. Diğer bir deyişle, çadırlarda, mağaralarda ve terkedilmiş yıkıntılarda barınak aramayı ve mevsimlere göre yaşadıkları mağara köylerinin arkasındaki bitek vadilerde kış aylarında yetiştirdikleri otlak hayvanlarına ve tahıllara dayanarak yaşamayı yeğlediler. Bu

durum dolaylı bir biçimde Osmanlı imparatorluk yönetiminin tarımsal politikalarını da daha iyi anlamamızı sağlar!

İnsan-Çevre Etkileşimi

Bir besin düzeni yaklaşımının kolaylaştırdığı önemli bir araştırma kolu daha vardır:Doğal çevrede belli bir noktaya insanın etkisi ve bunun tersi.

Bu konuda bu yaklaşımı özellikle yararlı yapan, köklerinin metodolojik bir çerçeve olarak ekosistem kuramında olmasıdır. Böylece bu yaklaşım bizi kendiliğinden, doğal çevredeki kısa ve uzun vadeli değişiklikleri ve insanların bunları oluşturmadaki rollerine yöneltir.

Bu bağlamda dikkatler Osmanlı dönemine odaklandığında, bazı ilginç sorular ortaya çıkar. Örneğin, bazı bilim adamlarının yaptığı gibi, doğal çevrenin Filistin'de yalnızca İslam egemenliğindeki yüzyıllarda bozulduğunu varsaymak adil midir? En azından, bu dönemin büyük bir bölümünde Eski Ürdün topraklarının yoğun kullanılmaması sonucu çevrenin belli bir derecede yenilenmiş olması olası mıdır?

Besin düzeni yaklaşımı, çevrenin yavaşça değişerek bugünkü görünümünü aldığı süreçlere ilişkin bir takım önermeler sunar; yoğunlaştırma ve azaltma dönemlerinin sonucunda yerel besin düzeninde böyle bir değişikliğin olduğunu öne sürer. Bu dönemlere yine yerleşiklik ve göçebelik dönemleri eşlik ediyordu. Ayrıca, böyle bir olay, her olduğunda, hızlı çevresel sarsıntıları harekete geçirir ve ardından toprağın kısmen yenilenme sürecine girdiği dinlenme dönemi gelir. Böylece Eski Ürdün'ün bugünkü oldukça çorak görünümü, çok sayıda bu tür sarsıntının ve dinlenme sürecinin son on bin yıllık birikmiş sonucudur. Osmanlı yüzyıllarının bu birikmiş etkiye ne kadar katkıda bulunduğu deneysel bir soru olarak kalır.[8]

Osmanlı Arkeolojisi İle Bağlarsak

Sonuçta, Osmanlı İmparatorluğu üzerine çalışan arkeologlar, projelerinin konumları ve ilgi duydukları dönemler bağlamında temaları birbirinden ayıran mesafeleri kat edebilir. Tek yol olmamasıyla birlikte, bunu yapmanın bir yolu, yerel besin düzenine karşı ortak ilgi göstermektir. Bu

yaklaşımın Osmanlı arkeologlarının ilgi konularını küresel arkeoloji ve dünya tarihiyle bağlantılandırma gibi bir değeri vardır.

Bu kitabın giriş bölümü Osmanlı İmparatorluğu arkeolojisinin bir imparatorluk arkeolojisi mi yoksa bir dönem arkeolojisi mi olduğunu sorar. Benim görüşüm her ikisi de olması gerektiğidir. Elbette imparatorluğun herhangi bir yerinde çalışan arkeologlar, yerel konumlara müdahalelerin gizli ve açık işaretlerini aramakla ilgilenmelidir. Bu gibi müdahaleler bazı dönemlerde diğerlerinden daha yoğun olabilir; böylece zaman boyutu da çok önemli olacaktır. Bizim deneysel Eski Ürdün vakamızda, imparatorluğun varlığı hiçbir zaman tümüyle bir kenara bırakılabilecek gibi görünmüyor; çünkü gördüğümüz gibi, imparatorluk politikaları, varlığı süresince insanların yaşam biçimleriyle çok ilgiliydi.

Osmanlı arkeolojisinin daha eski geçmişlerin arkeolojisiyle ve Ortadoğu arkeolojisinin temel görüşüyle ilgisine gelince, bundan hiç kuşku duyulamaz. Yine, Ürdün'deki çalışmamızın yararlı noktası, Osmanlı egemenliğindeki yüzyılları araştırdığımız sırada "toprak üzerinde fazla çaba harcamadan yaşayan insanlar"a ilişkin öğrendiklerimizin, proje alanımızda düşük yoğunluklu daha eski yayılma olaylarını araştırmak için önermeler ve araştırma stratejileri geliştirmemize temel oluşturmasıydı. Dolayısıyla Osmanlı döneminin genel Ortadoğu arkeolojisi için önemi, arkeologlara Ortadoğu'daki sanayi öncesi karmaşık toplumların dinamiğini öğrenmeleri için, verilere ulaşma bağlamında bir olanak sunmasında yatar. Bu dönemin araştırılması, bütün dünyada kültürel değişimin uzun vadeli örüntülerinin anlaşılmasının önemli ölçüde ilerletilmesi sorununu ciddiye alan bütün arkeolojik girişimler için de önemlidir.

Aynı zamanda arkeolojinin amaçları ve siyasal kullanımı üzerine süregelen tartışma için Osmanlı arkeolojisi bağlantısından da kuşku duyulmaz. Postmodern eleştirinin değerli katkılarından biri, tam olarak, geleneksel Oryantalistlerin arkeolojisine ilişkin Avrupa merkezli önyargıya dikkatimizi çekmesidir. İşte, Kutsal Kitap ya da klasik dönem gibi "daha önemli" dönemler üzerine yapılan araştırmalarla karşılaştırıldığında, Osmanlı arkeolojisinin daha zayıf kalmasına tam olarak bu önyargı neden oldu. Bizim incelediğimiz vakada, Osmanlı yüzyıllarını, araştırmamızı ancak

bütün tarihsel dönemlere eşit olarak uygulanabilecek bir soruna odaklamaya başladığımız zaman ciddiye almaya başladık.

Arkeolojinin dişil eleştirisine gelince, bir besin düzeni yaklaşımı için söylenecek çok şey vardır. Bu yaklaşım insanların yiyecek arayışı sırasındaki yardımcı ve simgesel etkinlikleriyle tam kapsamıyla ilgilendiğinden, kadınların ve aynı zamanda da çocukların katkısını kendiliğinden öne çıkarır. Böylece geleneksel olarak erkeklerin konusu olan kalelerin ve yapı kalıntılarının ötesine geçer. Bu da Osmanlı dönemi üzerine araştırmamızı Ürdün'de uygulamaya koyabilmemiz için gerçekten çok önemliydi. Gerçekten de, bu dönemden başlayarak arkeologların araştırmaları için kalıntılar bırakan, erkeklerden çok kadınların işleriydi. Burada önerdiğim besin düzeni yaklaşımıyla karşılaştırıldığında Marksist bir dünya sistemi yaklaşımının değerleri olduğunu gördüğüm öğeleri açıklayarak bitirmek istiyorum. Benim görüşüme göre, dünya sistemi yaklaşımı, tarihsel çağlarda yerel besin düzenlerinin işleyişindeki salınımları anlamak için yararlı bir yoldur. Dünya sistemi yaklaşımı, neden bazı dönemlerde yerel besin düzeninin pompalandığına ve diğer bazı dönemlerde de neden bu sistemin yoğunluğunda bir gevşeme gördüğümüze dair bazı yanıtlar verir. Ama bu yaklaşım bütün tarihsel dönemler üzerine yapılan bütün araştırmaların işlerlik kazanması için yeterli bir çerçeve sağlamaz. Ayrıca, bir araç olarak, dünya pazarları hiyerarşisinde eşit olmayan değiş tokuşu vurguladığından, Ortadoğu'daki sanayi öncesi tarım toplumu üzerine yapılan araştırmaya da işlerlik kazandırmak için yetersizdir. Bazı tarihsel dönemler ve hiç kuşkusuz bazı tarihöncesi çağlar için bu varsayım geçersizdir. Son olarak, yine de besin düzeni yaklaşımının en yararlı bulduğum öğesi, gerçekten herhangi tanımlayıcı bir dogmaya dayanmamasıdır. Daha çok keşfe yarayan, arkeologlara yüzey araştırmalarında ve kazılarında ortaya çıkardıkları geniş kapsamlı malzeme üzerinde bütünleyici olarak düşünmelerine yardımcı olan bir öğe gözüyle bakıyorum. Çünkü, daha önce de belirtildiği gibi, arkeologlar olarak bizim ve özellikle kırsal ortamlarda çalışanların karşılaştıkları buluntuların büyük bir çoğunluğu, bu bakış açısı kullanılarak bir tür işlevsel ya da simgesel bağlama yerleştirilebilir. Yalnızca bu nedenle bile, besin düzeni bakış açısının uzun vadeli kültürel değişiklikleri açıklamak

için yetersiz olduğuna inanıyorum. Süre söz konusu olmaksızın, kırsal bölgeler ve yerleşmeler üzerine yapılan araştırmalara işlerlik kazandırılması için yararlı bir çerçeve olmasına ve geniş kapsamlı yapıtlardan ve biyolojik gerçeklerden bir tür bütünleştirici anlam çıkarmaya yardımcı olmada büyük bir yol kat etmiş olmasına karşın, ortaya çıkarılmasına yardımcı olmaya çalıştığı kültürel örüntüler için yeterli açıklamaları sağlamak üzere diğer kuramsal yönelmelerle bütünleştirilmelidir. Eklenecek bu çerçeveler kapitalist dünya sisteminin ya da dinin rolünü içerebilir. Örneğin, Eski Ürdün'ün İS 1000 yıllarındaki arkeolojisi, Hıristiyanlığın ve İslamiyetin etkileri hesaba katılmadan yeterince anlaşılamaz.

Sonuç olarak, Osmanlı dünyasını anlamak gibi karmaşık bir işin yanıtlarını verecek tek bir çerçeve yok gibidir. Burada benim amacım yalnızca, ofislerinde rahatça çalışan biz bilim adamlarına, bir imparatorluğun gölgesinde yaşayan kitleler için yiyecek arayışının her gün birkaç dakika süren kısa bir kesintiden çok daha fazla bir şey demek olduğunu anımsatmaktı. Bizim bilimsel çabalarımızla yaşamlarını anlamaya çalıştığımız bu erkeklerin, kadınların ve çocukların çoğu için her şey gündelik yaşamdan ibaretti!

Teşekkür

Uzi Baram ve Lynda Carrol'ı "Osmanlı İmparatorluğu arkeolojisi için yeni temelleri atma" girişiminde bulundukları için kutlarım. Uzun süredir böyle bir çabanın gerekliliğini hissediyordum; bir konferans düzenlendiği ve şimdi de bu konferansın bildirileri yayımlandığı için mutluyum ve gösterdikleri çabaya teşekkür ederim.

Notlar

1 Besin düzeni kavramı ve arkeolojik imalarının entelektüel kökleri üzerine bir tartışma için, LaBianca'ya bakınız (1990:1-30, 107-134; 1991).

2 Besin düzeni kavramı, "geçim" ve "geçim yolu" kavramlarından daha az sınırlayıcıdır; çünkü, bunlardan birincisi çoğunlukla, yalnızca yaşamı sürdürmek uğruna besin üretimiyle bağlantılandırılır; ikincisiyse, insanın geçimini sağlamak üzere yaptığı herhangi bir tür işe gönderme yaptığından çok geniş olmak gibi bir sakıncası vardır.

3 Madaba Ovaları Projesi, Ürdün'de Amman ve Madaba arasındaki bölgenin büyük çaplı arkeolojik araştırmasıdır (örn. Greaty, vd. 1987 ve Herr vd. 1991). Bu proje 1968'de Tell Hesban'da yapılan kazılarla başladı ve Tellü'l Umeyri'yle Tell Celul olmak üzere diğer iki önemli höyüğün kazısını

da kapsayacak biçimde yıllara yayıldı. Bu önemli yerlerde yapılan kazıların yanı sıra, bunların artbölgelerinde de yoğun yüzey araştırmaları yapıldı ve çiftlik evlerinde, yerleşilen mağaralarda, mezarlıklarda ve diğer kalıntılarda pek çok sayıda küçük çaplı sondaj yürütüldü. Projeyi Andrews Üniversitesi'nin başkanlığındaki uluslararası eğitim kurumlarının konsorsiyumu destekliyor. Fon kaynakları çok sayıda özel bağışı ve Beşeri Bilimler İçin Ulusal Bağışı içeriyor.

4 Proje alanıyla öncelikle, Tell Hesban, Tellü'l Umeyri ve Tell Celul'dan oluşan başlıca üç höyüğün beş kilometrelik yarı çapı içinde yer alan artbölgeyi kastediyorum. Bu topraklar on mevsimlik alan çalışmasından daha uzun bir süreyle yüzey araştırması ve sondaj yoluyla yoğun bir biçimde incelendi. Bu çalışmanın çoğunun amacı, yerel besin düzeninin zamanla ilgili dinamiklerini aydınlatmak üzere, toprak kullanımının ve yerleşmelerin tarihini yeniden kurmaktı.

5 Burada yalnızca, ekibimizin daha önceki notta anlatıldığı gibi, yüzey araştırmalarını yaptığı topraklardan söz ediyorum.

6 Bu olay ilişkin, başka bir yerde "Dayanıklılık Doğaları ve Devletin Oluşması: Ürdün'ün Yerleşik Arap Nüfusunun Tarihine Doğru" başlıklı bildiride yazdım. Bildiri ilk olarak Haziran 1996'da Finlandiya'da toplanan Ortadoğu Araştırmaları Üçüncü İskandinav Konferansı'nda (Third Nordic Conference of Middle Eastern Studies) sunuldu. World Wide Web'den bu bildiriye ulaşılabilir.

7 Bu yapıların keşfedildiği araştırmanın daha ayrıntılı bir öyküsü için LaBianca 1987 ve 1990'a bakınız.

8 Bu öneriyi Haziran 1996'da Torino, İtalya'da toplanan, Ürdün Tarihi ve Arkeolojisi üzerine Altıncı Yıllık Konferansta (Sixth Annual Conference on the History and Archeology of Jordan) sunulan bir bildiride daha ayrıntılı olarak tartıştım. Konferansın tutanakları Ürdün'ün Eski Eserler Bakanlığı'nca yayına hazırlanıyor.

Alison B. Snyder

OSMANLI CAMİSİNİN DEĞİŞİMLERİ, ANLAMLARI VE GÖRÜNÜMLERİ

Giriş

9.

Yapılar bir çağın özünü yakalayıp ifade edebilir. Kültürler inşa edilmiş yapılarıyla toplumsal, siyasal, dinsel ve sanatsal temellerini sergiler. İktidar ve güç, bölgesel tüketim için kodlanıp ambalajlanabilir ve dini yapılar bu yolla çokkatmanlı anlamlarla donanır. 14. yüzyıldan 16. yüzyılın sonuna kadar, Osmanlı camisinin tasarımı oldukça önemli değişimlerden geçti. Bunları araştırmak için tarihsel ve kuramsal mimari bakış açılarını arkeolojiye bağlamak istiyorum. Bu araştırma, öncelikle Osmanlılar zamanında geliştirilen dini yapı tipolojileriyle ilgili olmasına karşın, bu yapılar günümüze uzanan peyzajın kalıntılarıdır.

Bugünün Türkiye'sinin süregelen eski gelenekleriyle, doğasında var olan dirençli çelişkiler ve toplumsal çatışmaların arkasındaki çekicilik ve gizem her yerde bulunan cami aracılığıyla görülebilir. Osmanlı mimarlığı literatürü incelenirken, belli yapılar, onların öğeleri ve onları çevreleyen toplumsal öğeler üzerine yazmış pek çok kişi olduğu görülür. Ancak, dikkatleri çekmek istediğim üç kişi var; çünkü onlar belli konularda yazdıkları gibi, bu geniş konuda da çok yazı yazmışlardır. Osmanlı camisini ele alan bilimsel çalışmaların çoğunun, ışık ve aydınlatmaya bir yan ürün olarak değinip, yeni tasarım biçimleri üretmek için katalizör olarak, yapısal teknoloji denemeleriyle (ve günümüz kapasiteleriyle) ilgili olduğu görülür (örneğin, Godfrey Goodwin'in 1971 *A History of Ottoman Architecture*, Doğan Kuban'ın 1985 *Muslim Religious Acchitecture: Development of Religious Achitecture in Later Periods* ve 1997 *Muqarnas* üzerine bildirisi ve Abdullah Kuran'ın 1986 *Sinan: The Grand Old Master of Ottoman Architecture*). Bugüne kadar Türkiye'de 14. yüzyıldan 16. yüzyıl sonuna kadar cami tasarımındaki değişimleri ışığı dikkate alarak izleyen ciddi bir çözümleme yoktur.

Eski yapıların tasarımında ışığın ele alınma biçimine bir değer atfedilirse, günümüz mimarlığının en iyileri akla gelebilir. Bütün dünyada 20. yüzyılın mimarları dinsel (ve din dışı) yapılarında ışıkla tasarım üzerine çalıştılar ve bundan esinlendiler. Bunlardan olasılıkla en tanınanları Tadao Ando'nun ya da Steven Holl'un küçük kiliseleri ve Louis Kahn'ın ya da Pietro Belluschi'nin sinagogları gibi çağdaş mimari eserlerin yanı sıra, Le Courbusier, Alvar Aalto ve Aero Saarinen'dir. (Jean Nouvel, Norman Foster ve Ricardo Legoretta dinsel olmayan yapı tasarımlarında ilhan için ışığı sürekli kullanır.) Işığın özü, birçok yazar, felsefeci, bilim adamı ve ışık tasarımcıları tarafından gerçek ve mecazi anlamlarıyla keşfedilmeyi sürdürdü ve sürdürecek. Mimari tasarımda, burada özellikle camide, ışığın etkisi ve algılanmasına odaklanarak daha zengin bir anlayış ve daha kapsamlı bir görüş edinilir. Cami tasarımının bir baş oyuncusu olarak hem doğal hem insan yapısı (üretilmiş) ışığı görmek için bu yapılara daha önce hiç bakmadığınız gibi bakın.

Bu çalışmada ışık, mekânsal nitelikleri değiştiren ve Osmanlı biçimciliğinin o zamana özgü görünüşünü etkileyen yapısal yeniliğinin başlıca katalizörü oluyor. Temel bir mimari öğe olarak ışığın incelenmesi, çoğunlukla gerçeğe dayanan daha geleneksel ve tipik mimari ya da arkeolojik çözümleme yöntemlerinden bir sapmayı vurguluyor. Işık her zaman vardır ve en oynak mimari birimdir; ama yine de çeşitli yollarla biçimlendirilip kullanılabilir. Dini yapılar akılcı insancıl ve içten ruhsal idealleri somutlaştırır; din dışı biçemci ya da tarihsel olarak tanınan mimari biçimleri koruyup kullansalar bile, din dışı yapıdan manevi olarak ayrılır. Dolayısıyla ışığın ve mimari ve arkeolojik bir perspektiften biçim oluşturmanın incelenmesi, birçok bakış açısını ortaya çıkarır. Işığın kullanımı ve gerekliliğine odaklanarak, insanın yapıları nasıl algıladığına ilişkin daha zengin bir model önerilir ve bu da farklı bir "görme" biçimiyle sonuçlanabilir.

Işık ve bina yapısı üzerine bir çalışma yoluyla, genel çağrışımlar ve anlamlar da üretilir. Eski ya da modern ve dinsel ya da din dışı yapılar çözümlenirken bu temel yapı bileşenlerinin her ikisinin de gerekliliği, onlarla ilgili olabilecek bir araştırmaya temel oluşturur. Diğer geçmiş (ve var olan) kültürlerdeki yapılarda ışığı denetlemenin yolu, belli odaların ve alan-

ların işlev ve kullanımı kadar önem derecelerinin çözümlemesi için temel olabilir. Doğal ve yapay ışıklandırma tekniklerinin keşfi, bağımsız bulunan diğer maddi kültür kadar önemlidir. Örneğin, bir yapı, arkasındaki kavramsal kuramların ve estetiğinin yanı sıra, malzeme seçimine, genel planına, yerleştirilmesine ya da diğer yapılarla ilişkisiyle birlikte çevreye uyumuna bakılarak da çözümlenebilir. Sonra bu öğelerden bazılarına ya da hepsine dayanılarak, hem gözle görülen hem görülmeyen anlam düzlemlerini yeniden kazandırmak üzere, simgesel ya da akılcı anlamlar formüle edilebilir (Locock 1994).

Işığın mimari çağrışımları üzerine bu çalışma arkeolojik midir? Bu yapıların ardındaki kullanım ve anlam üzerine bir araştırma Osmanlı İmparatorluğu arkeolojisinin kapsamına alınabilir mi? Osmanlı İmparatorluğu döneminde inşa edilen yapıların çoğu, bir zamanlar imparatorluğun yönetimi altındaki birçok bölgede bugün hâlâ durur. Osmanlı yaşam biçiminin ve kültürünün kalıntıları, 1920'lerden beri var olan Türkiye Cumhuriyeti aracılığıyla varlığını sürdürür. Dolayısıyla arkeologlar, mimari gibi maddi kültürünün büyük bir bölümünün el değmeden durduğu bu yakın Osmanlı tarihiyle ilgili bir avantaja sahipler. Bu maddi kültüre bir süreklilik olarak odaklanıldığında, zaten işlev, mekânsal kullanım, bölgesel bağlam ve ekonomik harcamalarla ilişki bağlamında ipuçları içerdikleri görülür. Eğer arkeoloji önceki kültürleri kazı aracılığıyla ve/veya maddi kültür ve metinlerdeki bilgilerden anlam çıkararak ortaya çıkarıp incelemekse, bu araştırma, geçmişin daha geniş arkeolojik çözümlemesini oluşturmak üzere, bugünü de aynı anda inceleyerek değişen bir dinsel mimariyi yeniden açığa çıkarır. Bu yapıları incelemek (kronolojik olarak yaklaşık üç yüz yıldan fazla), onların kullanımlarının, yerlerinin ve tasarımlarının ışıkla belli bir ilişki içinde anlaşılması ve yeniden yorumlanması için biçimsel ve kuramsal yolları ifade etmek demektir. Bu bilginin arkeolojik bir "palimsest"* gibi katmanlaştırılması, özgün bir ürünün ortaya çıkmasını sağlar.

İmparatorluk ideolojisine göre değişen bir arkeolojik biçimle kültürel gereksinmeler arasındaki bağlantının ele alınması gerekir. Bunun izlen-

* Üzerindeki yazılı metnin bütünüyle ya da kısmen silinmesinden sonra yeni bir metnin yazıldığı parşömen –ed.n.

mesi güç olabilir, ama hiç kuşkusuz boyut ve biçim, değişen Osmanlı gereksinmeleriyle ilgilidir. İbadet eden nüfus (ve toplu dua geleneği) biçimsel ve simgesel değişikliklerin bazılarından, en azından kısmen, sorumlu değil midir? Mühendis ya da mimar olsun tasarımcılar, salt işlevsel çözümler getirmekten çok kendi estetik fikirleri ve geometrinin kullanımı üzerinde çalışmıyorlar mıydı? Bu araştırma bu konulardan bazılarını ele alacaktır.

Yukarıda belirtildiği gibi, Osmanlı mimarlık tarihçilerinin çoğu, Osmanlı cami tasarımının çeşitli yönleri üzerine yazmışlardır. Yapı ve bazen ışıkla ilgili olarak bazılarının odaklandıkları yön, bu araştırmada ortaya konan öneriden farklıdır. Ara Altun (1990), Jale Ezen (1986, 1988), Gülru Necipoğlu (1985, 1993) ve Arthur Stratton'un (1971) yanı sıra, yukarda adı geçen Goodwin, Kuban ve Kuran gibi yazarlar, tasarım değişikliğinin, diğer amaçları gerçekleştirmek için yapısal olarak yenileşmek istemenin bir sonucu olduğu inancını desteklerler. Bazıları, tasarım değişikliği bağlamında estetiği kusursuzlaştırmaya karşı duyulan ilginin yanı sıra, imparatorluk gücüyle kültürel ya da toplumsal gereksinmeler arasındaki ilişkiyi tartışır. Sistematik bir biçimde olmasa da, yapıların içini aydınlatmanın sonuçları bazılarınca tartışılır. Daha sonraki bir araştırmada çalışmasına yer verilen Orhan Bolak, İstanbul'un altı camisindeki ışığa dayalı bir çalışma ürettiyse de, metodolojisi ve savunduğu düşünce bu çalışmadakilerden oldukça farklıdır. Daha önceki çalışmalar bu araştırmayı genişletir; ama yine de çok daha uzun bir zaman aralığını kapsayan çok daha geniş örneklemeden sistemli bir şekilde çıkarılan bir anlam çeşitliliğiyle, yeni çözümlemeler ortaya çıkar.

Aşağıdakiler cami tasarımlarının daha önce nasıl çözümlendiğinin kısa bir eleştirisidir. Kuşkusuz bu karmaşık bir konudur; yani, burada yalnızca bazı yanları ele alınabilir. Ayrıca, imparatorluğun doruğunda olduğu 16. yüzyıla ilişkin malzeme çoktur. Bu dönemin ünlü mimarı olan Sinan'ın (1505-yak. 1588), Osmanlı cami biçimini büyük ölçüde etkileyen elli yıllık bir yapı yapma tarihi vardır. Düşüncelerini belirten diğer bilim adamlarıyla birlikte, Goodwin, Kuban, Kuran ve Altun'un, 16. yüzyıl kadar diğer yüzyıllar üzerinde de durdukları unutulmamalıdır; çünkü daha erken yapı tipi onların savundukları düşünce için önemlidir.

Aşağıdaki tartışmada, çoğunlukla doğal ışıktan söz edildiği için, yapay ışık özel olarak belirtildi.

Goodwin'in Osmanlı tasarımı konusundaki kapsamlı kitabında, ışık sadece arada bir betimlenirken, imparatorluk etkisinden, yapı geleneklerinden ve malzemenin kullanımından söz edilir. Bazen, bir pencere türünün ya da hatta asılı bir aydınlatma elemanının hemen oraya dağıttığı ışığın verdiği duyguyu gerçekten anlatırken, estetik tanımlamanın ötesine geçen ya da zaman içinde yorumlama veya tipoloji içinde gerçek bir karşılaştırma çabası yoktur. Genel durumun haricinde, bu tanımlamaları yapısal değişikliklere bağlayan doğrudan bir ifade de bulunmaz. Kuban Osmanlı kültürü ve yapı inşasının anlamları üzerine çok yazdı. Bu yazılarda Osmanlı yapısının öncüleriyle Rönesans gibi Avrupa'daki çağdaş hareketleri karşılaştırır ve zıtlıkları ortaya koyar. Cami tanımlamalarının bazılarında, Sinan'ın 16. yüzyıl camilerinin bir kiliseye kıyasla, ışık dolu olduğunu anlatan bölümler vardır. Ayrıca cephe öğelerinin, ana kubbe ve yarım kubbelerle örtülü hacimsel merkeziliğe dayanan bütünlüğün biçimlendirilmesine yardımcı olmak üzere var olduğunu söyler. Kuban, farklı zamanlarda pencerelerin ustaca dağılımıyla sağlanan ışığın (dış mekânla iç mekân arasında bir ilişki sağlayarak) işlevsel ve etkili olduğunu söylerken, iç mekândaki tüm ayrıntıların birbirine eklemlenmesini doğru oranlarda tam olarak görülebilir kıldığını söyler. Kuban, ışığa çok dikkat etmesine karşın, tasarımlarda bilerek yapılmış inanılmaz değişiklikleri gerçekten tartışmak ve izlemekten çok, ışık üzerine güzel ama genel bir biçimde yazmaktadır. Abdullah Kuran'ın, Sinan araştırmalarının belki de en kapsamlısı olan çalışması, çoğunlukla her yerde bulunan "klasik" üslup ya da daha önce belirtilen merkezi tek kubbe tasarımına temel bir dayanak oluşturur. O da diğer birçoğu gibi, Osmanlı cami tasarımında kubbenin en önemli öğe olduğuna inanır. Kuran kuramsal olarak "kavramsal icatçılığa" ilgi duyar, ama bu yapıların büyük boyutlarının, cepheleri ifade etme ihtiyacını daha da artırdığını söyler. Bu da, en başta, dışarıdan daha çok ışık sağlayacak yöntemleri tasarlamaya karşı, pencere dağılımının bir yan ürün olduğuna bir kinayedir.

Bu konudaki yazıları gözden geçirmeyi sürdürelim. Ara Altun, Osmanlı'nın ve diğer Müslüman tarikatlarının 14. yüzyılda ya da daha

önce yaptıkları camiler üzerine araştırmasında ışıktan neredeyse hiç söz etmezken, mekân değişikliğini işlev, bölgesel güç yapıları, elde olan teknoloji ve estetik bağlamında ele alır. Jale Erzen'in çalışması 16. yüzyıl camilerinde duvar yüzeylerinin değişimi ve bileşimiyle ilgilenmesi açısından gerçekten ilginçtir. Avrupalı bir hareket olan Maniyerizme başvurduğu tartışmasında, kubbeyi destekleyen strüktür sonucu ortaya çıkan biçimsel olarak adlandırdığı değişiklikle ilgilidir. Sinan'ın çalışmalarını izler ve ya plana ya da kubbelerin kaide formlarına (kare, altıgen, sekizgen) göre üç evreye ayırır. Bütün cephe öğeleri arasından, pencereleri, sıralanmalarını ve gruplanmalarını, Sinan'ın tasarım evriminde mekân hiyerarşisini ifade etmede en etkili öğe olarak seçip ayırır; ama yine ışığın niteliğini ve aydınlatma tekniklerini tam olarak ele almaz. İnsan, prototip pencere biçimleri ve türleri üzerine yapılan bu çalışmanın, tartışılan anlam katmanlarının daha fazlasına ulaşmak amacıyla, çok daha fazla sayıda şemayla görsel olarak karışlaştırılmış olmasını istiyor. Diğer yandan Necipoğlu cami tasarımını ve yapısını mimarın rolü ve amacı kadar çoğunlukla imparatorluğun gücü aracılığıyla da tanımlıyor. Necipoğlu'nun yazısı, kervansaray ziyaretçilerini ve derviş tarikatlarını barındıran odalarıyla 15. yüzyıl camilerine değinir. Bu camiler daha geç tarihlerdeki daha merkezileşmiş Osmanlı hükümetini temsil eden daha merkezi planları hazırladı. 16. yüzyıl Süleymaniye Camii'nin anıtsallığı konusunu ele alırken, kıble (simgesel mihrap nişinin bulunduğu Mekke'ye dönük duvar) duvarından giren ilahi ışığa ilişkin yazılmış bir bölümü ve geceleyin iç mekânı aydınlatan "uhrevi yağ kandillerini" de ele alır; ama ışığa bu şiirsel ama küçük değinme, cami tasarımındaki değişiklikle ilgili çözümlemesinin yalnızca küçük bir bölümüdür. Mimar Sinan'ın belki en tanınan yaşam öyküsü Arthur Stratton'ınkidir. Sinan'ın yapılarını şiirsel ve işlevsel olarak betimleyen Startton belli bir caminin ardındaki gücü olanaklar elverdiğince açıklamaya çalışırken, bazen pencerelerin sayısını verir ve düzenlemelerini anlatır. Ama Osmanlı camisinin biçimindeki değişikliği övgüye değer bulurken, o da, diğer bazıları gibi, bu değişiklikleri mühendislik ve üsluptan çok ışık isteği ve aydınlatma tekniklerine dayanarak tartışma yolunu seçmez.

Son olarak, benim bildiğime göre, Orhan Bolak (1967) Osmanlı cami tasarımının değerlendirilmesi anlamında ışığı incelemeye girişen tek kişidir. Yayınında, ışığın ve aydınlatmanın sonuçları İstanbul'dan seçtiği 16. ve 17. yüzyıl beş Osmanlı camisinin yanı sıra, kiliseden camiye dönüştürülmüş Ayasofya aracılığıyla incelenir. İç mekânı, doğal ışıkla aydınlatmanın başlıca yöntemlerini ve sabit aydınlatma birimleri asma gerekliliğini anlatır. Aynı zamanda çağdaşı ve birçok tarihsel dönemden kilise tasarımlarını karşılaştırır ve zıtlıkları ortaya koyar. Yine de bu çalışma, bir gelişmeyi sırasıyla izlemediği gibi, daha erken cami tipolojilerini de kapsamaz. Bolak'ın savunduğu düşünce, elde tutulan lümen ölçen göstergelerle her yapının içinde bir seri aydınlatma düzeyinin değerlerini saptamaya dayalı nitel ve nicel çözümlemeye dayanır. Bolak'ın çalışması kubbelerin iyi ışık dağıtıcıları olarak kullanımını işaret ettiği için önemlidir; çünkü diğerlerinin gözlem ve araştırmaya dayanarak söylediklerini (karşılaştırılan sonuçlar daha geç tarihe ilişkin camilerin iç mekâna daha çok ışık sağladığını kanıtladı), Bolak, ışık lümeni teknolojisinin yaratıcı kullanımına dayanarak söyler; ama bu çalışma ışığın ve biçimsel değişikliğin, daha geniş çapta bir artzamanlı araştırmaya olanak sağlayan kapsamlı bir yapılar toplamından yoksundur.

Belgeleme ve Araştırma

Buraya kadar araştırma, hepsi de modern Türkiye Cumhuriyeti'ndeki dokuz kenti gezerek ayakta kalan camilerin bir seçkisinin belgelenmesinden oluşuyor. Bu camiler Bursa , Edirne, İstanbul gibi üç Osmanlı başkentinde ve Amasya, Manisa, İznik, Kayseri, Konya, ve Sivas gibi bölgesel başkentlerdedir. İncelenen otuz beşten çok yapıdan yalnızca birkaçı, burada tartışılmak üzere seçildi.

İç mekânların kullanımı ve algılanmalarıyla, ışığın (hem doğal hem yapay) kullanımını ya da yokluğunu belgelemek ve kaydetmek üzere günün değişik saatlerinde ve akşamüstü renkli ve siyah-beyaz fotoğraflar çekildi. Fotoğraflar, ışıktan doğan mekânsal değişikliklerin algılanmasını olanaklar elverdiğince gerçekçi bir biçimde yakalamaya ve açıklamaya çalışıyor. Fotoğraflar kapalı yerlerin maddeselliğini, estetik ayrıntıları ve diğer

tasarım öğelerini gösteriyor. Plan ve kesit gibi çizimler bütün yapıdaki mekânların birbirlerine göre boyutlarını göstermek için kullanıldı. Ayrıca yorumlayıcı ve çözümsel çizimler, tasarımın değişik yönlerini vurguladıklarından, ışığın ve ışıklandırmanın katmanlaşmasıyla ilgili diğer bilgileri ifade etmede kullanıldı (Şekil 9.1-9.3'e bkz.).

Cami Biçimleri ve Aydınlatma Tipleri: Bir dağarcık

Osmanlı cami biçimlerinin evrimi burada, bir tür ideolojiyi de tanımlayan üçüncü biçimle birlikte, üç işlevsel ya da mimari tanım aracılığıyla sınıflandırılacaktır. Birinci cami tipi, Selçuklu İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra daha çok 14. yüzyılda ortaya çıkan "çokayaklı" camidir. Bu cami biçiminin temeli, Orta ve Batı Asya'da bulunan yapı birimleriyle birlikte eski Selçuklu camilerindedir. İkincisi, kabaca 15. yüzyıla tarihlenen ve çoğunlukla Bizans yapı gelenekleriyle sıkı bağları olan eski bölgesel biçimleri yansıtan "çift kubbeli" tiptir. Üçüncüsü, burada "imparatorluk üslubu" diye söz edilecek olan "tek kubbeli" tiptir. Bu tip daha sonraki cami tasarımlarını etkilemeyi sürdürdü ve bu dönem genellikle "Osmanlı klasik dönemi" olarak isimlendirilmiştir (örn. Kuran 1986, 1996).

İmparatorluk üslubunun ardındaki düşünceyi şöyle açıklayabiliriz. 16. yüzyıla ilişkin bütün tek kubbeli camiler imparatorluk camisi sayılır; çünkü bu camileri sultan, sultanın akrabaları ve hatta, örneğin bir sadrazam gibi, onun hemen altında çalışanlar yaptırırdı ya da bu camiler onlar için yaptırılırdı. Bu dönemin ve sonrasının camileri imparatorluğun zenginliğine ve büyüklüğüne yeni güç kattı, bağışçısını ve siyasal amaçlarını yüceltti ve dinsel bir birliği yansıttı. Çok yapıt veren ve dönemin ünlü mimarı Sinan, 16. yüzyılda Sultan Süleyman, Sultan Selim ve III. Murad'a hizmet ederken, tek kubbeli imparatorluk üslubu camiler yapmakla ünlüydü.

Biz kronolojik bir çerçeve kullanarak yüz yıllık süreler içindeki üç belirgin mimari tipolojiyi görebiliyoruz. Osmanlı İmparatorluğu büyüdükçe, yapı biçimlerinin ölçeği mutlaka bir büyümeyi yansıtmıyordu; gerçekte bu üç yüz yıl boyunca yapıların boyutu oldukça büyük olarak başladı, küçüldü ve sonunda daha da büyüdü. 14. yüzyıldan 16. yüzyılın sonuna kadar camilerin en çok gözle görülen üç boyutlu değişimleri, yataydan dikey yö-

nelmeye geçiştir. Çoğunlukla 14. yüzyılda yapılan "çokayaklı" tip, mekânsal olarak yatay yönelimlidir. Bunu yatay ile dikey arasında mekânsal bir geçiş işlevini gören 15. yüzyılın çift kubbeli camileri izler. Dikey oylum, en çok bunu izleyen tek kubbeli imparatorluk üslubunda araştırılmıştır. Giderek daha yükseğini yapma yeteneği (ve dolayısıyla da bakanın yönelişini değiştirmek) kısmen yapım olanaklarının ve ona ek olarak da biçimde yenileşmeye karşı ilginin sonucudur. Aynı zamanda da daha merkezi ve güçlü bir yönetimin iktidarına doğru bir hareketi de temsil eder ya da simgeler gibidir (Necipoğlu 1985; Kuban 1985; Kuran 1987).

Biçimdeki değişimin yalnızca pencere dağılımının planında yansıtılmayıp aynı zamanda da daha çok ışık isteği ve gereksinmesinin, daha hafif taş yapılarla sonuçlanan, yapı ve sundurma denemelerine yol açtığına inanıyorum. Osmanlı dini mimarisinin ışığı kilisede olduğu gibi, dinsel mistik bir simgesellik üretmek için kullanmadığını belirtmek önemlidir (Kuban 1987), ama zengin bir aydınlatma sistemi dağarcığı oluşturuldu ve Osmanlı camisinin mekânsal niteliklerinin ardındaki anlamı okumak ve yorumlamak için bu önemlidir. Dolayısıyla, ışık, işlevsel bir gereklilik, mekan ve oylumun tanımlayıcısı, ritmik ayinin güçlendiricisi ve çokkatmanlı bezeyici doku veren bir birim olarak içeri girdi.

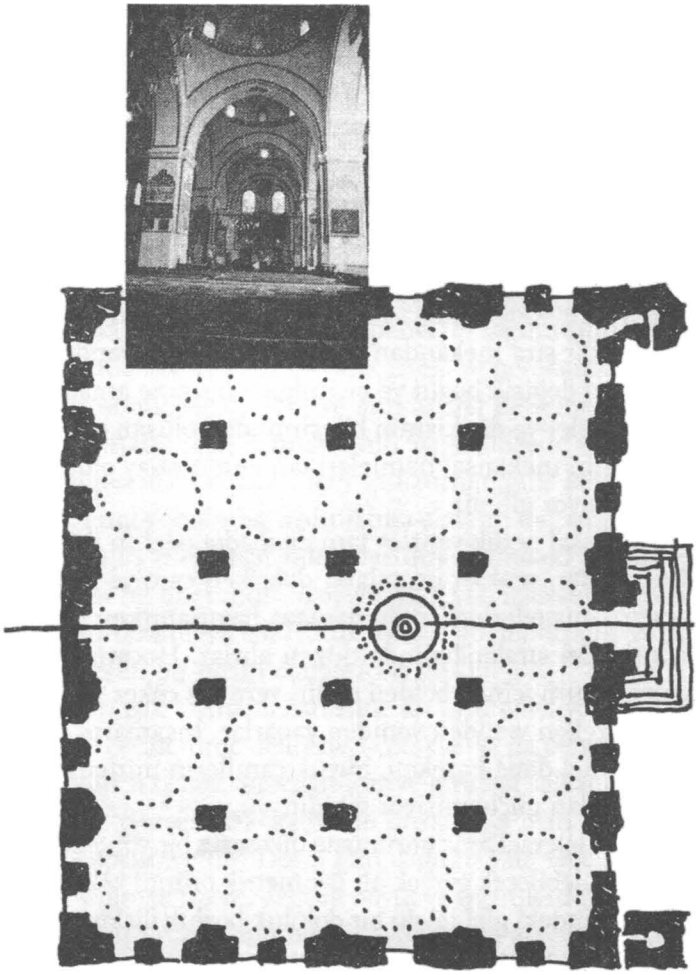
Gerçekten ışık Osmanlı camisine iki ayırt edici yöntemle girer. Gündüz doğal ışığın, çeşitli türde delinmiş açıklıklar ya da pencerelerin dağılımları aracılığıyla bilinçli olarak dışardan içeriye girmesi sağlanırdı. Dört pencere açıklığı tipi, "dua penceresi", "katmanlı duvarcılığı olan pencere" ya da "taç pencere" ve "gözpencere"dir. Doğal gün ışığının yanı sıra, karanlık günlerde ya da gece kullanılmak üzere, değişik boyut ve biçimlerde asılı aydınlatma birimleri geliştirilmişti. Çokyönlü bir tür aydınlatma aracı olan "çember aydınlatma", büyük bir mekânı çok az ışıkla aydınlatabiliyordu. Bu aydınlatma aracı ilerde daha ayrıntılı tanımlanır ve tek kubbeli iç mekânlarda görkemli bir biçimde geliştirilir. Cami gün ışığında olduğu kadar karanlıkta da kullanıldığından, ışığın ve iç mekânın oylumunun algılanmasıyla ilgili ilginç bir olgu ortaya çıkar. Her tür aydınlatmanın ya da pencere dağılımının değişik zamanlarda köklü olarak değişik sonuçlar üreten kendi görsel üstünlüğü vardır. Yekpare boşluk ya da doluluk-boşluk örüntüsü iç (ve dış) cepheleri oluşturur.

Vaka Çalışması I: Ulu Cami

Ayrı bir vaka çalışmasıyla her cami tipi tartışılacaktır. Tek kubbeli imparatorluk üslubuna doğru dönüşümdeki birinci cami tipi çokayaklı Eski Cami ya da Ulu Cami'dir. Bu camiler cuma günleri kullanılırdı ya da haftanın en kutsal günü ibadet etmek üzere sıradan ve yüksek rütbeli halkı çeken camilerdi. Bunun iyi örnekleri 1399'da bitirilen Bursa'daki Ulu Cami, 1366'da bitirilen Manisa'daki Ulu Cami ve 1414'te bitirilen Edirne'deki Eski Cami'dir. Bu camilerin çoğunlukla Selçuklu öncülerinden ya da onları izleyen büyük camilerinkinden daha az ayrıntılı ama sağlam ve masif bir giriş cepheleri vardır. Çoğunlukla bu erken Osmanlı cami tipi sütunlarla bölünmüş, açıkta bir sıra mekândan oluşur. Bunları, payandalı düz bir çatı ya da birbirinden değişik boyut ve biçimlerde bezeme amacıyla aralıklarla sıralanmış kubbeler ya da ikisinin bileşiminden oluşan çatı örter. İç mekânlar, bu camilerin mekânsal hamleleri tamamen yatay olduğundan sonsuza kadar yineleniyor gibidir.

Burada yapısal netlik ve işlev tam da ibadet edenin ihtiyaçlarıyla örtüşür. İbadet edenler, mekân insanlarla dolarken camiye girer ve rasgele bir yerde sessizce dua ederler. Toplu namaza hazırlanırken, kıble duvarına dönük olarak paralel sıralar halinde düzen alırlar. Hocanın önderliğinde namaz kılarken, uyum içinde belden eğilir, yere diz çöker ve başlarını yere koyarlar ve bu hareketi yeniden yeniden yaparlar. İnsanların böyle sıralanması ve bir tür ritüel dans hareketi, büyük camilerin mimari planlarını ve düzenlerini doğrudan güçlendiriyor gibidir.

Işık camiye işlevsel ama görünüşte düzensiz bir yöntemle sokulur. İç cephelerde sözü edilebilecek gerçek bir geometrik örüntü yoktur; ama Manisa Ulu Cami örneğindeki gibi güçlü bir doluluk-boşluk ilişkisi olabilir. Manisa'da kutsal mekâna girmeden önce bir avlu olduğu ve ışığın giriş duvarının tepesindeki pencereler aracılığıyla içeriye girdiğini belirtmek gerekir. Bu giriş duvarı dış mekânla iç mekân arasında bir bölme ve taçkapı işlevini yerine getirir. Pencerelerin konumlanması, iç mekânda rastlantısalken, giriş avlusuna bakan cepheye daha bütünleşmiş bir görünüm sağlar. Cami, bir tepenin yamacına yapılmış olduğundan, kıble duvarında az sayıda pencere açıklığı vardır. Ancak, bu duvardaki girintilerin örüntüsü bir tür doluluk-boşluk/pen-

Şekil 9.1.Bursa'daki Ulu Cami'nin içinin ve kubbesinin yerinin fotoğrafı ve taban planının çizimi.

cere dağılımı benzeri bir düzenlemeyi çağrıştırmaya başlar. Bunun yanı sıra, bu erken tarihli caminin, mihrabın önüne merkezlenmiş küçük bir kubbesi vardır; ancak gökyüzüne açılan bir gözpenceresi yoktur. Bu ve diğer büyük camilerde kullanılan yapay ya da ek aydınlatma çoğunlukla, her mekânda or-

talanan oldukça küçük modern avizeler olan asılı aydınlatma araçlarıyla sağlanır. Manisa'daki Ulu Cami'de mihrap nişiyle aynı eksende biçemleri farklı olduğundan rekabet halindeymiş gibi görünen iki aydınlatma elemanı vardır. Bu camilerde kesin ya da karmaşık bir iç mekân örüntüsünün olmaması, bir bakıma varlıkları bütünün vurgusunu azaltan, ayırt edici bir mekân serisinin daha kolay algılanmasını sağlar. Bursa'daki Ulu Cami'nin durumu budur. Pencerelerin dağılımı seyrektir ve pencereler büyük ve geniş duvarlara göre küçük ve ölçeksiz gibi görünür. Bu caminin en önemli öğesiyle girişte karşılaşılır. Sırlı bir kubbe doğal bir ışık selinin aşağıdaki şadırvanın üzerine akmasını sağlar. Ancak, bu kubbe caminin merkezinde değildir, ama büyük parçalı mekânın herhangi bir yerinde bu doğal ışığın gelişi fark edildiğinden, o görsel bir eksen gibidir. Yine, ayrıca mekânların ortalarında, destek sütunlarının oluşturduğu ızgara düzeninin aralarındaki bölgeleri hoş bir şekilde aydınlatan aydınlatma elemanları vardır (Şekil 9.1'e bkz.).

Daha eski yapılarda ışığa neden daha az önem verildiğini sorguluyorum. Çokayaklı yapılar kuşkusuz, denemeler yapılmasına ve bu tipte çeşitlemeler olmasına karşın, en cesur duvarcılık teknolojisinin ifadeleri değillerdi. Bu camileri zarif diye tanımlamayacağım, ama ağır bir heykelsi güzellikleri vardır. Gerçekten de, bunu izleyen çift kubbeli camiler çok ayaklı camilerden çok farklıydı. Onlar 1600'lerde doruğuna ulaşan biçim evriminin başladığını gösterir.

Vaka Çalışması II: "Çift Kubbe"nin Yorumu

15. yüzyılda yapı ölçeği, biçimsel tasarım ve aydınlatma tekniğinin ayrıntıları temelden değişti. Çift kubbeli camilerin etkileyici bir öncüsü, olasılıkla Osmanlılar bu toprakların yönetimini ellerine geçirdiklerinde, birçoğu hâlâ ayakta olan Bizans kiliseleriydi (gerçekte Osmanlılar bu kiliselerin çoğunu korudu ve onları camiye çevirdi). İstanbul'da hâlâ duran Kariye Camii (Kora'daki St. Savior Kilisesi), Bizans'ın ayrıntılı kubbe biçimlerinin bir araya toplanmasını ve bu geç dönemde yapılara girmiş gibi görünen karmaşık tuğla ve taş işçiliğinin bir örneğini sergiler.

Çift kubbeli bu camiler, çokayaklı büyük camilerden daha değişik bir biçimde kullanılıyordu. Bazıları bunlardan zaviye camileri ya da yan ve

üst katlarda ibadet etmekten başka işlevler için ayrı odaları bulunan camiler diye söz eder. Bu camilerden bazılarının, büyük camilerin yaptığı gibi asıl ibadet edenleri bir araya getirmek yerine, İslamın yol gösterici mistik tarikatlarını barındırdığı veya çokişlevli yerel ya da bölgesel ibadet mekânları olduğu söylenir (Goodwin 1971; Necipoğlu 1985).

Çift kubbeli camilerin en olağanüstü olanlarından biri, imparatorluğun ilk başkenti olan Edirne'dedir. Padişah Çelebi Mehmed Han bu camiyi 1414'te yaptırmaya başladı. Yeşil Cami adlı bu cami bir avluya bakar, ama aralıklı beş kubbeli revak planı, padişah 1421'de öldüğü için hiçbir zaman uygulanmadı. Böylece yalnızca ayrıntıların yapımı 1424'te bitirildi. Yapının "tamamlanmamış" olarak kalmasına karşın, cephe daha iyi yorumlanabilir ve çözümlenebilir.

Dinsel tören, çift kubbeli tipte biçimsel olarak daha çok vurgulanır. Çok süslü taş işçiliği ve alışılmadık pencere dağılımı bu caminin birden çok işlevi olduğunun ipuçlarını verir. Dışarıdan, daha birinci kubbeli mekâna varılmadan bile, ışık değişik mekânlara ve odalara ulaşıyor gibi görünür. Dış dünyadan iç mekâna geçiş hafifçe aydınlatılmış bir geçitle sağlanır. Bu camide, padişahın kervanla yolculukları sırasında kullanması için, geçidin üstünde onu ağırlamak üzere loca gibi odaları olan bir uyuma ve kabul bölümü vardır. Bütün Osmanlı camilerinde olduğu gibi, Yeşil Cami'nin ana girişi de mihrap nişinin ekseniyle hizalanmıştır. Bu yatay yolun mimari bağlamda vurgulanması dikkat çekicidir.

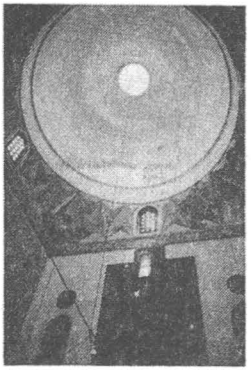
Çift kubbeli camilerin plan türleri ve biçimleri arasında büyük benzerlik varsa da, ayrıntıyla ilgili çeşitlilik çoktur. Kubbeler ölçek ve doğal ışık sağlayan pencerelerin dağılımı bakımından farklıdır. Yeşil Cami'de birinci kubbe, gözpencereden bir ışık demetinin girmesini sağlar ve kubbenin dibindeki dört pencereyle taçlandırılmıştır. Bu düzenleme herhangi bir özel yere işaret etmez; bize yalnızca burasının kutsal mekândan önce şadırvanın bulunduğu yer olduğunu gösterir. Bu kutsal mekânın üzerindeki ikinci kubbe sekiz tane tepe penceresiyle aydınlatılmıştır. Bunlar ikinci kubbenin altındaki bütün mekânı kaplayan yükseltilmiş tipik platformla birleşince, birinciyle karşılaştırıldığında değişik bir oylumsal duygu verir. Bunun yanı sıra, ikinci kubbenin altındaki mekân, kıble duvarındaki iki dua pen-

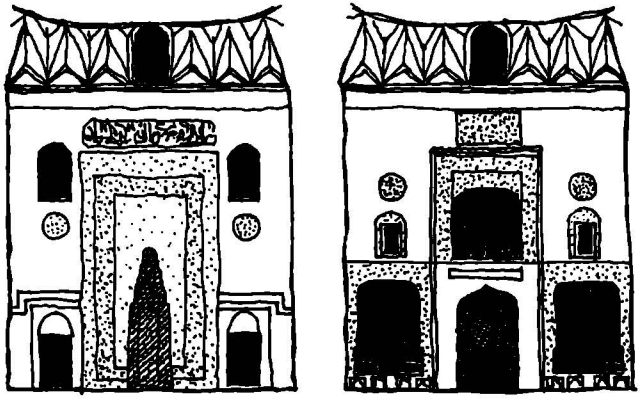
ceresi ve bitişik duvarlardan her birinde bulunan yere yakın yapılmış pencere dolayısıyla değişik algılanır. Kubbeler altındaki iki ayrı dikey mekânı algılayıp özümsedikten sonra, göz yatay olarak simgesel kıble duvarına kayar. Basit ama etkileyici pencere dağılımının örüntüsü bu önemli duvarı, tasarımın oturmasına hizmet eden derin pencereli diğer duvarlardan özellikle ayırır. Bu eğilim bunu izleyen camilerde görülecektir.

Buradaki ve diğer çift kubbeli camilerdeki yapay aydınlatma araçları ana kubbenin merkezine bir avize olarak asılır. Bunlar en geniş anlamıyla alan aydınlatması için kullanılır. Diğer aydınlatma, kıble duvarındaki konumu pencere dağılımının örüntüsüne karşı ve onunla birlikte çalışan dış girişteki uzun modern florasan lambalardır. Bu tür incelikli olmayan ama engelleyici de olmayan yapay aydınlatma araçları daha eski çok ayaklı tipte de görülür. Çift kubbeli camilerin ölçeği büyük olmamasına karşın, bu camilerin çoğunun içerisi pencere dağılımının sınırlı olması ve yetersiz aydınlatma aracı dolayısıyla gündüzleri bile görece olarak karanlıktır.

Çift kubbeli camileri anlamak için başka yollar da vardır. Pencere dağılımı ve diğer bezeme amaçlı formların yerleştirilmesi, bir yapı içindeki duvarlar arasında bulunan kutsal anlamların ve karşılıklı ilişkilerin keşfi için bir olasılığı ortaya çıkarır. 14. ve 15. yüzyıllardaki iç cephe işçiliğinin geometrik ve oransal bölünmeleri, aynı cepheler gün ışığında ve karanlıkta karşılaştırıldığında, doluluk-boşluk yorumlamaları algılanabilir (Şekil 9.2'ye bkz.)

Bezeme dokularının güzel örnekleri, Yeşil Cami'de kıble duvarının karşısındaki hünkâr mahfili cephesinde görülür. İkisi arasında oluşturulan dinamik ilişki gün ışığı olmadığında daha belirgindir. Diğer özel bir iç mekân ilişkisi, Edirne'de 1447'de yapılmış olan Üç Şerefeli Cami'nin kıble duvarındadır. Karanlıkta daha iyi görünen bu duvarın, askeri tılsımlı gömleklerinde betimlenenlerden ve 15. yüzyıl Türk minyatür sanatında betimlenen uzamsal niteliklerden pek de değişik olmayan geometrik bir niteliği vardır. Duvar dokulandırmasının üçüncü bir örneği daha erken tarihlere ilişkin Ulu Cami ya da Eski Cami tipindeki camilerdedir. Bursa'da Ulu Cami'deki kütlesel sütunların üzerinde, pencere dağılımı örüntüsüyle rekabet içinde olan Kuran'dan alınmış hat yazıları vardır; ama Edirne'deki Eski Cami'yle karşılaştırıldığında, bu boyalı duvarlar, bir bakıma aşırı büyüklükte Kuran

Şekil 9.2. Bursa'daki Yeşil Cami'nin içinden bir fotoğraf (üstte) ve kıble duvarının karşısındaki sultan bölümünün fasadındaki bezemeli örüntülemenin bir çizimi (aşağıda).

hattı ya da padişahın hattıyla yazılı dolaysız mesajlar ileten ve aynı zamanda da mekânı canlandıran daha serbest bir kompozisyon gibidir. Bir anlamda bu süsleme o kadar büyük ve güçlüdür ki, masif duvarların ve onların açıklıklarının gerçekliğini gölgeleme ve sonra da vurgusunu yok etme eğilimindedir. Bütün bu süsleme ve pencere dağılımının örnekleri, temellerini, Kuran'ın öğretilerinde belirtilen, insan tasvirinin yokluğunda ortaya çıkan İsla-

mi geometrik örüntülerde bulur. Bu çözümlemede iç cepheler, yalnızca estetik değil, aynı zamanda da kutsal anlam taşıyan bir katman olarak görülecek ve anlaşılacak şekilde evrim geçirmiş olmalıdır. Olası bir kutsal geometriyle bu bağlantı, incedir ve yapıya zenginlik katar. Daha sonra, 16. yüzyılda, büyük kubbe yapımının gelişmesi, daha erken geometrik örüntülerin yerini alan İznik çinilerinin dahil edilmesiyle aynı anlamı taşımaya başlar ve daha incelikli pencere dağılımıyla yeni dinamikler yaratır.

Vaka Çalışması III: Ayasofya'ya Erişme: "İmparatorluk Üslubu"

Derviş tarikatları azaldıkça ve imparatorluk giderek bütünleştikçe, çift kubbeli zaviye yapıları da temel olarak varlığını sürdürmedi (Necipoğlu 1985). Sultanların egemenlik gücünü ilan etmek amacıyla, tek kubbeli imparatorluk üslubunun mimarisi, 6. yüzyılın büyük ve çarpıcı Bizans anıtı Ayasofya'ya, İlahi Bilgeliğin Kilisesi'ne eşit olmak ve onu geçmek için çabaladı. Konstantinopolis'in imparatoru İustinianus'un 537'de adadığı Ayasofya, kubbesi çökene ve deprem olana kadar ayakta kaldı. II. Mehmed'in 1453'te kenti fethetmesinden kısa bir süre sonra camiye çevrildi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan 10 yıl kadar sonra, 1935'te laik bir müzeye dönüştürüldü. Bugün yaşı, ölçeği, güzelliği ve ışık niteliğinin kusursuzluğuna saygı duyulan bir anıt olarak İstanbul'da hâlâ ayaktadır. Bir anlamda onunla her zaman rekabet edildi, ama hiçbir zaman eşiti yapılamadı.

Böylece, tek kubbeli camiler, Ayasofya'ya yetişirken, boyut açısından büyümeye uygun ve daha çok ışık sağlayan daha hafif bir taş işçiliği geliştirmeye başladı. Üç Şerefeli Cami bu değişikliklerden bazılarını ifade etmeye başlar. Edirne'de 1447'de yapılan camiyi, tarihçiler (Goodwin 1971; Kuban 1985) eski tasarımları daha sonrakilerle, yani çokayaklıyı imparatorluk üslubuyla bağlayan bir köprü olarak görürler.

Yağmurlu bir havada, gün ışığında ve akşamın karanlığında gezmiş biri olarak Üç Şerefeli Cami, en gözde camilerim arasındadır. Bunun nedeni oran kurallarına kayıtsızlığı ve zarafetten yoksunluğudur. Yan sokaktan dış avluya girin ve içerideki caminin kutsal mekânına doğru ilerleyin. Burada bir dünyayı terk edip bir diğerine doğru ilerlendiğinizi derinden

hissedersiniz. İnsan burada bazen tümüyle yalnızdır; bazen de camiyi kapalı bir oyun alanı gibi kullanan gruplar halinde okul çocukları olabilir. Burada camiyi kullananları ve seyredenleri yapının ağırlığını kavramaya hemen zorlayan merkezi kubbenin altındaki geniş alan karşılar. Belki hantal, belki cüretkâr ama, burada dış dünyaya karşı kayıtsızlık devreye girer. Aynı zamanda, mihraba doğru dönüldüğünde yukarda asılıymışçasına duran ince tül gibi ışığın farkına varılır. Yerden yaklaşık dört metre yüksekliğindeki –kubbenin tepesine kadar olan yüksekliğin yaklaşık dörtte biri– küçük bir aydınlatma elemanının verdiği ışık tam dozundaymış gibidir. Kubbeye göz kırpan eşmerkezli bir grup düz yatay daire yerine, mekânı dolduran eşmerkezli iç içe dikdörtgenler vardır. Merkez, dikdörtgenlerin ince güzelliğini bozan, modern olduğu açıkça görülen, büyük boyutlu bir avizeyle doldurulmuştur. İnsan "kare" aydınlatmanın keyfini çıkartmak için, bunu mimari bağlamda anlamaya çalışılmalıdır. Merkezdeki bu yoğunlaşma daha geç tarihli camilerde de vurgulanmayı sürdürür ve burada, tepedeki kubbeyle ve çevredeki derin dua pencereleriyle bütünleşen uzun dikdörtgen biçimindeki iç mekân aydınlatmayla yansıtılır.

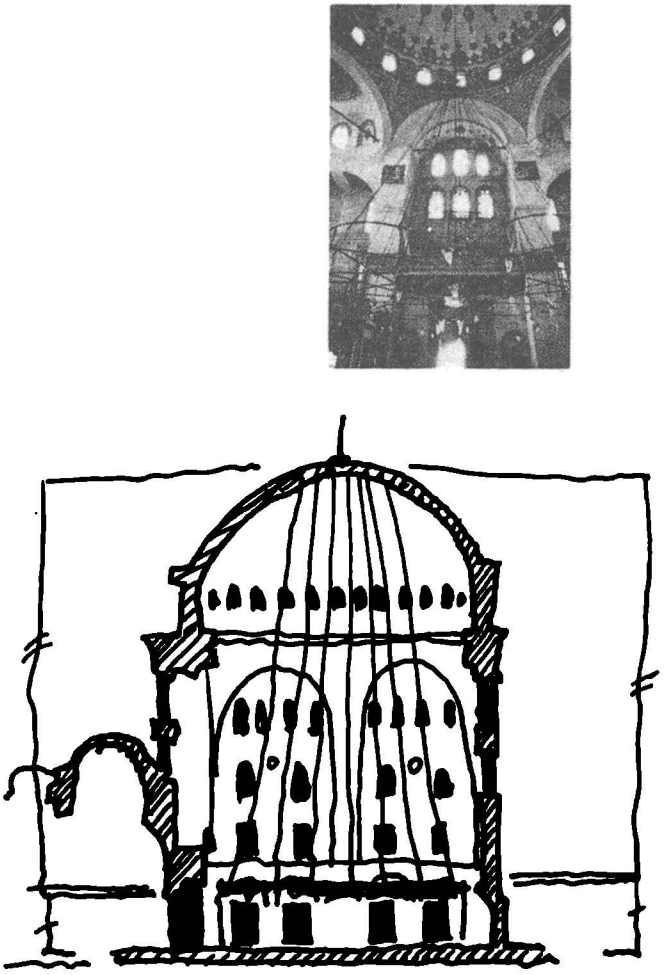
Üç Şerefeli Cami dikkate değer bir gece mekânıdır, çünkü gece, ağır cami yapısının tam zıttı bir yaşam canlanır. Yapay ışığın oluşturduğu garip gölgeler, kubbenin kasnağındaki ve alttaki kemerlerdeki (diğer duvar nişlerindeki de) mukarnasların üzerine düşer. Bu tek kubbeli caminin verdiği yoğun ve etkileyici duygu, Manisa'daki çokayaklı caminin plan ve biçimi ile (Goodwin 1971), Bursa'daki 14. yüzyıl camilerinin ve İstanbul'daki Sokullu Mehmed Paşa Camii'nin bazı ağırlıklarını ama yanı zamanda açıklığını çağrıştırır.

İstanbul'da Ayasofya'dan pek uzakta olmayan Sokullu Mehmed Paşa Camii küçük ama önemli bir camidir. Tasarımı Osmanlı İmparatorluğu döneminin en ünlü mimarı ve en verimli inşaatçısı tarafından yapılmıştır. Sinan'ın mesleği 1538'den 1588'deki ölümüne kadar sürdü ve bu cami onun geç dönem çalışmalarına ilginç bir örnektir. Doğan Kuban (1985) bu iki cami planlarını karşılaştırırken, Sinan'ın Üç Şerefeli Cami'nin planını bu camide denediğini ve adapte ettiğini ileri sürer. Bunun gerçek olduğu görülür. Bu tasarımda Sinan'ın planı temelde bir karenin içine çizilmiş bir

altıgenken, Üç Şerefeli Cami bir dikdörtgenin içine oturtulmuş bir altıgendir. Strüktür açısından düşünüldüğünde, ikisinin kütlesi ve ışığı birbirinden çok farklıdır. Sinan planda geometri ve oran üzerinde çok dikkatle çalışmış ve kare, altıgen ya da sekizgen plan içindeki daire (kubbe) üzerine araştırmasını sürdürürken, üç boyutlu biçimi vurgulamak için ışığı kullanmıştır. Kubbe desteği olarak altıgen ve altı kemer kullanarak, daha büyük kare planlarından bile daha delikli ve dışa doğru açılmaya daha uygun bir iç mekân oluşturmuştur (Snyder 1992).

Sinan bu camiyi 1571-1572'de II. Selim'in kızı ve Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'nın eşi Esmahan Sultan için yaparken, bu alandaki dik tepeden yararlanmıştır. Daha erken tarihli camilerde örneklendiği gibi, giriş ve mihrap arasındaki kesin eksene bağlı kalınmıştır. Sokaktan cami alanına girildiğinde, dışarısının aydınlığından, karanlığa ilk adım atılır. Bir kapıdan geçilir ve yukarıdaki şadırvana şöyle bir göz atmayı sağlayan üstü kapalı merdivenle bir kat yukarı çıkılır. Yukarıda, bir medrese ya da Kuran okuluyla çevrelenmiş caminin dikdörtgen dış avlusunun içindeyken, aydınlığın dışarıda olduğunun bir kez daha farkına varılır. Şadırvanı ve revağı geçip camiye girildiğinde, göz son iç mekâna uyum sağlar. Osmanlı cami biçiminin doruğunun, birleştirici merkezi kubbenin dikeyliğinde ifade edildiği kuramı burada gerçekleştirilmiştir. Bu çok incelikli iç mekânın bastırılmış oylumu, bakanın gözünü hemen eksenin bitimine kaymaya zorlar; burası girişin karşısında pırıldayan İznik çinili kıble duvarıdır.

Kubbenin altındaki altıgen mekânın basık yapısı, aydınlatma birimlerinin yakından incelenmesine olanak verir. Bu süslü duvar aşağıdan yukarıya doğru izlendiğinde, bakanı içine çeken ışığın duvardaki deliklerden ve tavan bölgesinden geldiği görülür. Çeşitli biçim ve boyutlarda tipik Osmanlı pencere dağılım teknikleri uyumlu bir biçimde kullanılmıştır. Tasarımdaki ana duvarlar, bingilerin yardımıyla tepedeki kubbeyi destekleyen uzun kemerlerin arasındadır. Strüktürel olarak duvarlar yalnızca dolgu (yük taşıma değil) işlevini yerine getirir ve böylece serbestçe tasarımlanmış bir pencere düzenini sağlar. Altıgen alanın dışındaki yan duvarlar, iki katlı galerilerden oluşur ve farklı bir yapıdadır, ama caminin geri kalanıyla uyum içinde olması için benzer pencere dağılım tekniklerini kullanır (Şekil 9.3'e bkz.).

Şekil 9.3. İstanbul'daki Üç Şerefeli Cami'nin içinden bir fotoğraf (üstte) ve iç mekânın mimari bir çizimi.

Caminin alt katında her yanda yerden yaklaşık kırk santim yüksekliğinde kendine özgü derin dua pencereleri vardır. Bu pencereler tabana veya ibadet alanına yansıtılmış ya da doğrudan yumuşak bir ışık yayar. Bu pencere türü, dipteki duvarın kalınlığını vurgular. Katmanlı duvar işçiliği

olan pencere türü, merkezi kubbenin altındaki ana mekânı çevreleyen kemerlerin altındaki duvarlarda ve yarım kubbelerde görülür. Buraya bir sıra iki kat sırlı değişik boyut ve biçimlerde pencere yapılmıştır. Bu tür bir yapı birçok caminin orta bölümünde görülür, ama bu yapı yönteminin görünümü zaman zaman silik kalır ya da estetik yönden göze daha az hitap eder. Sokullu Mehmed Paşa'da kıble duvarına bitişik duvarlarda bu tür yapıya kusursuz örnekler vardır. Çapları yaklaşık on beş santim kalınlığında ve harçla sabitlenmiş cam parçalarından oluşan bir dış kafesten yaklaşık yirmi santimlik bir havalandırma boşluğuyla ayrılan çeşitli bezeyici ve renkli cam pencereler iç mekâna bakar. İçeriden bakış, katmanların daha bezeyici renkli cam [revzen] aracılığıyla açıkça görülmesini sağlar ve bu örüntüye bir boyut daha katar. Orta bölümden gelen ışık diğer pencerelerden gelen ışıkla birleşerek ayrışmış ve solgun renkli bir ışıltı oluşturur. Işık, merkezi kubbenin dibinden orta bölümdekinden farklı bir biçimde içeri girer. Yine iki kat camdan yapılmış olan buradaki daha küçük tepe pencereleri daire biçiminde düzenlenmiş ve renksiz ama bölünmüş bir geometrik örüntüyle tasarımlanmıştır. Bunların yüksekteki ve engelsiz konumları, ışığın parlaklığının doğrudan yansıdığı ya da bu ışıltının yakalanıp yeniden dağıldığı kubbeye gelmesini sağlar.

Çoğu imparatorluk üslubu camide olduğu gibi burada da ışığın yarattığı genel duygu düzenlilik, eşitlik ve dengedir. Tepedeki yüksek kubbe gökleri ve Allah'ın insana karşı büyüklüğünü temsil edebilirken, ışık, dini dünyasındaki insanın eşitliğini destekler gibidir. Daha önce de belirtildiği gibi, yapay ışığın eklenmesi ve kullanılmasıyla iç mekânları daha değişik algılama yolları vardır.

Bugünün yapay aydınlatma yöntemi elektrik teknolojisinin kullanılmasıdır. İlerleme kavramı ve daha parlak ampulün etkinliğiyle, yağ kandilinin çöküşü hızlandı. Gündüz ve akşamleyin her kandili aşağı indirip içini yağla dolduran, yakan ve yerlerine kaldıran adamın yerine ampul geçti. Bu değişiklik yapılınca, hafif titreşimin yerini de, daha önce tasarımların amaçladığından çok daha parlak küçük bir ışık demeti aldı. Anlatılan yağ kandillerinin çoğu özgündür, ama hem ampuller hem hoparlör için kullanılan bir kablo sistemiyle kandillerin ampuller yerleştirilmiştir. Pek

çok cami değişik biçim ve boyutlarda uyumsuz avizeleri ve en ekonomik seçim olduğu bilinen florasanları da kullanmaktadır. Din adamları ve camileri kullanan diğerlerine sorulduğunda, elektrik kullanmayı sorgulamak yerine kabullenirler ve modernlikleriyle de oldukça gururlanırlar. Ama bu eklemeler iç mekânların oylumlarının ve katmanlı mekânlarının algılanmasını ve saflığını değiştirir.

Bana göre bir caminin yapay ışıkla aydınlatılması, yapı içinde çokkatmanlı yorum üretmek üzere bilerek tasarlanmıştır. Bir bakıma bu fazladan aydınlatma dikey yönlendirilmiş caminin içindeki yatay mekânın vurgulanmasını sağlamakla birlikte, ibadetin işlevsel gereksinmelerine de yardımcı olur. Daha karanlık günlerde kullanılmak üzere olduğu kadar, şafakta, akşamın alaca karanlığında ve gece ibadet için taban düzeyinde daha çok ışığa gereksinim vardı ve hâlâ da var. Sokullu Mehmed Paşa Camii'nde şimdi, elektriğin verdiği bu akkor ışık ya da dairesel ışıklandırma, kubbenin altındaki dikey mekânı hafifçe ama açıkça keser. Çelik ve camdan yapılan, çoğunlukla yuvarlak ve çiçek yaprağı biçimli ve tepedeki kubbeden kalın zincirlerle asılı olan bu aydınlatma aracı, kendi bağımsız görünümünü korurken, kubbenin boyutunu ve biçimini vurgular.

Diğer büyük tek kubbeli camilerde, İstanbul'daki Süleymaniye Camii'nde (1557) görülen tek katlı büyük aydınlatma ve Edirne'deki Selimiye Camii'ndeki (1575) üç katlı aydınlatma gibi özel aydınlatma elemanları vardır. Bunlar her zaman var olsa da, karanlıkta elektrik açıldığında, iç mekân aydınlanır ve daha dramatik algılanır. Mekânsal kullanımın önemli bir değişimi, aydınlatma aracı açılmadığında tabanla kubbe arasında algılanan tek oylumdan çok, ince bir yatay ışık düzlemiyle bölünmüş iki dikey mekânın algılanmasından kaynaklanır. Mekânın ikiye bölünme oranı kabaca dörtte birden dörtte üçe ya da bazen beşte birden beşte dörde değişir. Bir cami ibadet için insanlarla dolduğunda, aydınlatma aracı açılınca özellikle alt kat vurgulanır. Aydınlatma aracının yatay düzlemi, insanların başlarının üzerinde tül gibi saydam bir tavana dönüşür. Olumlu ve olumsuz pencere örüntüleri tartışılırken belirtildiği gibi, doğal ışık ve yapay aydınlatma birimleri bağımsız işlerken, daha zengin, etkileyici ve belirgin bir arkitektonik mekan oluşturmak üzere bir bütün olarak da çalışır.

İmparatorluk üslubu cami mirası ve Türkiye'de dinin yeniden dirilişi, bütün ülkede yapılan yeni camilerin sayısında açıkça görülür. Bu yeni camiler duvar dolgusuyla hazır betonun çağdaş endüstrisine dayanarak bir tür kurabiye kalıbı tasarımındadır; gerçekten önceden dökülmüş kubbeleri, küçük kubbeleri, mihrapları ve bezeyici kafesleriyle tümlenirler. Aydınlatmanın bir gereksinme olduğu düşünülür, ama basit bir biçimde ve bir yan ürün olarak ele alınır. Bu yapılar cephe birimlerine, orana ve uyuma karşı duyarlılıktan yoksundur. Bu camiler, diğer tasarımcıların Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok döneminde ve daha sonra yapmaya çalıştıkları gibi, günümüzün yeni mimari ifadelerini başlatmak yerine, imparatorluk döneminde yaratılan görkemden çok uzak olarak, yalnızca geleneksel Osmanlı geçmişiyle bugün İslamın yükselişini görsel olarak sürdürme girişimindedir. Bu "yeni-eski" Türk tasarımı, hem toplumsal kullanımda hem kent planlamasında özgün Osmanlı külliyeleri ya da cami kompleksleri gibi bir saygınlık mekânı olmayı evrensel ölçüde başaracak mı?

Avrupa'da ve Amerika'daki modern hareket sırasında ve uluslararası biçemde görülen yeni bir çağın tasarımı, Ortadoğu'nun değişik bölgelerindeki din dışı ve dinsel mimarlığı yaklaşık 1920'lerden 1960'lara kadar etkiledi. Bugün İslam dünyasında geleneksel inançlara saygı göstererek yeni biçimler tasarlayan mimarlar vardır ve bunlardan bazıları ışığın tasarımlarına yol göstermesine izin verir.

Işığın bir tasarım sonucu ortaya çıkan bir öğeden fazlası olduğunu gösteren bina yapısı ve ışığın kullanımı arasında arkeolojik ve mimari bağıntıları ortaya koymak olasıdır. Yakın tarihli Osmanlı ve hala süregelen İslam kültürünün sağladığı yararla, bu yapıların tasarımına yardımcı olan kültürel etkileri araştırabilir, çıkarsayabilir ve hatta gözlemleyebiliriz. Yeni ve süregelen anlam ve simgeciliği somutlaştırırken, Türkiye'de (ya da başka bir yerde) İslamı yakalayabilecek başka bir biçim değişimi yer alamaz mı? Değişen bu kültürde, geçmişin gerçek ve soyut anlamları artık kayıp mı oldu?

TEŞEKKÜR

Bu araştırmayı baştan destekledikleri için William Kinne Derneği'ne ve Graham Güzel Sanatlar Vakfı'na teşekkür etmek isterim. Ayrıca Dr. Samual Paley'e de disiplinlerarası bir bakış açısıyla okumayı kabul ettiği için teşekkür ederim.

Dördüncü Ayrım

Beklentiler

Beklentiler

Son iki makale bir Osmanlı İmparatorluğu arkeolojisinin potansiyelini yeniden gözden geçirmeye bir çağrıdır. Giriş bölümünde belirtildiği gibi, Osmanlı dönemi arkeolojik araştırmaları, 1989'da yayımlanan iki makaleye çok şey borçludur. Neil A. Silberman, *Between Past and Present: Archaeology, Ideology and Nationalism in the Modern Middle East* (Geçmişle Günümüz Arasında: Çağdaş Ortadoğu'da Arkeoloji, İdeoloji ve Milliyetçilik) adlı kitapta yer alan "Tobacco Pipes, Cotton Prices, and Progress" (Lüleler, Pamuk Fiyatları ve İlerleme) başlıklı makalesiyle birçok araştırma konusunu ortaya attığı gibi, İsrail/Filistin yakın geçmişinin arkeolojisine de yeni bir bakış açısı getirdi. Bundan sonraki bölümde Silberman, bir Ortadoğu arkeolojisinde çözümlemek üzere, Osmanlı İmparatorluğu araştırmalarında, sultanları, tüccarları ve azınlıkları kapsayacak ve modernite düşüncesini kavramsallaştıracak ve hatta ona karşı çıkacak yeni sorunlar ortaya atar. Amaç yalnızca Kuzey Amerikalı bilim adamları için değil, toplumsal açıdan bölge halkları için de önemli olan bir arkeolojidir. Silberman Osmanlı İmparatorluğu'nu izleyen devletlerin halkları için arkeolojinin anlamını ve atalarının küresel tarihte yer almalarının önemini vurgular. Silberman, Doğu Akdeniz'de sömürgeciliğe ve emperyalizme karşı duruşun ve etnik çatışmaların Osmanlı İmparatorluğu arkeolojisinin vazgeçilmez olduğunun altını çizer. Arkeologlar bölgenin bugünkü toplumsal yaşamına egemen olan acil konuları ele almalıdır.

Philip L. Kohl'un "The Material Culture of the Modern Era in the Ancient Orient: Suggestions for Future Work"u [Eski Doğu'da Modern Çağın Maddi Kültürü: Gelecekteki Çalışmalar için Öneriler] daha büyük bir Ortadoğu'daki arkeolojik araştırmalar için sorular ortaya atar. Kentsel alanların biçimlenmesinde sömürgeciliğin etkisinin saptanması gibi bu önerilerden bazılarının ele alınması gerekir. Kohl, ulusalcılık ve arkeolojinin kesişmesi üzerine en son araştırmasını bu endişeleriyle birbirine bağlayarak, bu çalışmasını modern çağın arkeolojisine çok daha iyi bir anlayış getirerek bitirir. Güneydoğu Avrupa ve Ortadoğu'nun tarihsel arkeolojisi için konulara ve gelecekteki sorunlara dikkat çeker ve etnisiteyi ve etnik kimliği

arkeolojiyle birlikte araştırmanın çelişkilerini aydınlatır. Bölge halklarının nasıl olduklarına dair birtakım anlayışları vardır; arkeolojinin bu yerel anlayışlarla kesişmesi arkeologlar ve özellikle kendilerini Osmanlı İmparatorluğu öğelerini ortaya çıkarmaya adamış olanlar için, çözümlenmesi gereken bir sorun olarak kalacaktır. Bu kitapta arkeolojik kalıntılar küresel üretim ve dağıtım bağlamında tartışılır; bu anlayışın yerel tarihler ve ulusal kimlikler üzerine etkisi hala değerlendirilmeyi bekliyor.

Ortadoğu'daki modern dönemin arkeolojisine yönelik soruların kavramsallaştırılmasında etkin olan bilim adamlarının son iki makalesi, bu kitapta yer alan çalışmaların daha ileriye götürülmesi ve Osmanlı İmparatorluğu için bir arkeoloji oluşturulmasına bir çağrıdır. Bu kitap Osmanlı İmparatorluğu arkeolojisi için yalnızca bir temel atmaya başlar. Silberman ve Kohl'un ortaya attığı sorunlarla yüzleşme yakındır.

Neil Asher Silberman

SULTANLAR, TÜCCARLAR VE AZINLIKLAR

Modern Ortadoğu'da Tarihsel Arkeolojiyi Bekleyen Zorluklar

10.

Tarihçi ve arkeologlardan oluşan bir grubun 1996 ilkbaharında, New York'un dışında, yalnızca Osmanlı İmparatorluğu maddi kalıntıları araştırmalarını sunduğu konferansta toplanmış olmaları, en azından aramızdaki iyimserler için, tarihsel arkeolojinin tarihinde önemli yeni bir çağın başlayabileceğini gösterir. Konferansta ve bu kitapta yer alan bildirileri düşündüğümde, Ortadoğu ve Akdeniz'in sultanları, kervan ticareti yapan tüccarları, dervişleri, kabbalistleri ve dinsel topluluklar mozaiğinin maddi kültürü üzerine araştırmaların, Amerika'nın kolonici kalelerinin, büyük çiftliklerinin ve fabrika kentlerinin üzerine rapor yayınlayan Ta rihsel Arkeoloji Derneği'nin yıllık toplantıları kadar olağan sayılacağı bir zamanın gelmesini bekliyorum. Kendi içinde pek fena bir şey olmasa da, bu disiplinin yalnızca coğrafi bağlamda genişlememesini umuyorum (Orser'in 1996'da şiddetle savunduğu gibi). Daha çok, hem "eski" hem "yeni" dünyanın ortaçağ sonrası maddi kalıntıları üzerine yapılan araştırmaların entelektüel bağlamda bütünleştirilmesinin, tarihsel arkeolojinin sömürgeciliği, kapitalizmi ve modern yaşamı anlama arayışını kökten bir şekilde alt üst edip yeniden yönlendirebileceğine inanıyorum.

Bu sözlerin siyasal açıdan doğru bir megalomani gibi gelebileceğini biliyorum; çünkü Binghamton konferansında tartışılan projeler, Ortadoğu ve klasik dünyaların arkeolojisinde hâlâ çok yaygın olan büyük ve zengin maddi kaynak sağlanan araştırmaların standartlarına göre küçüktü ve meydan okurcasına girişimciydi. Gerçekten çokkültürlü bir tarihsel arkeolojinin idealist bakışı, konferansın neredeyse yalnızca tüketim örüntüleri, etnik kimlik, tarımsal teknoloji ve barınakların kullanımı üzerine yo-

ğunlaşmasının ışığında biraz kinayeli gibi görünebilir. Bu çözümsel sınıflandırmalar ve ekonomik kavramlar, Avrupa'nın ve Amerika Birleşik Devletleri'nin oldukça türdeş akademik kültürü içindedir ve aynı zamanda bu kültür tarafından formüle edilmiş arkeolojik araştırma programlarının temel ilkeleridir (Leone 1995; Patterson 1987).

Ama ben temel bir fark olduğunu ileri sürüyorum. Son on yılda, Kutsal Kitap ve klasik çağla ilgili antik yapıtlar bulmak için zengin olan alanların yalnızca üst katmanları kazılıyor. Bu büyük araştırmaların gölgesinde ve sonraki muhasebesinde, orada burada dağınık olan Ortadoğu araştırma projelerinde ve kurtarma çalışmalarında yeni bir arkeolojik disiplinin öğelerinin ortaya çıkışını izledim. Hammaddeler, büyük ölçekli kazılarda ya da modern gelişme projelerinde neredeyse topraktan şans eseri çıkarılan maddi kültürün kırıntılarıydı: şeker hunileri ve Venedik ve Osmanlı Kıbrıs'ının melas şişeleri (von Wartburg 1983); Korint'in ve Atina'nın Keramaikos bölgesinin üst katmanlarından yüzlerce lüle çanağı (Robinson 1983, 1985), Ürdün'ün (Khammash 1986) ve Kuzey Yemen'in köy mimarisi (Niewöhner-Eberhard 1985); 1948'den beri terk edilmiş olan Filistin köylerinin kalıntıları (Khalidi 1992) ve Osmanlı Filistin'indeki geç 19. yüzyıl siyonist yerleşmelerinin tasarımı ve fiziksel planı (Ben-Artzi 1988). Bütün bunlar, en azından bana göre, o zaman saflıkla Akdeniz ve Ortadoğu'nun "modernleşmesi" saydığım süreç için daha derin bilgi verecek büyük bir resmin parçalarıydı.

Doğal olarak bu bölgedeki birçok ülkede ortaçağ sonrası kalıntılarına karşı halkın ilgisi oldukça yüzeyseldi ve hâlâ da öyledir. Osmanlı dönemi kalıntılarının restorasyon projelerinin çoğu, çöken yapıların (eğer egzotik bir görünümü varsa) turizmde yeniden kullanılmak üzere iyileştirilmesinden öte bir anlam taşımıyordu. Çoğu zaman, değişik uluslararası yardım kuruluşlarından oluk gibi akan büyük para çeşitli kültürel-kaynak-yönetim tipi projelerin fonlanmasında kullanıldı. Bu projelerin arkasında ekonomik gelişme ya da tarihe saygı vardı. Ancak bunların arasında benim 1980 ortalarında gözlemleme olanağını bulduğum bir proje vardı. Bu proje maddi kalıntıların araştırılmasını evrim geçiren modern ve kültürel gerçekliğe bağlamak için bilinçli bir girişimdi.

1982 ya da 1983'te Batı Şeria'daki Bir Zeit Üniversitesi'nden küçük bir keşif ekibi büyük bir tunç ve demir çağı höyüğünün eteklerinde kurulu bir Filistin köyü olan Ta'annek dışındaki bazı evleri kazmayı başladı (Ziadeh 1987 ve bu kitap). Kutsal Kitap'ta Tel Taannach olarak geçen bu alan arkeoloji literatüründe iyi bilinir; ama buraya yapılan Alman ve Amerikan keşif gezileri, bu yerin Kutsal Kitap sonrası tarihine ilişkin hemen hiçbir şeyi açığa çıkarmadı (Glock'ta kaynakça göndermelerinde görüldüğü gibi [1997]). Modern köylülerin (kazıda işçi olarak da hizmet eden) yaşamları ve kültürleri adeta hiç kimsenin tarihiyle bağlantılı değilmiş gibi görünüyordu.

1948'de gelen mülteci gecekondularından ve Filistin'in 19. yüzyıldaki ekonomik değişiminin ilk izlerinden, ülkenin Osmanlı yönetimindeki daha eski çağlarına kadar kalıntılarda kazı yapıldı. Araştırmanın başkanı, kendisi de uzun süredir bir sürgün olan, Bir Zeit Üniversitesi'nde Arkeoloji Bölümü'nü kuran Profesör Albert Glock'tu. Albert Glock kazı sırasında, Kuzey Amerika tarihsel arkeolojisinin, Filistinli öğrencilerine bazı önemli kavramsal araçlar sağlayabileceğini sezdi. Stan South, Jim Deetz ve Mark Leone sultanlara, kervanla ticaret yapanlara ya da Ortadoğu'nun azınlıklarına karşı bir ilgi duymayabilir ya da onlara ilişkin bir bilgi sahibi olmayabilirlerdi; ama Glock son birkaç yüzyılın maddi kalıntılarının incelenmesinin, hem İsrailllilerin hem Filistinlilerin modern yaşamlarının ve çabalarının, Kutsal Kitap'ta geçen kralların eski fetihlerinden çok, 18. ve 19. yüzyıllardaki maddi değişimlerle bağlantılı olduğunu ortaya çıkaracağını anladı.

Glock ve Filistinli öğrencileri, zamanla Arap İsrail çatışmasının gerçek arkeolojisini keşfetmek için aynı düşünceyi paylaşan İsraillilerle karşılaştılar. Ama bu Filistin intifadasının şiddete karşı şiddetinden ve Glock'un hâlâ aydınlanmamış katlinden çok önceydi. Kendi doğasına karşı yüksek gerilimli siyasal ortamda yürütülen tarihsel arkeoloji, gerçekten çok ciddiye alınan bir iş olabilir.

Bundan sonraki birkaç sayfada, kazı yapan bir arkeolog olarak değil de, bir arkeoloji tarihçisi olarak, Ortadoğu'da tarihsel arkeolojinin başarısını bastıran çok özel bir tarihsel ve siyasal hava olduğunu kendi açımdan vurgulamak isterim. Bu, tarihsel arkeolojinin gelecekteki uygulayıcılarının, sorumluluğu yalnızca kendilerinin olmak üzere, göz ardı edebildikleri bir

öğedir. Tarihsel arkeolojinin, yalnızca, bölgenin çoğunda uzun süre ihmal edilmiş konular ve dönemlere ilişkin bilgi toplamak olmadığında ısrarlıyım. Bu, arkeolojinin kendi kabullenilmiş sınırlarına karşı bir meydan okumadır. Çünkü bölgedeki birçok ülkede, 1600 ya da 1700'den daha sonraya tarihlenen maddi kalıntıların bir çöpten daha fazla şey ifade ettiğine yönelik, katı eski eserler yasa kararı yoksa, tarihsel arkeolojinin kendi yasası, hemen, süregelen geniş çaplı arkeolojik yıkımla karşı karşıya gelir. Ayrıca hem Kutsal Kitapçı hem klasik arkeologların bu geç tarihli kalıntıların önemini kibirle göz ardı etmeleriyle de bu ikiye katlanır (Silberman 1991).

Hem yıkımı hem kibri geçerli kılan paralel ve tehlikeli bir ideoloji vardır. Buna "altın çağ" miti diyelim. Maddi kültürden bir örnek, hikâyeyi anlatmaya yeter: Chicago Üniversitesi Doğu Enstitüsü girişinin tepesindeki 1920'lerde yapılmış kabartma, Batı arkeolojisinin Ortadoğu'da bugünkü ve o zamanki varlık nedenini açıkça gösterir (Larssen'in işaret ettiği gibi 1990). Sağda ve doğu yönünde kutsal aslanın yanında bir rahip durur; rahip sfenksin, piramitlerin, dikilitaşların ve değişik Hitit, Asur, Mezopotamya ve Pers kralların ikona benzeyen betimlemeleriyle çevrilidir. Bu rahip, batıya doğru, beyaz bir Amerikalı erkeğe bilgeliği simgeleyen bir parşömen vermektedir. Erkek bir bufalonun yanında durmaktadır ve havlu gibi görünen bir kumaşa bürünmüştür. Bu erkeğin çevresinde bir Yunan filozofu, bir Roma imparatoru, zırhının içinde bir Haçlı ve doğal olarak modern bir arkeolog vardır. Bunların arkasında, değişik ikonlar sıralanmıştır: Parthenon, Notre Dame Katedrali ve Nebraska State Capitol'ünün süzülerek yükselen kulesi.

Bu resimde hiç kadın olmadığını söylemeye gerek yok; bir Yahudi ya da (Haçlıya karşın) Müslüman da yok; hatta, resmin zamanla bölünmüş sağ ya da sol yanının, binlerce kilometrelik coğrafi mekânla da bölündüğünü gösteren herhangi bir simgesel belirti de. Bu, Batı'nın modern uluslarının Eski Ortadoğu uygarlıklarının gerçek mirasçıları olduğunu gösteren bir imgedir (Silberman 1995). Arkada sessizce duran bölgenin modern halkları açıkça vasiyet dışı bırakılmıştır. Görünüşte mirastan pay almalarının tek yolu, arkeolojiyi Doğu Enstitüsü gibi yerlerde Batılı bilim adamlarından öğrenmekti. Mirasın içeriği nedir? Bunlar modern Batı uygarlığın-

da çok değer verilen şeylerin maddi kanıtlarıdır: kent yaşamı, teknoloji, merkezileşmiş yönetim, kurumsallaşmış din ve askeri üstünlük.

Ortadoğu tarihinin kendini böyle geçerli sayan yorumunu tehlikeli yapan, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu bölgede ulus devletler ortaya çıktığında, "altın çağ" mitinin ulusalcı amaçlara kolayca uyarlanabilmesiydi (Silberman 1995a, 1997). Her ulusta, kent planlaması, tapınak, arşiv ya da etkileyici savunma sistemlerinin eski tarihli izlerini içeren arkeolojik alanlar, yoğun araştırma için seçildi ve uygarlık açısından, siyasal ya da dinsel yönden ihmal edildiği varsayılan bir dönemle ulusun bugünü arasında romantik bir bağlantı kuruldu. Modern ulus-devlet çoğu zaman bu simgesel bağlantı aracılığıyla, uzun bir tarihsel destanın ilahi bir biçimde önceden saptanmış doruğu olarak görüldü ve tarihine ait anıtlarının, yüzlerce ve hatta binlerce yıllık siyasi hâkimiyetten sonra, ulusun bağımsızlığını tanıyan önderlerin "ardıllarınca" keşfedildiği gerçeği, edebi olduğu kadar siyasi şiirsel bir karşılıklılıktır. Başka bir yerde de belirttiğim gibi, "altın çağların" saptanıp yeniden yapılandırılması ve "seçilmiş halkların" ayıklanması, seçilmemiş olan halkları aşağılar ve ideolojik olarak, egemenlik altındaki perişanlık dönemlerinin karanlığı bugünün şafağının aydınlığıyla kıyaslanarak daha da koyulaştırır (Silberman 1995b). Aralarında Türkiye Cumhuriyeti de olmak üzere Ortadoğu ulusları için Osmanlı İmparatorluğu dönemi bir perişanlık çağı olarak görülüyordu (karş. Kardulias 1994:49). Bu uzun dönemin yalnızca –yaşamı ve karmaşıklığı değil– ölü olma hali vurgulandığından, daha erken tarihli Kutsal Kitap'larda adı geçen yerlerin ve klasik dönem eserlerin arkeolojik restorasyonu bu kadar mucizevi göründü.

16. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar süren bu ideolojik egemenlik altındaki perişanlık dönemini kabaca kapsayan Osmanlı tarihi, iniş çıkışlarla, kahramanlar ve hainlerle, soyluluk, yenilik ve gerilemelerle doluydu; kısaca, bu, eski Ortadoğu ya da modern Batı'nınki kadar canlı bir tarihti. Ne yazık ki bu gerçeklik, uzak görkemli bir geçmiş ve vatansever bir bugünün doğrudan yan yana koyulmasını emreden romantik "altın çağ" mitiyle bağdaşmıyor. Kuzey Amerikalı tarihsel arkeologların Kuzey Amerikalı ve Avrupalı olmayan dünyayı –göç ya da ithal edilmiş ticaret malları

aracılığıyla Amerika'yla doğrudan ilişki olmadığında– neredeyse tümüyle ilgisiz gibi görmekteki inatçı ısrarlarıyla da bağdaşmaz.

Kuzey Amerika tarihsel arkeolojisiyle aynı temel görüşü paylaşan Ivor Noël Hume (1994) gibi ünlü birinin en son yetkin anlatımıyla, tanınmış "Virginia Serüveni"ni ele alalım. Başlıca kişilerden biri olan Kaptan John Smith'in, 17. yüzyılın başlarında Balkanlar'daki Osmanlı karşıtı savaşlarla uzun süreli ilgisi, canlı tek bir paragrafla geçiştirilir. Bu paragrafta Noël Hume, şakayla karışık, Smith'in "hayret verici kahramanca işlerini", yakalanmasını, zengin bir soylu Osmanlı kadınına köle olarak kısa bir süre hizmet etmesini, sonunda da kadının bir Osmanlı paşası olan kayınbiraderini öldürmesini ve başarılı kaçışını anlatır (1994:126-127).

Philip Barbour (1964, 1986) dışında, Smith'in Amerika'ya dönüşünden önceki deneyimlerini ve serüvenlerini anlatan Noël Hume ve diğer bilim adamlarının çoğu, bu öyküleri renkli peri masalları olan Bin Bir Gece Masalları'ndan biraz daha ciddiyetle ele almışlardır. Gerçekte Noël Hume Osmanlı dünyasıyla Batı uygarlığı arasındaki ayrımı açık ve tam olarak belirtir. Smith'in gerçek mesleğiyle ilgili yazdığı renkli girişi şu sözlerle bitirir: "Virginia öyküsüyle hiçbir ilgisi olmayan diğer birçok serüvenden sonra, onun 1604-1605'in kışında İngiltere'ye dönmüş olduğunu görürüz..." (1994:127).

Ama Osmanlı İmparatorluğu dünyası ve Avrupa'nın keşifler çağı gerçekten bu kadar birbirine uzak mıydı? Osmanlı İmparatorluğu'nun ve yakın komşularının maddi kültürleri izlenerek, Batı Hıristiyan uluslarının tepki gösterdiği ve sürekli bilincinde olduğu bir uygarlığı görmek olası değil midir? (Greenblatt'ın önerdiği gibi [1991]). Doğu'ya Haçlı seferleri olasılığı, Osmanlıların 1453'te Konstantinopolis'i fethetmeleriyle son buldu. Kristof Kolomb ve Hernando de Soto, John Smith ve onun İspanyol, Portekiz, Hollandalı, Fransız ve Avusturyalı çağdaşları için Osmanlı İmparatorluğu zayıf değil, güçlü ve tehditkâr Öteki'ydi. Avrupa'nın Yeni Dünya'yı kanlı ve zalimce sömürgeleştirmesi, en azından ilk başlarda, Kanuni Sultan Süleyman'ın ve ardıllarının yönettiği geniş, çokkültürlü imparatorluğa karşı bilinçli bir yanıt ve tepki olarak görülebilir. İmparatorluk, Macaristan'ın (John Smith'in bir savaşta esir alındığı yer) verimli ovalarından, yüksek dağlık Balkan-

lar'dan, Kafkasya'dan ve madenler ve kara ticaret yolları üzerindeki Anadolu'dan (Küçük Asya), Mezopotamya, Filistin ve Suriye'nin eski pazar kentlerine kadar ve bereketli Nil vadisinden güneye Afrika Boynuzu'na ve güneybatı Arap kıyısındaki uzak Yemen topraklarına kadar uzanıyordu.

Akdeniz ve Ortadoğu tarihsel arkeolojisinin araştırılmasını bu kadar karmaşıklaştıran öğe, Avrupa'nın sömürgeci ve daha sonra da kapitalist dünyasının deneyim ve hatta çözümsel sınıflandırmalarının tümüyle dışında olan bazı kavramlar ve tarihsel oluşumlar sunma olasılığıdır. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu, Batı'da görülen katı hiyerarşi ve merkezileşme eğilimlerinden farklı olarak, imparatorluğun kaynaşması ve kâr için bir destek olarak kültürel çeşitliliğin korunmasına dayanıyordu (Lewis 1995; Brummet 1994). Belki bugün Ortadoğu'da, Kafkaslar'da ve Balkanlar'da yükselen milliyetçilik ve dinsel tutku karşısında bu kadar şaşırmamızın nedeni, –hem Eski Dünya'da hem Yeni Dünya'da– arkeologlar olarak, Ortadoğu dinlerinin ve kültürlerinin tarihini, işlevini ve canlılığını kendi deneyimimizle ilgisiz ve bağlantısız görecek şekilde eğitilmiş olmamızdır.

Kanuni Sultan Süleyman'ın imparatorluğunun, sonunda "Avrupa'nın hasta adamı" durumuna düştüğü, küçümsendiği ve üretilen mallar ve kapitalist ideolojilerin seliyle egemen olunup aşağılandığı bir gerçektir (Kasaba 1988). Gerçekten de bu kitapta yer alan kazılardan ve yüzey araştırmalarından bazıları, Avrupa kapitalizminin ve imparatorluğunun hiçbir zaman tam olarak isteklerini kabul ettirdikleri bir süreç olmamasına karşın, (Quataert'te tarihsel olarak belgelediği gibi [1983]) bu sürece bir göz atar. Bu yüzden ben, Ortadoğu'da ve Akdeniz'de tarihsel arkeolojiyi üstlenenlerin, yalnızca Amerika fethedilirken ya da oraya yerleşilirken dünyanın geri kalanının neye benzediğini gösteren Kuzey Amerika'daki resmi doldurmakla ya da alternatif olarak, ticaretin ve ardından gelen endüstriyel kapitalizmin acımasız nüfuzunun, sonunda Yeni Dünya kadar Eski Dünya'yı da fethettiğini göstermekle kalmamalarının önemine inanıyorum. Bir Zeit Üniversitesi'ndeki Profesör Al Glock'un tarihsel arkeolojiyi yalnızca entelektüel bir alıştırma olarak değil de, bugün birbirleriyle siyasal, ekonomik ve kültürel olarak etkileşim içinde olduklarından hem Batılılar hem Ortadoğulular için etkin bir kimlik ve siyasal bilinç aracı olarak kullanmak gibi bir hayali vardı.

Bugüne uzanan arkeolojik ve tarihsel yol, tek bir parkuru izlemek zorunda değildir. Modern İsrail, Filistin, Türkiye, Bosna, Bulgaristan, Çeçenistan, Somali, Irak ve Basra Körfezi gibi yerlere doğru, sultanların, tüccarların ve azınlıkların bulunduğu tek bir yol ya da belki bir yol ağı izlenebilir. Bu yerlerin her birinde bugün bulunacak maddi ve maddi olmayan miras, onlar bunu özümseler bile, modern kapitalizmin doğasına meydan okuyan gelenekleri, ekonomik yapıları ve toplumsal kimlikleri içerir.

Kavranması gereken daha büyük bir resim vardır. Bu da, "modernitenin" küresel boyutlarını ve maddi değişimlerini tam olarak kavrayabilmek için, tarihsel arkeolojinin Akdeniz'de ve Ortadoğu'da meydan okuması ve büyük fırsatıdır. Çünkü arkeologların Ortadoğu'nun ve Akdeniz'in modern nüfuslarını göz ardı etmeyi ya da bunların Batı uygarlığının ana eğrisiyle tümüyle bağlantısız olduğunu açıklamayı sürdürmeleri, geçmiş toplumların tarihçileri ve bilim adamları olarak, tarafsız olarak tanımladıklarını sandıkları aynı emperyalist yayılmacılık ve etnik ayrımcılığın bilmeden işbirlikçileri olmaları demektir.

TEŞEKKÜR

Beni Binghamton Konferansına katılmaya çağırdıkları için Uzi Baram ve Lynda Carroll'a teşekkür ederim. Bu öncü girişimin gerçekleşmesinde, yönetimdeki ustalıkları, sabırları, neşeleri ve sınırsız enerjileri için kendilerine hayranım.

Philip L. Kohl

OSMANLI GEÇMİŞİNE ÇEŞİTLİ YAKLAŞIMLAR

Küresel Açıdan Algılanan, Bir Bölgeye Özgü Tarihsel Arkeolojiye Doğru

11.

Bu kitaptaki bölümler, Osmanlı İmparatorluğu arkeolojisinin gerekliliğini ve değerini fazlasıyla ortaya koyar; dünyanın her yerinde ticaret mallarının ortaya çıkışı ve endüstriyel kapitalizmin yerleşmesiyle ilgili bir disiplin olan küresel tarihsel bir arkeolojinin bölgesel bir tezahürü olarak algılanır (karş. Orser 1996:11). Bu tarihsel arkeolojinin alacağı biçim, geçmiş 500 yıllık ve hatta daha da uzun bir sürede Ortadoğu'nun karmaşık siyasal tarihini yansıtacaktır. Bu kitabın editörleri Osmanlı egemenliğinin yayılmasının maddi sonuçları olan Osmanlı yönetim biçiminin arkeolojisini ikna edici bir biçimde tartışmaktadırlar. Bu genişleme sürecinin farklı zamanlarda yer aldığı ve farklı bölgeleri farklı biçimde etkilediği açıktır. Böylece, örneğin, Kuniholm'un dendrokronolojik yöntemle tarihlediği "Osmanlı" anıtlarının dökümü, Konstantinopolis'in 1453'te fethinden yüzlerce yıl önce Anadolu'da çok sayıda önce "Türk" ve daha sonra da Osmanlı kalıntılarının var olduğunu gösterir; tarihlemede çok önemli olan 11. yüzyıla ilişkin Bekdemir Camii, söz konusu olan zaman kapsamını yaklaşık 500 yıl daha uzatır ya da kaba bir sınıflandırması olduğu için Baram'ın haklı olarak eleştirdiği, büyük oranda göz ardı edilen İsrail'deki "Geç İslami" döneme (1200-1900) rahatsız edici bir şekilde yaklaştırır. Bu imparatorluğun arkeolojisi ne zaman başlar ve geniş bir zamana yayılan alt dönemlerine nasıl ayrılır?

Bu sorunun içinde mekân da vardır ve dönem ve yönetim biçimi arasında net bir ayrım yapılabilmesi için, Osmanlı'nın en azından 14. yüzyıldan itibaren belli bölgelerde yayılma ve geri çekilmelerinin tarihsel belgelerine başvurulması gerekir. Her ne olursa olsun, imparatorlukla ilgili bu süreç

Kolomb'tan önceydi ve bundan sonra sorun 16. yüzyıldan başlayarak, büyük keşiflerin ve Avrupa önderliğindeki "modern dünya sistemi"nin ortaya çıkışının etkilerinin Osmanlı İmparatorluğu topraklarında izlenmesidir. Brumfield ve LaBianca'nın makalesi başka bir güçlüğü anlatır: Belli bir bölgede Osmanlı egemenliği olasılığının belli bir bölgeyi çok az etkilemesi (örn. çiftlik türü toprak işleme sisteminin olmadığı açık olan Girit'te yüzey araştırması yapılan Vrokastro bölgesinde) ya da belli bölgelerde önemli yerleşmelerin yokluğunun dolaylı ve olumsuz olarak gözlemlenmesidir (örn. Ziadeh-Seely'nin anlattığı gibi Eski Suriye'deki yerleşmelerin 17. ve 18. yüzyıllarda büyük oranda terk edilmesi; ya da La-Bianca'nın ustaca açgözlü Osmanlı vergi memurlarından kaçmak için yerel bir direniş stratejisinin temsili olarak yorumladığı, Tell Hesban'ın yerleşme tarihindeki kronolojik boşluk ve Ürdün'ün aynı bölgesinde Osmanlı döneminde mağaralara yerleşilmesi). Kayıtların yardımı olmadan, Osmanlı egemenliğinin varlığı kendini kanıtlayabilir mi? Bu araştırmalar böyle olmadığını gösteriyor.

Bu kitap, Osmanlı geçmişinin ortaya çıkarılması için olası yaklaşımların kapsamını açıkça anlatıyor. Belgeleme, kırsal alanda, dağınık kahvelerde ve kentlerdeki atölyelerdedir. Yerel seramikler, Çin porselenleri, yaygın lüleler, batıklar ve seçkin kamu mimarlığının hepsi de geçerli araştırma konularıdır ve olasılıkla birbirini tamamlar. Böylece, Kızıldeniz'deki Sadana Adası batığında bulunan Çin'in ihraç porselenleri benzerlerini İstanbul'da Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki seçkide bulur ve Carroll'un anlattığı gibi, Anadolu'daki seramik üretimi ve tüketiminin arkeolojisiyle açıkça ilintilidir. Yine, bu batıkta bulunan yiyeceklerin geldiği yerler Osmanlı İmparatorluğu sınırlarının hem içinde hem dışındaydı; ele geçirilenlerin, üretildikleri alanlardaki arkeolojik araştırmalarla hemen ilişkilendirilmesi gerekir ya da başka bir deyişle, LaBianca'nın savunduğu gibi arkeolojide daha fazla sayıda besin düzeni yaklaşımının ortaya çıkarılması için bu yapılmalıdır. Kuniholm ve Snyder'in sunduğu gibi seçkin kamusal mimarinin ve başlıca camilerde bir yapı ilkesi olarak ışığın rolü üzerine araştırma, Brumfield ve LaBianca'nın kırsal yerleşme örüntüleri ve kırsal alandaki özellikli, geçici olarak yerleşilmiş *metochi* ve su değirmenleri ve zeytin ezim evleri üzerine araştırmalarıyla dengelenmiştir.

Baram'ın ileri sürdüğü gibi, seramikler ya da çok yaygın olup, çoğunlukla göz ardı edilen lüleler gibi büyük çapta tüketilen eşya, ortaya çıkmaya başlayan küresel ekonomi ve "modernite alışkanlıkları"nın yerleşmesindeki dolaşıklık örüntülerini ortaya çıkarabilir. Hem Carroll hem Baram, bu malların tüketimine odaklanmış bir arkeoloji için tam zamanında tartışırlar; bu arkeoloji seçkin olmayan sınıfın eline yeni geçen alışkanlık yapan kahve ve tütün gibi "keyifleri" seçme biçimlerini ve bunu yaparak küresel ölçekte oluşan süreçlere nasıl takıldıklarını gösterir. Ama tüketimin değişen örüntülerine odaklanan bir arkeoloji, üretimin ve bu malların dağıtımının birlikte çözümlenmesini gözden kaçırmamalıdır. Baram, üretim, dağıtım ve tüketim olmak üzere birbirinden ayrılmayacak biçimde bağlantılı üç etkinliğin belgelenmesinin kanıtını içeren arkeolojik kayıtları vurgulayarak bunu kabul etmiştir. Üstelik Carroll'ın da ima ettiği gibi, tüketim üzerine çok dar bir şekilde odaklanmanın doğasından gelen en az iki tehlikesi vardır: Yeni keşfedilen bu keyiflerle ya da alışkanlıklarla ilgilenen ya da bunları benimseyen insanlara tüketici tercihini tarihsel olarak hatalı bir şekilde yükleme sorunu (çağdaş tüketici kapitalizminin ideolojilerinde ve pazarlama uygulamalarında zaten abartılmış bir tercih) ve tüketimin yalnızca kültürel olarak yerleşmiş olmaması ya da seçkin olmayan köylüler gibi, etkin olarak kendi kaderlerini tayin eden grupları yansıtmaması. "Tüketici" tercihleri daha çok Mintz'in (1985) şeker tüketimi ve üretiminin sürekli taklidini inandırıcı bir biçimde gösterdiği gibi, yapılan işlerin değişmesiyle doğrudan ilgilidir ve ürettikleri mallar için bağımlı pazarlar yaratmakla ilgilenen üreticiler tarafından bilinçli bir şekilde yönlendirilir.

Bir Osmanlı arkeolojisi hem geçim için üretilene hem yerel üretim sistemlerine ve hem de ortaya çıkmaya başlayan küresel ekonomi için gerekenlere odaklanmalıdır. Eğer Filistin geç İslami dönem ismi verilen dönemde (1200-1900) bölgeler arası değiş tokuş için şeker, sabun, pamuk, arpa ve portakal üretiyorduysa (karş. Baram, bu kitap, s. 146), o zaman bu malların üretimindeki göreceli iniş çıkışların arkeolojik ya da maddi bir kültür yansıması olmalıdır. Benzer şekilde, dağıtım ve değiş tokuşları için de bu durum geçerlidir. Malların deniz yoluyla küresel çapta sevkinin artışı ve buna bağlı olarak Avrupalı güçlerin ve ortaya çıkan küresel ekonominin sızışıyla eski yol

sistemleri nasıl kesintiye uğradı ve kervansarayların yerleşim ve bakımları nasıl işlemez duruma geldi? Yansıtıcı ve kendi bilincine yeni varan Osmanlı arkeolojisi alanında keşfedilecek daha pek çok yeni yol vardır.

Bu yollardan biri hem gereklidir hem de olası tehlikelerle doludur: Gerekli olan –olasılık mümkün olduğunda yani, kesin olduğunda– bu geçmişi etnik bağlamda yazmaktır. Ziadeh-Seely, arkeolojide "doğrudan tarihsel yaklaşımın" temel varsayımından açıkça söz ediyor; yani etnografik ya da tarihsel olarak belgelenmiş kültürün, yakın arkeolojik öncüsüne benzediğini ya da ondan pek fazla farklılık göstermediğini söyler ve Ti'innik'te (ve olasılıkla yöredeki diğer çok dönemli yerlerde) yapılacak araştırmanın, oranın bütün kültürel tarihini kapsamak üzere düzenli bir biçimde ve aşama aşama geriye gideceğini; bunu yaparken de bugün tarihsel olarak bilinenden daha erken dönemlere doğru geriye giderken sürekliliklere dikkat edileceğini ve değişikliklerin saptanacağını çarpıcı bir şekilde söylüyor (Ziadeh Seely, bu kitap, s. 81). Osmanlı saati ister 13. yüzyılda ister 16. yüzyılda başlatılsın, yazılı belgelerin arkeolojik kayıtları tamamladığı bir dönemde güvenle kalınır. Bu tür tarihsel kanıtlar, hiç kuşkusuz zaman zaman, bize anıtları ve arkeolojik olarak araştırılacak yerleri oluşturan etnik gruplara ilişkin bilgi verebilir. Bu gibi bilgiler bir biçimde göz ardı ya da ihmal edilmemelidir. Neden? Çünkü etnisite, herhangi bir modern Ortadoğu öğrencisinin anlaması gerektiği gibi, önemlidir. Burada amaç arkeolojik kültürlere çağdaş etnik etiketler koymak ya da etnik grupları değişmeyen temel kimlikler olarak romantikleştirmek değildir. Bu yaklaşım kendi sorunlarını tehlikeye atabilir; burada amaç geçmişin daha bütünsel ve daha güvenilir biçimde yeniden kurulması için, daha çok, elde olan tarihsel bilginin kullanılmasıdır. Bana göre bu yapılırken, istenen olası bir sonuç, bir çok durumda çağdaş siyasal nedenlerle tarihleri silinen ya da yadsınan halkların, siyasal olarak güçlendirilmesi ve bütünleştirilmesidir.

Burada bir ikilem vardır. Tarihöncesi geçmişin etnik olarak yeniden kurulması, yalnızca kesinlikten uzak ve her zaman sorunsal olmakla kalmaz, aynı zamanda ölümcül ve siyasal olarak tehlikeli bir uygulamayı oluşturur (Kohl 1998:239-241). "Çok eski tarihlerden beri" bir bölgede yaşamış olduğunu iddia eden değişik topluluklar, aynı toprak parçası üzerinde hak

iddia etmek üzere, etnik yönden belirsiz tarihöncesi kayıtlara dalan başka topluluklarla karşılaşabilir. Bu gibi iddialar ve karşı iddialar bu komşu topluluklar arasında gerilimi şiddetlendirebilir ve hatta etnik çatışmaları ateşleyebilir. Sonuçta, bazı kuramcıların (örn. Jones 1997) aksine arkeologlar, bu tarihöncesi etnik kimlik saptamalarının neredeyse tümünden kaçınmalı ya da onların bölgeden kaynaklanan ve deneysel niteliğini vurgulayarak, büyük bir dikkatle ele almalıdır.

Yakın tarihsel dönemler içinde güvenle çalışan arkeologlar çok önemli farklı bir yükümlülükle karşılaşırlar: Bu kanıtların izin verdiği yerlerde, gerçeklikleri çağdaş devletlerce yanlışlıkla ya da amaçlı olarak iddia edilen etnik türdeşlikle, çağdaş halkların yadsınabilecek ya da en aza indirgenebilecek önceki varlıklarının kabul edilmesi gerektiği. Bu kabullenme çoğunlukla bazı hassas ve hatta olasılıkla çirkin ve oynak siyasal konularla karşı karşıya gelir. Doğu Anadolu'daki arkeolojik bir alanın geç tarihsel katmanları üzerinde çalışan bir arkeolog, Hıristiyanlığa ilişkin olduğu açıkça görülen kalıntıları Ermeni kalıntıları olarak tanımlamalıdır (yazıtlar bu saptamayı onayladığında ya da bu kalıntılar, bu bölgenin belli yerlerinde yaşamış olan Gürcü ya da Asurlu gibi diğer Hıristiyan gruplarla mantıklı olarak ilişkilendirilemediğinde) ve onları "Bizans" ya da geç "Osmanlı dönemi" kalıntıları olarak açıklamamalıdır. Bütün Osmanlı dönemi boyunca Doğu Anadolu'da yaşamış olan Ermeni gerçeği kabul edilmeli ve temelden yadsınmamalıdır.

Osmanlı İmparatorluğu arkeolojisi, açıkça çok sayıda etnik kökenli toplulukların yönetim biçiminin arkeolojisidir ve bu gerçek doğrudan ele alınarak açıklanmalıdır. Kuramsal bir örnek için Doğu Anadolu'ya dönüldüğünde, bu bölgedeki kırsal yerleşmelere odaklanacak bir arkeoloji, etnik çeşitliliğin çok sayıda maddi işaretini bulabilir. Bunlardan bazıları mantık çerçevesinde belli bir gruba özgü olarak nitelendirilebilir. Doğrudan tarihsel yaklaşımı kullanarak ve zaman içinde geriye doğru giderek bir Osmanlı İmparatorluğu arkeolojisi, Kürt kalıntılarını diğer halklarınkinden olasılıkla ayırabilir ve onların uzun, kesintisiz ve bu alandaki, eğer değişiyorsa, değişen varlıklarını belgeleyebilir.

Bir zamanlar Osmanlı yönetimi altında olup etnik farklılıkları olan bölgede karşılaştırılabilecek örnekler üzerinde düşünmek kolaydır. Açıkça

İslam-Arap olan kalıntılar, eğer ilk ulusal kimlik değilse, ne zaman bir tür belirgin kültürel kimliği göstermeye yetecek kadar bölgeye özgü olur? Bugünün İsrail'indeki Osmanlı arkeolojisi çok önemli bir düzeyde Filistin'in ve Filistinlilerin arkeolojisidir ve yakın tarihsel geçmişte bölgeye egemen olarak yerleşmiş olan halkın yetkilendirilmesidir. Onların maddi kalıntılarını ve yerleşme örüntülerini bugünün komşu ülkeleri olan Suriye, Lübnan ve Ürdün'de bulunanlardan ayıran nedir? Modern Ortadoğu'nun siyasal coğrafyası büyük çapta Birinci Dünya Savaşı'ndan ve Osmanlı devletinin çöküşünden sonra düzenlendi. Gelecekteki bir Osmanlı arkeolojisi o zaman ortaya çıkan ulusların sınırlarını onaylayıp doğallaştıracak mıdır, yoksa o zaman kurulan ve daha önceki kimlikleri ya da yakın benzerlikleri kendi maddi kalıntılarında yansıyan toplulukları birbirinden ayıran bölünmelerin keyfi doğasını ortaya mı çıkaracaktır? Her şeyi kapsayarak ve ayrıntıları ele alarak ilerleyen bir Osmanlı arkeolojisinin tarihsel kayıtları onaylayacağı ve bütün bölgedeki Yahudi, Hıristiyan ve Müslümanların sürekli varlığını göstereceği önceden anlaşılabilir. Osmanlı arkeolojisinin aynı zamanda da onların bir arada var olmalarının yeni yönlerini ve hatta Osmanlı egemenliği süresince ırklar arası ilişkilerin nasıl değiştiğini akla yakın bir biçimde açığa çıkarmak için de bir potansiyeli vardır.

Bir zamanlar Osmanlı hâkimiyetindeki bölgelerin yakın siyasal tarihleri hiç de barış içinde geçmedi. 19. yüzyılın başına kadar Osmanlı yönetiminde olan Balkanlar ve Kafkasya'nın güneyindeki diğer etnik toplulukların, en başta kiliseleri ve camileri olmak üzere, anıtları kasten ve sistemli olarak tahrip edildi. Gelecekteki bir Osmanlı arkeolojisi, diğer etnik toplulukların kültürel miraslarına yapılan bu esef verici saldırılar sonucunda neyin hâlâ korunduğunu ve neyin sonsuza kadar yok olduğunu saptamak zorunda kalacaktır. Silberman, Ortadoğu'nun tarihsel arkeolojisine odaklanılması için harcanan çabaları baltalamayı sürdüren "altın çağ" mitine –Kutsal Kitap ve uygarlığın doğuşunun zamanlarına– gönderme yapar. Bu sorun yine onun sözünü ettiği karşıt bir mitle bütünleşir: Osmanlı dönemi bir zamanlar Osmanlı uyruğu olan halkların çoğu tarafından, yerel kültürel gelişmelerin kesildiği bir erime ve çürüme dönemi, bir perişanlık çağı olarak görülür. Bu algılama ne kadar gerçek ne kadar hayaldir? İş-

te burada da gelecekteki Osmanlı arkeolojisinin ele alması gereken karışık bir sorun vardır. Görüldüğü gibi, bazı bölgeler çok az değişime tanık olmuş ve diğerleri de Osmanlı egemenliğinin sürmesiyle terk edilmiştir. Yine bazıları da Osmanlı devletinin koruması ve yardımıyla açıkça gelişmiştir. Bir Osmanlı arkeolojisi imparatorluk yönetiminin etkilerini nesnel olarak değerlendirme potansiyelini içerir.

Böyle bir değerlendirme bu perişanlık çağı mitiyle yüz yüze gelecek ve bazı durumlarda da onu düzeltmek zorunda kalacaktır. Örneğin Herzfeld (1991) Girit'in batısındaki Resmo halkının Osmanlı geçmişleriyle nasıl yüzleştiklerini belgeledi: Temelde Osmanlı'yı kötülerken, eski Giritli, Grek/Bizans ve Venedik geçmişlerini överler. Ancak, Türk anıtlarının ve mimari öğelerin bulunduğu eski kentleri, tabii ki turistleri çekmek için miraslarının bir parçası olarak restore edilmiştir. Herzfeld'in belirttiği gibi (1991:57) Türkiye'ye düşmanlık ve çok uzun zaman önce ölüp gitmiş olan Venediklilere eski saygınlıklarının yeniden verilmesi, modern Yunan milliyetçiliği retoriğine uyar. Ama onların eski kenti koruma ve turizmi canlandırma istekleri, kesinlikle Türk kalıntılarının bakımı ve korunması demektir. Sorun, yalnızca Türk yapılarının varlığı (ve çekiciliği) değil, aynı zamanda yerel halkın Türk kalıntılarını Venedik kalıntılarından ayıramamalarıdır:

> Bazı eski yapıtların "Türk" tarihli olduğunun algılanması, halkın onlara saygısını kesinlikle artırmaz. Resmi tarih, yıllar boyu Türk olan herhangi bir şeyi yıllarca küçümsemesinin kurbanı olmuştur ve *yerel mimaride Venedik ve Türk dönemleri arasında açık bir biçimsel farklılık kesinti olmadığından,* durumunu savunmak güçtür (italik eklenmiştir, Herzfeld 1991:226).

Osmanlı geçmişine ait maddi kalıntılar olduklarının etnik bağlamda kesinlikle saptanabildiği kabul ediliyorsa, bunun aksi de doğrudur: Arkeologlar emin olmadıklarında bu gibi saptamalardan kaçınmalıdır. Daha doğrusu, bu kalıntıların etnik yönden belirsizlikleri vurgulanmalı ve açıklanmalıdır. Yani Osmanlı İmparatorluğu'nun pek çok halkı Osmanlı İmparatorluğu ile isteyerek ya da zorla temasa girmiş ya da bu ülkenin uyrukları olarak bir dü-

zeyde birbirleriyle bağlanmışlardır: Bunun sonucunda birbirlerinden bazı öğeleri ödünç almışlardır ve geleneklerin, inançların ve kurumların bu karışımı arkeolojik belgelerin katı maddi gerçekliğine açıkça yansıyacaktır. Osmanlı arkeolojisinin önemli işlerinden biri, imparatorluğun her yerinde üslup ve teknolojinin bu benzeşmesini ve ödünç alınmasını belgelemektir. Bu iş yalnızca Türk olanı ve olmayan kalıntılardan ayırt etmek değil, yani örneğin, yalnızca kiliselerin camiye nasıl çevrildiğini göstermek değil de, bu maddi kültür alışverişinin ve paylaşımının hem Osmanlı olarak tanınabilecek hem etnik olarak belirsiz öğeler ürettiğini göstermektir.

Bu kitabın editörleri kapitalizmin yükselişi ve yayılışı ve onun gerektirdiği süreçlerle ilgili küresel tarihsel arkeolojinin bilinçli bir parçası olan Osmanlı arkeolojisini açıkça ve inandırıcı bir biçimde tartışmışlardır. Böyle bir yaklaşımı desteklemelerinin zorlayıcı nedenlerini yinelemeye gerek yoktur. Osmanlı anıtları ve geleneksel Türk maddi kültürü, sanat tarihçileri, halk bilimcileri ve etnograflarca uzun süre ve ayrıntılı olarak araştırılmıştır (örn. Glassie 1993). Asıl ilgilerini daha erken dönemlere yönelten arkeologlar bile, kazı alanlarındaki daha geç katmanlarda bulunan malzemeyi ayrıntılı olarak incelemek zorunda kaldılar; kesinlikle kazıp atmadılar. Gerektiği gibi incelenip değerlendirilmemiş olsa bile, bir Osmanlı arkeolojisi yani, Osmanlı dönemine tarihlenen maddi kalıntıların tanımları ve açıklamaları çok uzun bir süredir vardır. Yine de bu kitap, bütün imparatorlukta bulunan kalıntıları, yeryüzüne dağılmış bütün diğer bölgesel tarihsel arkeolojilerde üretilen, dağıtılan ve tüketilen malzemelerle ilişkilendiren Osmanlı İmparatorluğu tarihsel arkeolojisi üzerinde ısrar ederek yeni bir "temel atmaktadır". Bu, yeni ve değerli bir bakıştır.

Ek
OSMANLI İMPARATORLUĞU KRONOLOJİSİ

Osmanlı tarihinde bazı Kilit Tarihler 1260-1923

1260-1300	Beyliklerin kuruluşu - Osman Gazi'nin kurduğu Osmanlı Beyliği
1326	Bursa'nın fethi; Bursa'nın ilk Osmanlı başkenti oluşu; Osman Gazi'nin oğlu Orhan Gazi'nin tahta çıkışı
1352-1354	Ankara ve Trakya'nın fethi
1360-1389	Bursa'da I. Murad Camii'nin yapılışı
1361	Edirne'nin fethi
1363-1365	Osmanlı'nın Bulgaristan ve Trakya'ya yayılışı
1368	Osmanlı başkentinin Edirne'ye taşınması
1385	Sofya'nın fethi
1389	Kosova Zaferi
1394-1413	Bursa'daki Ulu Cami'nin yapılışı
1400-1403	Timur'un Anadolu'da fetihleri
1402	I. Bayezid ve Timur arasındaki Ankara Savaşı; I. Bayezid'in yenilgisi
1403-1413	Padişahlık için Beyazıt'ın oğulları arasında iç savaşlar
1413	I. Mehmed'in Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünü birleştirmesi
1423-1430	Selanik için Osmanlı-Venedik Savaşı
1453	Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethi
1459	Sırbistan ve Mora'nın fethi
1461	Trabzon'daki imparatorluğu'nun fethi
1468	Karaman'ın fethi
1475	Kırım'daki Ceneviz kolonilerinin fethi
1485-1491	Mısır'daki Memluklarla savaş
1497-1499	Polonya'yla savaş
1499-1503	Venedik'le savaş
1516-1517	Selim'in Suriye ve Mısır'ı fethi

1520	Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta çıkışı
1521	Belgrat'ın fethi
1522	Rodos'un fethi
1526	Mohaç Savaşları
1529	Budapeşte'nin fethi, Viyana kuşatması
1534	Tebriz ve Bağdat'ın fethi
1537	Venedik'le savaş
1537-1540	Kanuni Sultan Süleyman'ın Kudüs surlarını yaptırması
1538	Hindistan'daki Diu'nun kuşatılması
1539ıı15	Mimar Sinan'ın baş mimar olarak atanışı
1548-1549	İran'a karşı savaş, Gürcistan'ın fethi
1550-1556	İstanbul'da Süleymaniye Camii ve külliyesinin yapılışı
1555-1561	İstanbul'da Rüstem Paşa Camii'nin yapılışı
1565	Malta kuşatması
1569	Rusya'ya ilk Osmanlı seferi
1569-1575	Edirne'de Selimiye Camii'nin yapılışı
1570	Tunus'un fethi; Lefkoşe'nin düşüşü
1570-1571	Kıbrıs'ın fethi
1571	İnebahtı Savaşı'nda Osmanlı yenilgisi
1578-1590	İran'la savaş; Azerbeycan'ın Osmanlı'ya bağlanması
1589	İstanbul'da yeniçeri isyanı (1591-1592'de sürekli başkaldırılar)
1593-1606	Habsburglarla savaş
1596	Anadolu'da Celali isyanları (Celaliler 1609'da bastırıldı)
1621	Polonya'nın istilası
1622	Sultan II. Osman'ın (Genç) öldürülüşü
1630-1638	Osmanlı-İran Savaşı
1631	Yemen, Mısır ve Lübnan'da isyanlar
1633	IV. Murad'ın kahve, tütün ve kahvehaneleri yasaklaması
1638	Osmanlıların Bağdat'ı yeniden fethi
1683	Viyana Kuşatması
1699	Karlofça Anlaşması, Macaristan, Dalmaçya ve Hırvatistan'dan geri çekiliş

1740	Akra'daki Zahir el'Ömer el-Zeydani'nin Mısır'daki Ali Bey'le ittifakı
1768-1774	Rus-Türk Savaşı, Yafa, Akra ve Sayda'nın bombalanması
1776	Cezar Ahmet Paşa'nın Zahir el-Ömer'i yenmesi
1798-1799	Napolyon'un Mısır'ı fethi, Filistin kıyılarınca ilerlemesi ve Akra'da Cezar Ahmet Paşa ve Sir Sydney Smith kumandasındaki İngiliz donanmasınca durdurulması
1805	Mehmed Ali'nin Mısır hıdivi oluşu
1818	Mehmed Ali'nin Arabistan'daki Vahabileri yenmesi
1821-1829	Yunanistan'ın Bağımsızlık Savaşı
1827	Navarin Savaşı
1831	Mehmed Ali'nin Suriye'yi fethi, İbrahim Paşa'nın Filistin'in yöneticisi olması
1834	İbrahim Paşa'ya karşı Filistin başkaldırısı
1839	Sultan Abdülmecid'in Gülhane Hatt-ı Şerifi'yle (Hatt-ı Humayun diye de bilinir) Tanzimat'ı başlatması
1839	İngilizlerin Kudüs'te konsolosluk açışı (bunu 1842'de Prusya, 1843'te Fransa ve Sardunya, 1849'da Avusturya ve 1856'da Birleşik Devletler izledi)
1853-1856	Kırım Savaşı
1854-1869	Süveyş Kanalı'nın açılışı
1856	Hatt-ı Hümayun'un ilanı, Osmanlı topraklarındaki bütün inançlara eşit davranış
1858	Osmanlı Toprak Yasası
1860	Şam'da katliamlar
1860-1861	Lübnan'a Fransız müdahalesi
1861-1865	Amerika İç Savaşı ve Filistin ve Mısır'ın pamuktan zenginleşmesi
1864	Vilayet Yasası'nın yürürlüğe girmesi (Tanzimat'ın bir parçası olarak)
1867	Yabancılara Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak sahibi olma izninin verilmesi
1876-1877	Osmanlı İmparatorluğu anayasasının ilanı ve geri çekilmesi

1877-1878	Osmanlı-Rus Savaşı
1878	İngilizlerin Kıbrıs'ı denetlemesi; Berlin Konferansı
1881	Düyun-ı Umumiye'nin kurulması
1882	İngilizler Mısır'da
1883-1914	Almanların Bağdat ve Hicaz demiryollarını yapması
1896-1897	Yunanistan'la savaş
1908	Jön Türk Devrimi; 1876 anayasasının uygulamaya konması
1911	Osmanlı-İtalyan Savaşı
1912	Birinci Balkan Savaşı
1913	İkinci Balkan Savaşı
1914	Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na girişi
1920	Suriye ve Lübnan'da Fransız mandası; Irak ve Filistin'de İngiliz mandası
1923	Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanı

KAYNAKÇA

I- UZI BARAM VE LYNDA CARROLL / OSMANLI GEÇMİŞİNİN GELECEĞİ

Abou-el-Haj, R. A.

1991 *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries.* State University of New York Press, Albany.

Abu-Lughod, L.

1989 "Zones of Theory in the Anthropology of the Arab World", *Annual Review of Anthropology* 18:267-306.

Abu-Lughod, J. L.

1989 *Before European Hegemony: The World System A.D. 1250-1350*, Oxford University Press, New York.

Aslanapa, O.

1986 *Osmanlı Devri Mimarisi.* İnkilap Kitabevi, Ankara.

Aslanapa, O., Yetkin, S. ve Altun, A.

1989 *İznik Tile Kiln Excavations (The Second Round, WSJ-1988)*, The Historical Research Foundation, İstanbul.

Baram, U.

1995 *Notes on the Preliminary Typologies of Production and Chronology for the Clay Tobacco Pipes of Cyprus*, The Report of the Department of Antiquities, Kıbrıs, Ministry of Communications and Works, Lefkoşa, 299-309.

1996 *Material Culture, Commodities, and Consumption in Palestine, 1500-1900*, Yayınlanmamış doktora tezi, University of Massachusetts, Amherst.

Braudel, F.

1972 *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, Harper and Row, New York.

Brown, R. M.

1992 *Late Islamic Ceramic Production and Distribution in the Southern Levant: A Socio-Economic and Political Interpretation*, Doktora tezi, State University of New York, Binghamton.

Brown, L. C. *(ed.)*

1996 *Imperial Legacy: The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*, Columbia University Press, New York.

Connah, G.

1988 *Of the Hut I Builded: The Archaeology of Australia's History*, Cambridge University Press, Cambridge.

Davis, J.

1991 "Contributions to a Mediterranean Rural Archaeology: Historical Case Studies from the Ottoman Cyclades", *Journal of Mediterranean Archaeology* 4(2): 131-216.

Deetz, J.

1977 *In Small Things Forgotten*, Anchor, Garden City.

Eakins, J. K.
1993 *Tell el-Hesi: the Muslim Cemetery in Field V and VI/IX Stratum II, The Join Archaeological Expedition to Tell el-Hesi*, C.5. Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana.
Faroqhi, S.
1984 *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts, and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650*, Cambridge University Press, Cambridge, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993
Foss, C.
1976 *Byzantine and Turkish Sardis*, Archaeological Exploration of Sardis, Monograph 4, Harvard University Press, Cambridge.
1979 *Ephesus After Antiquity: A Late Antique, Byzantine, and Turkish City*, Cambridge University Press, Cambridge.
Gibb, H. A. R. ve Bowen, H.
1962 *Islamic Society and the West*, Oxford University Press, New York.
Glassie, H.
1993 *Turkish Traditional Art Today*, Indiana University Press, Bloomington.
Glock, A. E.
1985 "Tradition and Change in Two Archaeologies", *American Antiquity* 50(2):464-477.
Grabar, O.
1971 "Islamic Archaeology: An Introduction", *Archaeology* 24(3): 197-199. Hall, M.
1993 "The Archaeology of Colonial Settlement in Southern Africa", *Annual Review of Anthropology* 22:177-200.
Hattox, R. S.
1985 *Coffee and Coffeehouses: The Origins of a Social Beverage in the Medieval Near East.* University of Washington Press, Seattle
Hayes, J. W.
1992 *Excavations at Saraçhane in Istanbul. C. 2: The Pottery*, Dumbarton Oaks, Washington, D.C.
Herzfeld, M.
1987 *Anthropology Through The Looking Glass: Critical Ethnography in the Margins of Europe*, Cambridge University Press, Cambridge.
Hodges, R. ve Whitehouse, D.
1983 *Mohammed, Charlemagne and the Origins of Europe: Archaeology and the Pirenne Thesis*, Cornell University Press, Ithaca.
İnalcık, H.
1973 *The Ottoman Empire: The Classic Age, 1300-1600*, Weidenfeld and Nicolson, Londra.
İnalcık, H. ile Quataert, D.
1994 *An Economic, and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge University Press, Cambridge
Insoll, T.
1999 *The Archaeology of Islam*, Blackwell Publishers, Oxford.

İslamoğlu, H. ve Keyder, Ç.
1977 "Agenda for Ottoman History", *Review* 1 (1): 31-55.
Itzkowitz, N.
1996 "The Problem of Perceptions", *Imperial Legacy': The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*, L. C. Brown (*ed.*), Columbia University
Press, New York. , 30-43.
Johns, J., McQuitty, A. ve Falkner, R.
1989 "The Faris Project: Preliminary Report upon the 1986 and 1988 Seasons", *Levant* 21:63-95.
Johnson, M.
1996 *Archaeology of Capitalism*, Blackwell Publishers, Oxford.
Junker, L. L., Mudar, K.ve Schwaller, M.
1994 "Social Stratification, Household Wealth, and Competitive Feasting in 15th/16th. Century Philippine Chiefdoms", *Research in Economic Anthropology* 15:307-358.
Kafadar, C.
1995 *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*, University of California Press, Berkeley.
Kardulias, P. N.
1994 "Towards an Anthropological Historical Archaeology in Greece", *Historical Archaeology* 28(3):39-55.
Kasaba, R.
1988 *The Ottoman Empire and the World-Economy: The Nineteenth Century*, SUNY Press, Albany.
Kinross, L.
1977 *The Ottoman Centuries: The Rise and Fall of the Turkish Empire*, Morrow Quill, New York.
Kohl, P. L.
1989 "The Material Culture of the Modern Era in the Ancient Orient: Suggestions for Future Work", *Domination and Resistance*, D. Miller ve C. Tilley (*eds.*), Unwin Hyman, Londra, 240-245.
Kohl, P. ve C. Fawcett (eds.)
1995 *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*, Cambridge University Press, Cambridge
Kramer, C.
1982 *Village Ethnoarchaeology: Rural Iran in Archaeological Perspective*. AcademicPress, New York.
Leone, M. P.
1995 "A Historical Archaeology of Capitalism", *American Anthropologist* 97(2):251-268.
Leone, M. P. ve P. Potter, Jr. (*eds.*)
1988 *The Recovery of Meaning: Historical Archaeology in the Eastern United States*, Smithsonian Institution Press, Washington, D.C.
Levy, T. E. (*ed.*)
1995 *The Archaeology of Society in the Holy Land*, Leicester University Press, Londra.

Marcus, A.
1989 *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century*, Columbia University Press, New York.
Masters, B.
1988 *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750*, New York University Press, New York.
Messick, B. M.
1993 *The Calligraphic State: Textual Domination and History in n Muslim Society*, University of California Press, Berkeley.
Orser, C.
1996 *A Historical Archaeology of the Modern World*, Plenum Press, New York.
Owen, E. R. J.
1981 *The Middle East in the World Economy, 1800-1914*, Methuen, Londra.
Palmer, A.
1992 *The Decline and Fall of the Ottoman Empire*, M. Evans and Company, New York.
Paynter, R.
1988 "Steps to an Archaeology of Capitalism: Material Change and Class Analysis", *The Recovery of Meaning*, M. Leone ve P. Potter (*eds.*), Smithsonian Institution Press, Washington, D.C., 407-433.
Posnansky, M. ve C. R. DeCorse
1986 "Historical Archaeology in Sub-Saharan Africa—A Review," *Historical Archaeology* 20(1): 1-14.
Preziosi, D,
1989 "Rewriting an Urban Text: The Ottomanization of Cretan Cities", *Medieval Archaeology*, C. L. Redman (ed.), Medieval and Renaissance Texts and Studies Binghamton. 285-298.
Quataert, D.
1983 *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire 1881-1908: Reactions to European Economic Penetration*, New York University Press, New York.
Riis. P. J. ve V. Poulsen
1957 *Hama: Fouilles et Recherches 1931-1938*. C. IV:2: Les Verreries et Potties Medievales, Imprimerie Bianco Luno A-S, Kopenhag.
Robinson, R. C. W.
1983 "Clay Tobacco Pipes from the Kerameikos", *Mitteilungen* 98:265-285.
1985 "Tobacco Pipes of Corinth and of the Athenian Agora", *Hesperia* 54:149-203.
Rogers, J- M.
1996 *Empire of the Sultans: Ottoman Art from the Collection of Nasser D. Khalili*, The Nour Foundation, Londra
Roseberry, W.
1988 "Political Economy", *Annual Review of Anthropology* 17:161-185.
Rosenthal, F.
1977 *The Herb: Hashish versus Medieval Muslim Society*, E.J. Brill, Leiden, Hollanda.

Rusinow, D.
1996 "Yugoslavia's Disintegration and the Ottoman Past", *Imperial legacy: The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*, L. C. Brown (*ed.*), Columbia University Press, New York. 78-99.
Said, E. W.
1979 *Orientalism*, Vintage, New York.
Seeden, H.
1990 "Search for the Missing Link: Archaeology and the Public in Lebanon", *The Politics of the Past*, P. Gathercole ve D. Lowenthal (*eds.*), Unwin Hyman, Londra 141-159.
Sells, M.
1996 *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*, University of California Press, Berkeley.
Silberman, N. A.
1989 *Between Past and Present: Archaeology, Ideology, and Nationalism in the Modern Middle East*, Anchor, New York.
Sinopoli, C.
1994 "The Archaeology of Empires", *Annual Review of Anthropology* 23:159-180.
1995 "The Archaeology of Empires: A View from South Asia", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*. 299/300:3-12.
Stahl, A.
1993 "Concepts of Time and Approaches to Analogical Reasoning in Historical Perspective", *American Antiquity* 58(2):235—260.
Sterling, P.
1993 "Introduction: Growth and Changes, Speed, Scale and Complexity", *Culture and Economy: Changes in Turkish Villages*, P. Sterling (ed.), The Eothen Press, Londra, 1-16.
Stoianovich, T.
1994 *Balkan Worlds: The First and Last Europe*, M. E. Sharpe, New York.
Todorova, M.
1996 "The Ottoman Legacy in the Balkans", *Imperial Legacy: The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East'*, L. C. Brown (*ed.*), Columbia University Press, New York, 45-77.
Toombs, L. E.
1985 *Tell el-Hesi: Modern Military Trenching and Muslim Cemetery in Field I, Strata I and II. The Joint Archaeological Expedition to Tell el-Hesi*, C.2 , Wilfrid Laurier University Press, Waterloo, Ontario.
von Hammer, J.
1834 *Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa in the Seventeenth Century by Evliyá Efendi*, Oriental Translation Fund, Londra
Wallerstein, I.
1974 *The Modern World System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, Academic, New York.

1979 *The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research*, Review 2(3): 389-398.

1980 *The Modern World System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy*, Academic, New York.

1989 *The Modern World System III: The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730-1840s*, Academic, New York.

Wiegand, T. *(ed.)*

1925 *Baalbek: Ergenbnisse der Ausgrabungen and Untersuchungen in Den Jahren 1898 bis 1905*, Verlag von Walter de Grunyter, Berlin.

Wolf, E.

1982 *Europe and The People Without History*, University of California Press, Berkeley.

Wylie, A.

1985 "The Reaction Against Analogy", *Advances in Archaeological Method and Theory*, 8:63-107.

1988 "'Simple' Analogy and the Role of Relevance Assumptions: Implications of Archaeological Practice", *International Studies in the Philosophy of Science* 2(2):134-150.

Yenişehirlioğlu, F.

1989 *Türkiye Dışındaki Osmanlı Mimari Yapıları*, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, Ankara.

Ziacleh, G.

1995 "Ottoman Ceramics from Ti'innik, Palestine", *Levant* 27:209-245.

II- Allaire Brumfield / Osmanlı Girit'inde Tarım ve Kırsal Yerleşme, 1669-1898

Allbaugh, L.

1953 *Crete: A Case Study of an Underdeveloped Area*, Princeton University Press, Princeton.

Barkan, Ö. L.

1983 "Caractère religieux et caractère séculier des institutions ottomanes", *Contributions à l'Histoire Économique et Sociale de l'Empire Ottoman'*, J.-L. Bacque-Grammont ve P. Dumont (ed.ler). Peeters, Leuven, Belçika, 11-58.

Braudel, F.

1972 *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, 2. cilt (çev. S. Reynolds). Harper & Row, New York.

Brown, C. E. (ed.)

1996 *Imperial Legacy: the Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*, Columbia University Press, New York.

Castrofilaca, P.

1583 "Descrition delle anime del destreto di Sithia suo castello et Hierapetra", *Libro de information dalle cose publiche del Regno de Candia et Isolle de Cerigho, Zante, Zeffallonia et Corfù, fatto con ogni diligenttia per me Pietro Castrofilaca, Regionatto del Sinicato delli Clarissimi Signori Zuanne Gritti et Gullio Garzoni, et alle sueSS. Clarissime appresentato, accio che possimo haver pronto tutto quello, che potesse bisognare al Serenissimo Dominio per il ghoverno del Levante*, ms. Biblioteca Marciana, Venedik'te, Vikelaia Kütüphanesi, Heraklion,(Girit'teki kitaplıktaki fotokopi).

Chourmouzis, M.
1842 *Kritika (Cretan Things)*, Atina.
Clutton, A. E. ve A. Kenny
1977 "A Vertical-axle Water Mill near Drosia, Crete", *Kritologia* 4-5:148.
Constantinides, E.
1983 "Andreiomeni: The Female Warrior in Greek Folk Songs", *Journal of Modern Greek Studies* 1:63-72.
Coronelli, P.
1706 *Citta, Fortezze, Porti, ed Altri Luoghl del regno et Iftola di Candia*, Venedik.
Dialynas, M.
1912 *I Kritsatopoula (the maid of Kritsa)*, Heraklion.
Forbes, H.
1982 *Strategies and Soils*, Doktora tezi, Department of Anthropology, University of Pennsylvania.
Forbes H. and L. Foxhall
1978 "The Queen of all Trees", *Expedition* 21:37-17.
Francis, A. D.
1973 *The Wine Trade*, A. C. Black, Londra.
Gallant, T.
1991 *Risk and Survival in Ancient Greece*, Stanford University Press, Stanford.
Gerola, G.
1932 *Monumenti Veiu'ti dell'Isola di Creta*, Venedik. 5 cilt.
1961 *Topografikos Katalogos ton Toichografimenon Ekklisian tis Kritis (Topographical Catalogue of the Frescoed Churches of Crete)*, (çev. K. Lassithiotakis) Heraklion
Giannopoulos, I. G.
1978 *I Kriti kata ton Tetarto Venetotourkiko Polemo 1570-71*, [Dördüncü Türk-Venedik Savaşı Sırasında Girit] Doktora tezi, University of Athens, Atina.
Hayden, B. J., J. A. Moody, ve O. Rackham
1992 "The Vrokastro Survey Project 1986-89; Research Design and Preliminary Results", *Hesperia* 61:293-353.
Hemmerdinger-Iliadou, D.
1967 "La Crète sous la Domination Vénitiennc ct lors de la Conquete Turque 1322-1684. Renseignements nouveaux ou peu coimus d'après les Pelerins et les Voyageurs", *Studi Veneziani* 9:535-623.
Hitier, M.
1881 "Appendice sur L'état de Tagriculture et les productions de l'ile de Crète", *Les Isles de la Grèce*, L. LaCroix (*ed.*), Paris.
İnalcık, H.
1973 *The Ottoman Empire. The Classical Age, 1300-1600*, N. Itzkowitz ve C. Imber, (çev.) Weidenfeld & Nicholson, Londra.
1991 "The Emergence of Big Farms, *Çiftliks*: State, Landlords and Tenants", *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, C. Keyder ve F. Tabak (ed.ler), SUNY Press, Albany.

Kalomenopoulos, N. T.

1894 *Kritika; itoi Topografika kai Odoiporika tit; Nisou Kritis*, [Girit; adanın topoğrafyası ve rehberi], Atina.

Kozyris, M. E.

1973 *To Lasithi eis ton Agona* [Savaşta Lasithi], Lasithi County Council, Agios Nikolaos, Girit

Legrand, E.

1897 *Description des lies de i'Archipel Grec par Christophe Buondeltnonti, Florentin du XVe Siècle*, Ecole des Langues Orientales. Paris, Publications; 4me Sèrie, Tome XIV. (repr. Philo Press Amsterdam, 1974).

Lithgow, W.

1814 *Travels and Voyages through Europe,, Asia and the East*, Londra.

McNeill, W.

1974 *Venice: the Hinge of Europe, 1081-1797*, University of Chicago Press, Chicago, National Statistical Service of Greece

1914 *Annual Statistics of Agricultural Production*, Published by National Statistical Service of Greece.

1929 *Agricultural and Pastoral Census*, Published by National Statistical Service of Greece.

Nouchakis, I.

1903 *Kritiki Chorografia* [Girit gazetesi], Atina.

Olivier, G. A.

1801 *Voyage dans l'Empire Othman*, Paris.

Pappadakis, N. I.

1936 *I Ekklisia Kritis* [Girit Kilisesi], Hanya.

Pappadakis, D. L.

1974 "Anekdota Engrafa ek tis Monis Faneromenis Ierapetras " [Herapetra'daki Faneromeni manastırından yayınlanmamış belgeler], *Agia Foteini i Isapostolos* 4:52-59, 76-78, 107-110.

1979 "Mia Ekthesi Krisologias kai Mia Laiki Paradosi, Aforoun Ti Moni Faneromenis lerape tras kai tous Tourkous Tangkalakides" [Herapetra'daki Faneromeni manastırı ve Türk ailesi Tangalakides'le ilgili bir anlaşmazlık ve halk geleneğinin bir öyküsü], *Kritiki Estia*, C. 248-249:405-417.

1981 "To Kryfo Scholeio tis Monis Faneromenis, lerapetras, kai I Kritsotopoula Rodanthi" [Herapetra'daki Faneromeni manastırının gizli okulu, ve 'Kritsa'lı bakire Rodanthi], *Kritiki Estia*, C. 262-263.

Pappadakis, E. M.

1976 *Morfai tou Laikou Politismou tis Kritis tou 15ou kai 16ou Aionos kata tas Grammateiakas Pigas* [Edebi Kaynaklara göre 15. ve 16. yüzyıllarda Girit'teki Halk Kültürünün Biçimleri], Doktora tezi, Atina Üniversitesi.

1977 "Symboli sti Meleti tis Georgias kai tis Ambelourgias tis Kritis sto 150 & 160 ai" [15. ve 16. yüzyıllarda Girit'te tarım ve bağcılık araştırmasına katkı], *Kritologia* 4:5-25.

Pashley, R.

1837 *Travels in Crete*, Londra.

Pitykakis, M.
1983 *Glossiko Idioma tis Anatolikis Kritis* [Doğu Girit'te Dil Terimleri], 2 cilt, Cultural and Folklore Society of Upper Mirabello, Neapolis.
Psilakis, N.
1988 *The Monasteries of Crete*, J. Leatham ve P. Ramp, (çev.ler). Bank of Crete, Atina.
Rackham, O.
1990 "Vegetation History of Crete", *Petromaroula I: Stability and Change in the Cretan Landscape*, O. Rackham, A. T. Grove, and J. A. Moody (ed.ler), Geography Department, University of Cambridge.
Randolph, B.
1687 *The Present State of the Islands in the Archipelago*, Printed at the Theatre, Oxford.
Raulin, V.
1869 *Description Physique de l'Isle de Crète*, A. Bertrand, Paris. Runnels, C. ve P. M. Murray
1983 "Milling in Ancient Greece", *Archaeology*, 36:62-63. Sarakomenos, D.
1930 "I Elliniki Elia; to Elaion" [Yunan zeytin ağacı; zeytinlik], *Encyclopedia 'Pyrsos'*, Pyrsos publishers, Atina
Sarpaki, A.
1990 "The Paleoethnobotanical Approach. The Mediterranean Triad or is it a Quartet?", *Agriculture in Ancient Greece*, B. Wells (*ed.*), Paul Astrb'ms Forlag, Stockholm, 61-76.
Savary, C.
1781 *Lettres sur la Grèce*, Chez Bleuet, Paris.
Smith, M. L.
1965 *The Great Island; a Study of Crete*, Longmans, Londra Sonnini, C. S.
1800 *Voyage en Grèce et en Turquie*, 2 cilt. Paris.
Sordinas, A.
1971 *Old Olive Mills and presses on the island of Corfu, Greece, an essay on the industrial archaeology and the ethnography of agricultural implements*, Memphis State University Anthropology Research Centre, Bildiriler 5, Memphis.
Spanakis, S.
1958 "Benedetto Moro, 1602", *Mnimeia tis Kritikin Istorias* [Girit tarihinin kayıtları] C. 4. Heraklion Belediyesi, Girit.
Stavrakis, S.
1890 *Statistiki tou Plithysmou tis Kritix* [Girit'in Nüfus İstatistikleri], Atina.
Stavrinidis, N.
1975 *Metafraseis Tourkikon Istorikon Engrafnn Aforonton eis tin Istoria tis Kritis* [Girit'in Tarihiyle ilgili Türk Tarihi Belgelerinin Çevirileri], C. 1, 1658-1672, Heraklion Belediyesi, Girit.
1976 *Metafraseis Tburkikon Istorikon Engrafon Aforonton eis tin Istoria tis Kritis* [Girit'in Tarihiyle ilgili Türk Tarihi Belgelerinin Çevirileri] . C. 2, 1672-1694, Heraklion Belediyesi, Girit.
1979 *Metafraseis Tourkikon Istorikon Engrafon Aforonton eis tin Istoria tis Kritis* [Girit'in Tarihiyle ilgili Türk Tarihi Belgelerinin Çevirileri] C. 3, 1694-1715, Heraklion Belediyesi, Girit.

1984 *Metafraseis Tourkikon Istorikon Engrafon Aforonton eis tin Istoria tis Kritis* [Girit'in Tarihiyle ilgili Türk Tarihi Belgelerinin Çevirileri], C. 4, 1715-1752, Heraklion Belediyesi, Girit.

1985 *Metafraseis Tourkikon Istorikon Engrafon Aforonton eis tin Istoria tis Kritis* [Girit'in Tarihiyle ilgili Türk Tarihi Belgelerinin Çevirileri], C. 5, 1752-1765, Heraklion Belediyesi, Girit.

Sugar, P. F.

1977 *Southeastern Europe under Ottoman Rule, A History of East Central Europe.* Vol. 5. University of Washington Press, Seattle. Triantafyllidou-Baladie, Y.

1988 *To Emborio kai I Oikonomia tis Kritis 1669-1795* [Girit'in Ticaret ve Ekonomisi] , Heraklion Belediyesi, Girit Tournefort, J. P. de

1718 *A Voyage into the Levant,* Ozell, J. (çev.) 2 cilt. D. Midwinter, Londra. Unwin, P. T. H.

1991 *Wine and the Vine: An Historical Geography of Viticulture and the Wine Trade,* Routledge, Londra.

Vallianos, C.

1985 *Neromyloi Dytikis Mesaras Kritis* [Batı Mesara, Girit'teki Su Değirmenleri], Voroi Etnoloji Müzesi, Girit.

Veinstein, G.

1991 "On the Ciftlik Debate", *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East,* Ç. Keydcr ve F. Tabak (*ed.ler*), SUNY Press, Albany, 35-53.

Veinstein, G. ve Y. Triantafyllidou-Baladie

1980 "Les Inventaires après décès Ottomans de Crète". *Probate Inventories: a new Source for the Historical Study of Wealth, Material Culture, and Agricultural Development,* A. van der Woude and A. Schuurman (*ed.ler*), Wegeningen, Hollanda, 191-204.

Vickery, K. F.

1936 *Food in Early Greece,* Doktora tezi, University of Illinois, Urbana. Voroi Girit Etnoloji Müzesi *tarihsiz katalog, Voroi Museum of Cretan Ethnology,* Voroi, Girit.

Xanthoudidis, S.

1912 *Christianikai Epigrafai* [Hıristiyan Yazıtları], Atina.

1913 *Kritika Symbolaia kata ti.i Enetokratias—Christianiki Kriti* [Venedik İşgalinin Girit Belgeleri; Hıristiyan Girit], Atina.

III- Ghada Ziadeh-Seely / Osmanlı Ti'innik'inin Arkeolojisi

Bakhit, M.

1982 *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century,* Libraire de Liban, Beyrut Bakhit, M. ve N, al-Hmud, N.

1989a *Dafter Mûfassal, Nahiyat Marj Bani 'Amir wa Twabi'ha wa Lwahiqha Allati Kanatfi Tasarruf al-Amir Turabay Sanat 945 A.H./1538 A.D,* Jordan University Press, Amman.

1989b *The Detailed Dafter of al-Lajjûn, Tapu Defteri No:181, 1005 AH/1596 AD,* Jordan University Press, Amman.

Bar-Yosef, O. ve A. Mazar

1982 "Israeli Archaeology", *World Archaeology,* 13.3:310-325.

Baram, U.
1996 *Material Culture, Commodities, and Consumption in Palestine, 1500-1900*, Yayınlanmamış doktora tezi, University of Massachusetts, Amherst. Ben-Tor, A. v.d.
1978 "The First Season of Excavations at Tel Yokne'am, 1977", *Israel Exploration Journal* 29:65-83.
Binford, L.
1972 *An Archaeological Perspective*, Seminar Press, New York.
Burckhardt, J. L.
1822 *Travels in Syria and the Holy Land*, John Murray, Londra. Conder, C. ve Kitchener, H.
1881 *Survey of Western Palestine*, C. 1, Yaprak 1-4. Palmer & Besant (ed.ler.) Committee of Palestine Exploration Fund için, Kedem Publishing, Kudüs (Yeniden basım).
Doumani, B.
1986 "The Islamic Court Records of Palestine", *Birzeit Research Review* 2:3-29.
Glock, A.
1978 "Taanach", *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, C. 4, M. Avi-Yonah and E. Stern (eds.), Massada Press, Kudüs, 1138-1147.
1983 *Draft Report on Survey of East Slope of Tell Ta'annek*, Yayınlanmamış el yazısı.
1987 "Prolegomena to Archaeological Theory", *Birzeit Research Review*, C. 4:4-39. Gould, R.
1980 *Living Archaeology*, Cambridge University Press, Cambridge.
Guérin, V.
1875 *Description Géographique, Historique et Archéologique De La Palestine*, Tome II, Imprime par Autorisation du Gouvernemnt à rimprimerie Nationale, Paris. Hodder, I.
1982 *Symbols in Action, Ethnoarchaeological Studies of Material Culture*, Cambridge University Press, Cambridge.
Hütteroth, W.
1975 "The Pattern of Settlement in Palestine in the Sixteenth Century. Geographical research on Turkish Defter-i Muffassal, *Studies on Palestine during the Ottoman Period*, M. Ma'oz (*ed.*). Magnes Press, Hebrew University ve Ben-Zvi, Kudüs, 3- 10.
Hütteroth, W. ve K. Abdulfattah
1977 *Historical Geography of Palestine, Jordan and Southern Syria in the 16th Century*, Erlangener Geographische Arbeiten. Sonderband 5, Erlangen.
İnalcık, H.
1985 "Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Finds", *Studies in Ottoman Social & Economic History*, 69-96.
Johns, J., A. McQuitty, R. Falkner, ve proje çalışanları
1989 "The Paris Project: Preliminary Report upon the 1986 and 1988 Seasons", *Levant* XXL63-96.
Johns, J.
tarihsiz *From Wheel-Thrown to Hand-Made Pottery: An Interim. Discussion of Middle Islamic Hand-Made Geometrically Painted Wares in Greater Syria*, Yayınlanmamış el yazısı

Kramer, C.
1982 *Village Ethnoarchaeology: Rural Iran in Archaeological Perspective*, AcademicPress, New York.
Lapp, P.
1964 "The 1963 Excavation at Ta'annek", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 173:2-32.
1967 "The 1966 Excavation at Tell Ta'annek", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 185:1-39.
1969 "The 1968 Excavations at Tell Ta'annek", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 195:1-49.
Lewis, W. H,
1963 *Levantine Adventure, The Travels and Missions of the Chevalier d'Aevieux, 1633-1697*, Harcourt, Bruce & World, Inc., New York.
McQuitty, A. ve R. Falkner
1993 "The Fans Project: Preliminary Report on the 1989, 90, and 91 Seasons", *Levant* XXV:37-61.
Pringle, D.
1981 "The Medieval Pottery of Palestine and Transjordan (AD 636-1500): An Introduction, Gazetteer and Bibliography", *Medieval Ceramics* 5:45-60.
1986 *The Red Tower*, British School of Archaeology in Jerusalem, Monograph series 1, London
Rast, W.
1978 "Taanach I", *Studies in the Iron Age Pottery*, A. Clock (ed.). The American Schools of Oriental Research, Cambridge.
Robinson, E., (*ed.*)
1843 "Researches in Palestine, Communications reveived from Rev. Eli Smith and Rev. Wolcott", *Bibliotheca Sacra*, 9-88.
1874 *Biblical Researches in Palestine, Journal of Travels in the Year 1852*, 11.b. Crockery & Brewster, Londra.
Robinson, R.
1985 "Tobacco Pipes of Corinth and of the Athenian Agora", *Hesperia* 54(2):149-203.
Rogers, M. E.
1989 [1862] *Domestic Life in Palestine*, Kegan Paul International, London&New York.
Sauer, J.,
1973 *Heshbon Pottery 1971, a Preliminary Report on the Pottery from the 1971 Excavations at Tell Hisban*, Andrews University Press, Berrien Springs.
Sellin, E.
1904 *Tell Ta'annek*, Denkschrift der Kaiserlichen Akademie der Wissen achaften in Wien. Philosophisch-Histoische Klasse. Band 50. Viyana.
1905 *Eine Nachlese Auf Dem Tell Ta'annek in Palaestina*, Denkschrift der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse. Band 52. Viyana.

Silberman, N.
1989 *Between Past and Present: Archaeology, Ideology, and Nationalism in the Modern Middle East*, Holt, NY.
Simpson, St. J.
1990 "Ottoman Clay Pipes from Jerusalem and the Levant: A Critical Review of the Published Evidence", *The Society for Clay Pipe Research Newsletter*, 28:6-16.
South, S.
1977 *Method and Theory in Historical Archaeology*, Academic Press, New York.
Stark, M.
1993 "Re-fitting the 'cracked and broken facade': The case for empiricism in post-processual ethnoarchaeology", *Archaeological theory: who sets the Agenda?*, N. Yoffee ve A. Sherratt (ed.ler). Cambridge University Press. Cambridge.
Trigger, B.
1989 *A History of Archaeological Thought*. Cambridge University Press, Cambridge. Tristram, H. B.
1880 "Esdraelon and Nazareth", *The Land of Galilee & the North*, Sir Charles (*ed.*), 25-48.
Watson, P. J.
1979 *Archaeological Ethnography in Western Iran*, Viking Fund Publications in Anthropology 57. University of Arizona Press., Tucson.
Ziadeh, M. G.
1984 *Site Formation in Context*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Department of Anthropology, Washington University, St. Louis.
1991 *Change and Continuity in a Palestinian Village*, Yayınlanmamış doktora tezi, Department of Archaeology, University of Cambridge, Cambridge.
1995a "Ottoman Ceramics from Ti'innik, Palestine", *Levant* XXVII :209-245.
1995b "Ethno-history and 'reverse chronology' at Ti'innik, a Palestinian village", *Antiquity* 69:999-1008.

IV- Peter Ian Kuniholm / Dendrokronoloji Yöntemiyle Tarihlenmiş Osmanlı Anıtları

Arel, A.
1993 "About the 'Hasan Pasa Tower' at Yerkesiği, on the Plain of Troia", *Studia Troica* 3:173-189.
Arık, R.
1986 "Kubadabad 1985 yılı çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*. C.8, No. 2, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 303-314.
Aslanapa, O.
1990 "Anadolu'da Selçuklu Saray ve Köşkleri", *Türk Sanatı*.
Ayverdi, E, H.
1982 *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri: Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk*, C. IV, Kitaplar 4-6, Istanbul Fetih Cemiyeti.

1989a *Osmanlı Mi'marisinin İlk Devri: Ertuğrul, Osman, Orhan Gaaziler, Hüdavendigâr ve Yildirim Bâyezid, [H] 630-805 (1230-1402).* C. I. Istanbul Mi'mârî Çağının Menşe'i. İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul Enstitüsü No. 57. Damla Ofset-İstanbul. [İlk Baskı 1966].

1989b *Osmanlı Mi'mârîsinde: Çelebi ve II. Sultan Murad Devri, [H.] 806-855 (1403-1451).* C.II, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul Enstitüsü No. 65. Damla Ofset-İstanbul. [İlk Baskı 1972].

1989c *Osmanlı Mi'mârîsinde: Fâtih Devri [H] 855-886 (1451-1481).* C. III, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul Enstitüsü No. 69. Damla Ofset-Istanbul. [İlk Baskı 1973]. (Afyon-istanbul).

1989d *Osmanlı Mi'mârîsindc Fatih Devri [H.] 855-886 (1451-1481).* C.IV, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul Enstitüsü No. 69. Damla Ofset-İstanbul. [İlk Baskı 1974]. (İstanbul-Zile).

Ayverdi, E. H., A. Yiiksel, G. Ertiirk, ve İ. Numan

1980 *Avrupa'da Osmanh Mimari Eaerleri: Romanya, Macaristan,* C. I, Kitaplar 1 ve 2, İstanbul Fetih Cemiyeti.

1981a *Avrupa'da Osmanh Mimari Eserleri: Yuguslavya.* C. II, Kitap 3, İstanbul Fetih Cemiyeti.

1981b *Avrupa'da Osmanh Mimari Eserleri: Yugoslavya.* C.III, Kitap 3, İstanbul Fetih Cemiyeti.

Bilici, Z. K.

1988 "Kastamonu ve Kasabaköy'deki İki Eseriyle Nakkaş Abdullah Bin Mahmud ve Sanat Tarihimizdeki Yeri ", *Vakıflar Dergisi* XX:85-94.

Carpenter, R. ve A. Bon

1932 *Corinth III, Part HI: The Defenses of Acrocorinth and the Lower Town.* American School of Classical Studies, Cambridge.

Çetinor, B.

1987 "Nasrettin Hoca ve Türbesi", *İlgi* 49, İlkbahar: 13-17.

Danışman, H.H.G.

1986 "Samsun Yöresi Ahşap Mimarisininn Gelenekselliği-Bafra. İkiztepe Arkeolojik Verilerinin Işığında Çarşamba, Gökçeli Camiinin İncelenmesi", IX. *Türk Tarih Kongresi,* Ankara, 135-144, Levha 87-95.

Erken, S.

1983 *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler I,* Ankara, 94-100.

Gabriel, A.

1958 *Une capitale turque: Brousse,* Paris.

Goodwin, G.

1971 *A History of Ottoman Architecture,* Johns Hopkins Press, Baltimore.

Karpuz, H.

1990 "Trabzon'un Çaykara İlçesi Köylerinde Bulunan Bazı Camiler", *Vakıflar Dergisi* XXI: 281-298.

Kuban, D.

1965 *Anadolu-Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları,* İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul.

Kuniholm, P. I.

1995 "Dendrochronology, Science in Archaeology: A Review", *American Journal of Archaeology,* Patrick J. McGovern, *v.d.* 99:1:79-142.

Kuniholm, P. I. ve C. L. Striker
1983 "Dendrochronological Investigations in the Aegean and Neighboring Regions, 1977-1982", *Journal of Field Archaeology* 10:4:413-420.
1987 "Dendrochronological Investigations in the Aegean and Neighboring Regions, 1983-1986", *Journal of Field Archaeology* 14:4:385-398.
Kuniholm, P. I.
1996 "Long Tree-Ring Chronologies for the Eastern Mediterranean", *Archaeometry '94: The Proceedings of the 29th International Symposium on Archaeometry'*, Ş. Demirci, A. M. Özer ve G. D. Summers, (ed.ler). TUBITAK, Ankara, 401-409.
Kuran, A.
1969 *Anadolu Medreseleri*, I. Cilt. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Ankara.
1968 *The Mosque in Early Ottoman Architecture*. University of Chicago Press. Chicago.
Lightfoot, C.
1994 "Amorium Excavations 1993: The Sixth Preliminary Report, *Anatolian Studies* XLIV:105-126; Levha XVII-XXIV.
Mayer, L. A.
1956 *Islamic Architects and Their Works*, Albert Kundig, Cenevre.
Otto-Dorn, K.
1941 "Das Islamische Iznik. Ist", *Forsch.* 13.
1967 "Bericht über die Grabungen in Kobadabad", *Archäologisicher Anzeiger*. 438-506.
Otto-Dorn, K. ve M.
1966 "Bericht über die Grabungen in Kohadabad", *Archäologischer Anzeiger*. Ekim, 170-183.
Önge, Y., İ. Ateş ve S. Bayram
1978 *Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara. Ötüken, S. Y., A. Durukan, H. Acun, ve S. Pekak
1986 *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, IV, Ankara.
Pekin, F.
1997 "Wooden Mosques of the Black Sea Region", *Skylife*, Temmuz. Türk Hava Yolları, Istanbul, 45-56.
Pulak, C.
1983 "1982 Yassıada Sualtı Kazısı", *V. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara.
1984a "The Sixteenth-Century Ottoman Wreck", *Institute of Nautical Archaeology (INA) Newsletter*, Kış, 10:4:10-15.
1984b "Yassıada Sualtı Kazısı, 1983 Sezonu", *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı*. Ankara.
1984-85 "Sixteenth-century Ottoman Wreck: One of the Three Ships Trapped by Perilous Yassi Ada Coast", *Institute of Nautical Archaeology (INA) Newsletter* 1(4):10-15.
Restle, M.
1976 *İstanbul, Bursa, Edirne, İznik: Baudenkmäler and Museen*, P. Reclam, Stuttgart.
Rogers, J. M.
1965 "The Çifte Minare Medrese at Erzurum and the Gök Medrese at Sivas", *Anatolian Studies* XV:63-85.

Ünsal, B.
1959 *Turkish Islamic Architecture in Seljuk and Ottoman Times 1071-1923*, Tiranti, Londra
Vakıflar Genel Müdürlüğü
1983 *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, Cilt I (Adana'dan Artvine), Eklemelerle 2. b., Ankara.
Yetkin, S. K.
1965 *İslâm Mimarisi*, Ankara Üniv. İlâhiyat Fakültesi, Türk ve İslâm Sanatları Tarihi
Enstitüsü, Ankara. No. 61
Yüksel, I. A.
1983 *Osmanlı Mi'mârisinde: II. Bâyezid Yavuz Selim Devri ([IH.] 886-926/1481-1520)*, C. V.
İstanbul Fetih Cemiyeti, [Ekrem Hakkı Ayverdi'nin başladığı diziyi bitiriyor].

V- Uzi Baram / Filistin Geçmişinden Dolaşık Objeler

Avissar, M.
1997 *The Clay Tobacco Pipes. In Yoqne'am I: The Late Periods*, A. Ben-Tor, M.
Avissar ve Y. Portugali (*ed.ler.*), Qedem Reports, Arkeoloji Enstitüsü, Kudüs, 198-201.
Baram, U.
1995 *Notes on the Preliminary Typologies of Production and Chromology for the Clay Tobacco Pipes of Cyprus*, The Report of the Department of Antiquities, Kıbrıs, 299-309. Ministry of
Communication and Works, Lefkoşe.
Baram, U.
1996 *Material Culture, Commodities, and Consumption in Palestine, 1500-1900*, Yayınlanmamış
doktora tezi, University of Massachusetts, Amherst.
Ben-Dov, M.
1982 *In the Shadow of the Temple: The Discovery of Ancient Jerusalem*, Keter Publishing House,
Kudüs.
Cohen, A.
1973 *Palestine in the Eighteenth Century: Patterns of Government and Administration*, The
Magnes Press, Kudüs.
1989 *Economic Life in Ottoman Jerusalem*, Cambridge University Press, Cambridge,
Divine, D. R.
1994 *Politics and Society in Ottoman Palestine: The Arab Struggle for Survival and Power*, Lynne
Rienner Publishers, Boulder.
Doumani, B.
1992 "Rediscovering Ottoman Palestine: Writing Palestinians into History",
Journal of Palestine Studies 21(2): 5-28.
1995 *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900*, University of
California Press, Berkeley.
Gilbar, G. G, (*ed.*)
1980 *Ottoman Palestine, 1800-1914: Studies in Economic and Social History*. EJ Brill, Leiden.
Glock, A. E.
1985 "Tradition and Change in Two Archaeologies", *American Antiquity* 50(2):464-477.

1994 "Archaeology as Cultural Survival: The Future of the Palestinian Past", *Journal of Palestinian Studies* 23(3):70-94.

Goodwin, J.

1998 *Lords of the Horizon: A History of the Ottoman Empire*, Henry Holt, New York.

Hattox, R. S.

1985 *Coffee and Coffeehouses: The Origins of a Social Beverage in the Medieval Near East*, University of Washington Press, Seattle.

Hayes, J. W.

1992 *Excavations at Saraçhane in Istanbul. C.2: The Pottery*, Dumbarton Oaks, Washington, DC.

Hirschfeld, Y.

1995 *The Palestinian Dwelling in the Roman-Byzantine Period*, Franciscan Press, Kudüs.

Hodgson, M. G. S.

1974 *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*, University of Chicago Press, Chicago.

Hourani, A.

1991 *A History of the Arab Peoples*, Belknap Press, Cambridge.

1993 "Introduction" *The Modern Middle East*, A. Hourani, P. Khoury. and M.Wilson (*ed.ler*), University of California Press, Berkeley, 1-27.

Joudah, A. H.

1987 *Revolt in Palestine in the Eighteenth Century: The Era of Shaykh Zahir al-'Umar*, The Kingston Press, Princeton.

Kark, R.

1995 "The Introduction of Modern Technology into the Holy Land (1800-1914CE)", *The Archaeology of Society in the Holy Land*, T.E. Levy. Facts-on-File, New York, 524-541.

Kark, R. (*ed.*)

1990 *The Land That Became Israel*, Yale University Press and the Magnes Press, New Haven ve Kudüs.

Kimmerling, B. ve J. S. Migdal

1993 *Palestinians: The Making of a People*, The Free Press, New York.

Kinross, L.

1977 *The Ottoman Centuries: The Rise and Fall of the Turkish Empire*, Morrow Quill, New York.

Kohl, P. L.

1989 "The Material Culture of the Modern Era in the Ancient Orient: Suggestions for Future Work", *Domination and Resistance*, D. Miller ve C. Tilley (*ed.*) Unwin Hyman, Londra, 240-245.

Kushner, D. (*ed.*)

1986 *Palestine in the Late Ottoman Period*, Yad Izhak Ben-Zvi, Kudüs.

Leone, M. P. ve P. B. Potter Jr.

1988 "Introduction: Issues in Historical Archaeology", *The Recovery of Meaning: Historical Archaeology in the Eastern United States*, M. P. Leone ve P. B. Potter (*ed.ler*), Smithsonian Institution Press, Washington, DC. , 1-22.

Lewis, B.
1995 *The Middle East: A Brief History of the Last 2000 Years*, Scribner, New York. Levy, T. E. (*ed.*)
1995 *The Archaeology of Society in the Holy Land*, Fact-on-File, New York. Ma'oz, M. (*ed.*)
1975 *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, The Magnes Press, Kudüs.
Orser, C. E.
1996 *A Historical Archaeology of the Modern World*, Plenum Press, New York.
Owen, R.
1993 *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, I.B. Tawris, Londra.
Paynter. R.
1988 "Steps to an Archaeology of Capitalism: Material Change and Class Analysis", *The Recovery of Meaning*, M. Leone and P. Potter (*ed.*), Smithsonian Institution Press, Washington, DC. 407-433.
Pringle, D.
1986 *The Red Tower (al-Burj al-Ahmar). Settlement in the Plain of Sharon at the Time of the Crusaders and Mamluks, A.D. 1099-1516*.British School of Archaeology in Jerusalem, Monograph Series No. 1, Londra.
Rast, W. E.
1992 *Through the Ages in Palestinian Archaeology: An Introductory Handbook*, Trinity Press International, Philadelphia.
Robinson, R. C. W.
1983 "Clay Tobacco Pipes from the Kerameikos", *Mitteilungen* 98:265-285.
1985 "Tobacco Pipes of Corinth and of the Athenian Agora", *Hesperia* 54:149-203.
Said, E. W.
1979 *The Question of Palestine*, Times Books, New York.
Silberman, N. A.
1989 *Between Past and Present: Archaeology, Ideology, and Nationalism in the Modern Middle East*, Anchor, New York.
Singer, A.
1994 *Palestinian Peasants and Ottoman Officials: Rural Administration around Sixteenth-Century Jerusalem*, Cambridge University Press, Cambridge.
Stern, E.
1993 *Dor–The Ruler of the Seas: Ten Years of Excavations in the Israelite- Phoenician Harbor Town on the Cartnel Coast*. The Bialik Institute, Kudüs.
Stern, E. J.
1997 "Excavations of the Courthouse Site at 'Akko: The Pottery of the Crusader and Ottoman Periods", *'Atiqot* 31:35-70.
Thomas, N.
1991 *Entangled Objects: Exchange, Material Culture, and Colonialism in the Pacific*, Harvard University Press, Cambridge.
Trigger, B. G.
1984 "Alternative Archaeologies: Nationalist, Colonialist, Imperialist", *MAN* 19(3):355-370.

Wagstaff, J. M.
1985 *The Evaluation of Middle Eastern Landscapes: An Outline to A. D, 1840*, Barnes and Nobles Books, Totowa, New Jersey.
Wightman, G. J.
1989 *The Damascus Gate, Jerusalem. Excavations by C.M. Bennett and J. B. Hennessy at the Damascus Gate, Jerusalem, 1964-1966.* BAR International Series 519.
Wolf, E. R.
1982 *Europe and the People Without History.* University of California Press, Berkeley.
Yazbak, M.
1998 *Haifa in the Late Ottoman Period, 1864-1914: A Muslim Town in Transition.* Brill, Leiden.
Ze'evi, D.
1996 *An Ottoman Century: The District of Jerusalem in the 1600s.* SUNY Press, Albany.
Ziadeh, G,
1995 "Ottoman Ceramics from Ti'innik, Palestine", *Levant* 27:209-245.

VI- Lynda Carroll / Geç Osmanlı Dönemi Anadolu'sunda Seçkin Olmayan Sınıfın Tüketim Arkeolojisine Doğru

Altun, A., J. Carswell ve G. Oney
1991 *Türk Çini ve Seramikleri.* Sadberk Hanım Müzesi, İstanbul.
Aslanapa, o., Y. Şerare, A. Altun
1989 *The İznik tile kiln excavations (the second round 1981-1988).* The Historical Research Foundation, Istanbul,
Atasoy, N. and J, Raby
1994 *İznik: The Pottery of Ottoman Turkey.* Alexandria Press, Londra, (I.b. 1989).
Baram, U.
1996 *Material Culture, Commodities, and Consumption in Palestine, 1500-1900.* Yayınlanmamış doktora tezi, University of Massachusetts, Amherst.
Berktay, H. ve S. Faroqhi (ed.ler)
1992 *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History,* (özel cilt) *The Journal of Peasant Studies* 18(3 ve 4).
Brewer, J. and R. Porter
1993 *Consumption and the World of Goods.* Routledge, New York.
Brown, L. C.
1996 "The Setting: An Introduction. In Imperial Legacy", *The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East,* L. C. Brown (*ed.*) Columbia University Press, New York, 1-15.
Brown, R. M.
1992 *Late Islamic Ceramic Production and Distribution in the Southern Levant: A Socio-economic and Political Interpretation.* Yayınlanmamış doktora tezi, Department of Anthropology; SUNY.
Carroll, L.
1999 "Could've Been a Contender: Making and Breaking China in the Ottoman Empire", *International Journal of Historical Archaeology* 3(3):177-190.

Carswell, J.

1985 *Blue and White: Chinese Porcelain and its Impact on the Western World.* David and Alfred Smart Gallery, University of Chicago.

1991 "Kütahya Çini vc Seramikleri", *Türk Çini ve Seramikleri* A. Altun, J. Carswell, and G. Öney, Sadberk Hanım Müzesi, İstanbul, 49-102.

Çelik, Z.

1993 *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century,* University of California Press, Berkeley, (..... türkçe baskı .....)

Cook, L., R. Yamin, and J. P. McCarthy

1996 "Shopping as Meaningful Action: Toward a redefinition of Consumption in Historical Archaeology", *Historical Archaeology* 30(4):50-65.

Crane, H.

1987 "Some archaeological notes on Turkish Sardis", *Muqarnas* 4:43-58.

Denny, W. B.

1974 "Blue and White Islamic Pottery on Chinese Themes", *Boston Museum Bulletin* 72(368):76-98.

1977 *The Ceramics of the Mosque of Rustem Paşa and the Environment of Change,* Garland Publishing Inc., New York ve Londra.

Deringil, S.

1998 "From Ottoman to Turk: Self-image and Social Engineering in Turkey", *Making Majorities: Constituting the Nation in Japan, Korea, China, Malaysia, Fiji, Turkey and the United States,* D. Gladney (*ed.*), Stanford University Press, Stanford, 217-226.

Ewen, S. and E. Ewen

1982 *Channels of Desire: Mass Images and the Shaping of American Consciousness,* University of Minnesota Press, Minneapolis.

Faroqhi, S.

1986 *Peasants, Dervishes and Traders in the Ottoman Empire,* Variorum Reprints, Londra

1984 *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650.* Cambridge University Press, Cambridge.

1987 *Men of Modest Substance: House Owners and House Property in Seven teenth-century Ankara and Kayseri.* Cambridge University Press, Cambridge.

Friedman, J.

1994 *Consumption and Identity.* Harwood Academic Publishers, İsviçre

Gibb, J. G.

1996 *The Archaeology of Wealth: Consumer Behavior in English America.* Plenum Press, New York.

Glassic, H.

1993 *Turkish Traditional Art Today.* Indiana University Press, Bloomington ve Indianapolis.

Hayes, J.

1992 *Excavations at Saraçhane in Istanbul. Cilt 2: The Pottery.* Dumbarton Oaks, Washington, D.C.

Henderson, J. and J. Raby
1989 "The technology of fifteenth century Turkish tiles: an interim statement on the origins of the İznik industry", *World Archaeology* 21(1):117-132.
Henry. S. L.
1991 "Consumers, Commodities, and Choices: A General Model of Consumer Behavior", *Historical Archaeology* 25:3-14.
Issawi, C.
1980 *The Economic History of Turkey 1800-1914*. The University of Chicago Press, Chicago.
Kasaba, R.
1988 *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century*. State University of New York Press, Albany.
Kearney, M.
1996 *Reconceptualizing the Peasantry: Anthropology in Global Perspective*. Westview Press, Boulder.
Keyder, Ç.
1993 "The Genesis of Petty Commodity Production in Agriculture: The Case of Turkey", *Culture and Economy: Changes in Turkish Villages*'de. P. Sterling (*ed.*). The Eothen Press, Londra, 171-186.
1997 "Whither the Project of Modernity?: Turkey in the 1990s", *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey*, S. Bozdogan ve R. Kasaba (*eds.*), University of Washington Press, Seattle, 37-51.
Klein, T. H. and C. H. LeeDecker
1991 *Models for the Study of Consumer Behavior* (özel sayı). *Historical Archaeology* 25(2).
Kohl, P. and C. Fawcett
1995 *Nationalism, Politics and the Practice of Archaeology*. Cambridge University Press, Cambridge.
Lane, A.
1939 "Turkish Peasant Pottery from Chanak and Kutahya", *The Connoisseur*, 232-238.
1971 *Later Islamic Pottery: Persia, Syria, Egypt, Turkey*, Faber and Faber, Londra, 2.b, (1. b. 1957).
Leone, M. P. and P, B. Potter, Jr. (*ed.ler.*)
1988 *The Recovery of Meaning: Historical Archaeology in the Eastern United States*, Smithsonian Institution Press, Washington, D.C.
Lury, C.
1996 *Consumer Culture*. Rutgers University Press, New Brunswick. McKendrick, N., J. Brewer, ve J. H. Plumb
1982 *The Commercialization of a Consumer Society: The Commercialization of Eighteenth Century Britain*. Indiana University Press, Bloomington.
Miller, D.
1987 *Material Culture and Mass Consumption*. Basil Blackwell, Oxford.
1995a *Acknowledging Consumption: A Review of New Studies*. Routledge, London.

1995b "Consumption and Commodities", *Annual Review in Anthropology* 24:141-161.

Mudge, J. M.

1986 *Chinese Export Porcelain in North America.* Clarkson N. Pooter, Inc/Crown Publishers, New York.

Orser, C. E. Jr.

1996 *A Historical Archaeology of the Modern World.* Plenum Press, New York.

Pamuk, S.

1987 *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1S20-1913: trade, investment, and production.* Cambridge University Press, Cambridge.

Quataert, D.

1983 *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881- 1908: Reactions to European Economic Penetration.* New York University Studies in Near Eastern Civilization No. 9, New York University Press, New York.

1992 *Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire 1800-1914.* Études Turques-USHS N° 2. The Isis Press, Istanbul.

1993a *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution.* Cambridge Middle East Library 30, Cambridge University Press, Cambridge.

1993b *Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire 1730-1914.* Analecta Isisiana VI. The Isis Press, Istanbul.

1997 Clothing Laws, State, and Society in the Ottoman Empire, 1720-1829. *International Journal of Middle East Studies* 29:403-425.

Quataert, D. and E. J. Zürcher (*ed.ler.*)

1995 *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic 1839-1950.* I. B. Tauris Publishers, Londra and New York.

Raby, J. ve U. Yucel

1983 "Blue and White, Celadon and Whitewarcs: Iznik's Debt to China", *Oriental Art* 29(l): 38-48.

Shammas, C.

1990 *The Pre-industrial Consumer in England and America,* Clarendon Press, Oxford.

Silberman, N. A.

1989 *Between Past and Present: Archaeology, Ideology, and Nationalism in the Modern Middle East.* Anchor, New York.

Spencer-Wood, S. M. (ed.)

1987 *Consumer Choice in Historical Archaeology.* Plenum Press, New York.

Tite, M. S.

1989 "Iznik Pottery: An Investigation of the Methods of Production", *Archaeometry* 31(2):115-132.

Wagstaff, J. M.

1990 "The Spatial Distribution of Manufacturing Industry in Anatolia", c. 1890. *Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi: Tebligler,* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi. İstanbul 21-25 Ağustos 1989. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 247-253.

Wallerstein, I.

1974 *The Modern World System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century.* New York, Academic Press. Wallerstein, I.ve R.Kasaba

1980 *Incorporation into the World-Economy: Change in the Structure of the Ottoman Empire, 1750-1839.* Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations. State University of New York at Binghamton.

Wolf, E.

1982 *Europe and the People Without History,* University of California Press,

Berkeley. Wurst, L. and R. McGuire

1999 "Immaculate Consumption", *International Journal of Historical Archaeology'*de 3C3):191-200.

Ziadeh, G.

1995 "Ottoman Ceramics from Ti'innik, Palestine", *Levant* 27:209-245.

VII- Cheryl Ward / Sadana Adasi Batiği

Brouwer, C. G.

1991 "Non-Western Shipping Movements in the Red Sea and Gulf of Aden during the 2nd and 3rd Decades of the 17th Century, according to the Records of the Dutch East India Company. Bölüm 1", *Die Welt des Islams* 31: 105-167.

Brouwer, C. G.

1992 "Non-Western Shipping Movements in the Red Sea and Gulf of Aden during the 2nd and 3rd Decades of the 17th Century, according to the Records of the Dutch East India Company. Part 2", *Die Welt des Islams* 32:6-40.

Carswell, J.

1995 *Chinese Ceramics in the Sadberk Hanim Museum.* Vebhi Koc Vakfi, Sadberk Hanım Müzesi, Istanbul.

Chaudhuri, K. N.

1985 *Trade and Civilization in the Indian Ocean, an Economic History from the Rise of Islam to 1750.* Cambridge University Press, Cambridge.

Das Gupta, A.

1987 "The Maritime Merchant of Medieval India c. 1500-1800, 1-15", *Proceedings of the Indian History Congress'*de. University of Delhi, Delhi.

Faroqhi, S.

1994 "Crisis and Change, 1590-1699", H. Inalcik and D. Quataert, *(ed.ler), An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914.* Cambridge University Press, Cambridge.

Haldane, C. Ward

1994 "INA-Egypt's Red Sea Survey" *Institute of Nautical Archaeology Quarterly* 21.3:4-9.

1996 "Sadana Island Shipwreck, Egypt: Preliminary Report", *International Journal of Nautical Archaeology* 25.2:83-94.

Hamilton, A.

1723 *A New Account of the East Indies.* Edinburgh.

Hansen, T.
1964 "Arabia Felix" *The Danish Expedition of 1761-1767*. Collins, Londra.
Howard, D. S.
1994 *The Choice of the Private Trader*. The Minneapolis Institute of Art, Minneapolis
Krahl, R. and J. Ayers
1986 *Chinese Ceramics in the Topkapi Saray Museum Istanbul III, Qing Dynasty porcelains*. Sotheby's, Londra.
Lewis, A.
1973 "Maritime Skills in the Indian Ocean 1368-1500", *JESHO* 16.2-3:238-264. McGowan, B.
1994 "The Age of the Ayans, 1699-1812" *An Economic and Social History of the Ottoman, Empire 1300-1914*, H. İnalcık ve D. Quataert (*ed.ler*.), Cambridge University Press, Cambridge, 637-758.
Niebuhr, C.
1772 *Beschreibung von Arabien*, Kopenhag.
1774 *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern*. I. N. Moeller, Kopenhag.
Panzac, D.
1992 "International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire during the 18th Century", *International Journal of Middle East Studies* 24:189-206.
Parkinson, C. N.
1948 *The Trade Winds*. Allen and Unwin, Londra.
Raban, A.
1971 "The Shipwreck off Sharm-el-Sheikh", *Archaeology* 24.2:146-155.
Raby, J.
1986 "The Porcelain Trade Routes", *Chinese Ceramics in the Topkapi Saray Museum Istanbul*'da, R. Krahl and J. Ayers (*ed.ler*). Sotheby's, Londra, 55-63.
Raymond, A.
1973 *Artisans et commerçants au Caire Au XVIIIe siecle*, I. Institut Français de Damas, Şam
Steffy, J. R.
1994 *Wooden Ship Building and the Interpretation of Shipwrecks*. Texas A&M University Press.
Wästfeld, B., B. Gyllensvard ve J. Weibull
1991 *Porcelain from the East Indiaman*. Götheborg, Wiken.

VIII- Øystein S. LaBianca / İmparatorluğun Gölgesinde Gündelik Yaşam

Abujaber, R. S.
1989 *Pioneers over Jordan: The Frontiers of Settlement in Transjordan, 1850-1914*. I.E. Tauris and Co., Londra.
Bodley, J. H.
1996 *Anthropology and Contemporary Human Problems*. 3. b. Mountain View, Mayfield Publishing Co., California.
İnalcık, H.
1983 "The Emergence of Big Farms, Çiftliks: State, Landlords and Tenants", *Contributions a*

l'histoire economique et sociale de l'Empire ottoman, J. L. Bacque-Grammont and P. Dumont (*ed.ler.*), Editions Peeters, Louvain. 105-126.

Geraty, L. T, v.d.

1987 "Madaba Plains Project: A Preliminary Report of the 1984 Season at Tell el-Umeiri and Vicinity", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research Supplement* 24.

Herr, L., v.d.

1991 *Madaba Plains Project II.* Andrews University Press, Berrien Springs.

Issawi, C.

1980 *The Economic History of Turkey, 1800-1914.* The University of Chicago Press, Chicago.

Keyder, C, ve F, Tabak *(ed.ler)*

1991 *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East.* State University of New York Press, Albany.

LaBianca, Ø. S.

1990 *Hesban 1: Sedentarization and Nomadization, Food System Cycles at Hesban and Vicinity in Transjordan.* Berrien Springs, MI: Andrews University Press.*Baskıda* "Food Systems Research: An Overview and a Case Study from Madaba Plains, Jordan", *Food and Foodways* 4(3 +4):221-235.

Russell, M.

1989 "Hesban During the Arab Period: Ad 635 to the Present", *Hesban 3: Historical Foundations,* L. T. Geraty ve L. G. Running (*ed.ler.*), Andrews University Press, Berrien Springs.

Schilcher, L.

1991 "The Grain Economy of Late Ottoman Syria and the Issue of Large-Scale Commercialization", *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East,* Ç. Keyder ve F. Tabak (ed.ler), State University of New York Press, Albany, 173-195.

Warnock, J. W.

1987 *The Politics of Hunger: The Global Food System.* Methuen, New York.

IX- Alison B. Snyder / Osmanli Camisinin Dönüşümleri, Yorumlari...

Altun, A.

1990 *An Outline of Turkish Architecture in the Middle Ages.* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Ist.

Bolak, O.

1967 *Camilerin Aydınlatılması Üzerinde Bir Arş.*. Istanbul. Istanbul Teknik Universitesi Mühendislik Mimarlik Fakultesi.

Erzen, J.

1986 "Stylistic Evolution of Ottoman Mosque Facades in Sinan's Era", *M,E.T.Ü. Journal of I he Faculty of Architecture. C. 7 no. 2.*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 105-116.

1988 "Sinan as Anti-Classicist", *Muqarnas,* Oleg Grabar (*ed.*), C. 5. Leiden. E. J. Brill, 70-86.

Goodwin, G.

1971 *A History of Ottoman Architecture,* Thames and Hudson, New York.

Kuban, D.

1974 *Muslim Religious Architecture: The Mosque and Its Early Development, part 1,*

E. J. Brill, Leiden.

1985 *Muslim Religious Architecture: Development of Religious Architecture in Later Periods, part 2,*

E. J. Brill, Leiden.

1987 "The Style of Sinan's Domed Structures", *Muqarnas*, Oleg Grabar (*ed.*), C.5. Leiden. E. J. Brill, 72-97.

Kuran, A.

1987 *Sinan: The Grand Old Master of Ottoman Architecture*, Institute of Turkish Studies, Washington D.C., ve Ada Press, Istanbul.

1996 "A Spatial Study of Three Ottoman Capitals: Bursa, Edirne and Istanbul", *Muqarnas*, G. Necipoglu (*ed.*), C. 13. Leiden. E. J. Brill, 114-131.

Locock, M., (*ed.*)

1994 *Meaningful Architecture: Social Interpretations of Buildings.* [Worldwide Archaeology Series 9] Avebury (Ashgate), Brookfield.

Necipoğlu, G.

1985 "Süleymaniye Complex in Istanbul: An Interpretation", *Muqarnas*, O. Grabar (*ed.*) C. 3. Leiden. E. J. Brill, 92-117.

1993 "Challenging the Past: Sinan and the Competitive Discourse of Early Modern Islamic Architecture", *Muqarnas*, O. Grabar (*ed.*), C.10. Leiden. E. J. Brill, 169-180.

Snyder, A.

1994 "Daylighting by Two Modernists and an Old Master", *Architectural Record Lighting*, Kasım. McGraw-Hill, New York. 28-31.

Stratton, Arthur

1972 *Sinan*, Scribner, New York.

X- Neil Asher Silberman / Sultanlar, Tüccarlar ve Azınlıklar

Barbour, P. L. (*ed.*)

1986 *The Complete Works of Captain John Smith.* University of North Carolina Press, Chapel Hill.

Barbour, P. L.

1964 *Three Worlds of Captain John Smith.* Houghton-Mifflin, Boston.

Ben-Artzi, Y.

1988 *Jewish Moshava Settlements in Eretz-Israel (1882-1914).* Yad Izhak Ben-Zvi, Kudüs.

Brummett, P.

1994 *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery.* State University of New York Press, Albany.

Glock, A. E.

1997 "Ta'anach", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, E. M, Meyers (*ed.*), Oxford University Press, New York. 149.

Greenblatt, S.

1991 *Marvelous Possessions: The Wonder of the New World.* University of Chicago Press, Chicago.

Kardulias, P. N.
1994 "Towards an Anthropological Historical Archaeology in Greece", *Historical Archaeology* 28:39-55.
Kasaba, R.
1988 *The Ottoman Empire and the World Economy, The Nineteenth Century.* State University of New York Press, Albany.
Khalidi, W.
1992 *All That Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948.* Institute for Palestine Studies, Washington, D.C.
Khammash, A.
1986 "Village Architecture in Jordan", *Jordan* 11(1):20-27.
Larsen, M. T.
1990 "Orientalism and Near Eastern Archaeology", *The Politics of the Past,* P. Gathercole ve D. Lowenthal *(ed.ler)*, Unwin Hyman, Londra, 229-239.
Leone, M. P.
1995 "A Historical Archaeology of Capitalism", *American Anthropologist* 97:251-
268. Lewis, B.
1995 *Cultures in Conflict: Christians, Muslims, and Jews in the Age of Discovery.* Oxford University Press, New York.
Niewb'hner-Eberhard, E,
1985 *Sa'da: Bauten und Bewohner in einer traditionellen islamischen Stadt.*
L.Reichart, Wiesbaden.
Noël Hume, I.
1994 *The Virginia Adventure.* Alfred A. Knopf, Now York.
Orser, C. E., Jr.
1996 *A Historical Archaeology of the Modern World.* Plenum Press, New York. Patterson, T. C.
1987 "Development, Ecology, and Marginal Utility in Anthropology". *Dialectical Anthropology* 12:15-31.
Quataert, D.
1983 *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire.* New York University Press, New York.
Robinson, R.
1983 "Tobacco Pipes from the Kerameikos", *Mitteilungcn des Deutschen Arcäologischen Instituts.* Athensiche Abteilung 98:265-285.
1985 "Tobacco Pipes of Corinth and of the Athenian Agora", *Hesperia* 54:149-20,3. Silberman, N. A.
1991 "Desolation and Restoration: The Impact of a Biblical Concept on Near Eastern Archaeology", *Biblical Archaeologist* 54:76-86.
1995a "Power, Politics, and the Past: The Social Construction of Antiquity in the Holy Land", *The Archaeology of Society in the Holy Land,* T. E. Levy, *(ed.).* Leicester University Press, Leicester, 9-23.

1995b "Promised Lands and Chosen Peoples: The Politics and Poetics of Archaeological Narratives", *Nationalism, Politics, and Archaeology*, P. L. Kohl ve C. Fawcett, *(ed.ler)* Cambridge University Press, Cambridge, 249-262.

1997 "Structuring the Past: Israelis, Palestinians, and the Authority of Archaeological Monuments", *The Archaeology of Israel: Constructing the Past, Interpreting the Present,* . Silberman ve Small *(ed.ler)* Sheffield Academic Press, Sheffield, 62-81. Von Wartburg, M.L.

1983 "The Medieval Cane Sugar Industry in Cyprus: Results of Recent Excavations", *Antiquities Journal* 63:298-314.

Ziadeh, G.

1987 "The Present is Our Key to the Past", *Bir Zeit Research News* 4:40-65.

XI- Philip L. Kohl / Osmanli Geçmişine Çeşitli Yaklaşimlar

Glassie, H.

1993 *Turkish Traditional Art Today.* Indiana University Press, Bloomington.

Herzfeld, M.

1991 *A Place in History: Social and Monumental Time in a Cretan Town.* Princeton University Press, Princeton.

Jones, S.

1997 *The Archaeology of Identity: Constructing Identities in the Past and Present.* Routledge, Londra

Kohl, P. L.

1998 "Nationalism and Archaeology: On the Constructions of Nations and the Reconstructions of the Remote Past", *Annual Review of Anthropology*, 27:223- 246.

Mintz, S.

1985 *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History.* Viking Penguin, Inc., New York.

Orser, C. E.

1996 "Introduction: Images of the Recent Past" *Images of the Recent Pant: Readings in Historical Archaeology*, C. E. Orser, Jr. *(ed.)*, Altamira Press, Walnut Creek, CA. 9-13.

Dizin

Aalto, A. 221
Acun, H. 113, 117
Adosidis, K. 79
Afyon 149, 122, 127, 131, 132, 136, 138, 149
afyon 149 ayr. bkz. uyarıcılar
ağaç halkası tarihlemesi bkz. dendrokronoloji
Ahi Evren Dede Camisi, Trabzon, Boztepe 103
Alaeddin Keykubad 135
Aletri (tahta saban) 59
alkol 55 ,84, 198 ayr. bkz. uyarıcılar
alkollü içkiler bkz. uyarıcılar
Altın Çağ miti 250, 251, 260
Altun, Ara 223, 224
Altunizade Köşkü 108,
Ando, T. 221,
Arel, A. 112
Arık, R. 135
Armatoles 63,
Arpa 54, 58, 59, 68, 150, 257,
Asari 62, 67, 68, 75,
Avrupa merkezcilik 28, 216
Ayasofya 107, 226, 235, 236,
Ayverdi, E. H. 102, 119, 125, 127, 130, 131
Aziz George Şapeli 67,

bağcılık 54
baharat 188, 189, 191,
Bakırcı, Naci 116,
Balkanlar 10, 15, 16, 18, 23, 27, 252, 253, 260,
Baram, U 5, 7, 8, 12, 15, 16, 31, 34, 46, 47, 98, 142, 146, 148, 152, 155, 157, 160, 173, 174, 181, 218, 254, 255, 257
Barbour, P. 252
Batıklar 148, 256,
Batılılaşma 30, 32, 143, 147, 167, 169, 177,
Bayezid I (Yıldırım) 128, 130
Bekdemir Camisi, Samsun 104, 105, 106, 107, 255
Belluschi, Pietro 221,
besin düzenleri yaklaşımı 208
beslenme 35, 54, 83,
Bezirhane (yağ fabrikası) 108,
bira; 149, 252, ayr. bkz. uyarıcılar
Bolak, O. 223, 226
Bon, A. 124
Bosna, Osmanlı mirası 23, 88, 100, 254,
Boyalıköy Medresesi, Sincanlı, Afyon 136, 138,
Braudel, F. 11, 35, 54, 88
Brumfield, A, 5, 7, 46, 49, 256
buğday 58, 59, 68, 202,
Bulgar seramik çanak çömleği 180
Burckhardt, J. L. 94

cam şişeler 31, 55, 198
cami 33, 40, 100, 103, 107, 113, 116, 118, 122, 125, 127, 130, 131, 134, 136, 138, 139, 157, 175, 186, 187, 220, 221, 223, 241, 256, 260
Carpenter, R. 124
Carroll, L. 5, 7, 8, 12, 15, 31, 35, 46, 47, 146, 163, 164, 175, 254, 256, 257
Cezayirli Hasan Paşa Köşkü, Çanakkale 107, 112, 113
cizye (kelle vergisi) 52, 63
Cramer, J. 108,

Çandarlı Kara Ali Türbesi, İznik 117
Çanlı Kilise, tabut kapağı, Aksaray 123
Çelebi, E. 36, 119, 232
Çifte Minareli Medrese, Erzurum 117,
Çin ihraç porselenleri 178, 188, 192

d'Arvieux, Chevalier 94
Dacus (sinek) 70,
Danışman, H. H. Günhan 136, 139, 281,
De Soto, Hernando 252
Dede, H. 103, 114
Deetz, J. 30, 249
dendrokronoloji 5, 47, 97, 100, 103, 140
Diyonisos, Girit Metropoliti 67,

Doğu Hint Kumpanyası 191,
dolaşıklık, maddi kültür 29, 153, 154, 159, 161, 162, 180, 257,
Doumani, B. 94, 146, 148, 162
Durukan, A. 113, 117
Dünya sistemleri kuramı 27, 28

Eakins, J. K. 25, 39, 268, 299
Edirne 19, 226, 229, 232, 233, 235, 240
Ekosistem kuramı 215
Emirdağ, Amorium 109, 122
Erken, S. 131
Erzen, J. 225
Erzurum 100, 117
Eski Cami, Edirne 229, 233
Eski Cami, Ordu, Ünye, İkizce 123, 124
Eski Yapar kazı alanı 114
Esmahan Sultan 237
etnik kimlik 20, 39, 65, 247, 259
etnoarkeoloji 30, 36, 37, 90, 92, 185

Fahreddin Ali, Vezir 133
Faroqhi, S. 28, 35, 164, 171, 190
Felipe II, İspanya kralı 121
Filistin 5, 22, 39, 90, 92, 93, 142, 148, 150, 160, 162, 206, 215, 245, 248, 249, 253, 254, 257, 260
Foça 110, 111, 124
Foster, N. 221
Friedman, J. 168, 173

Gabriel, A. 128, 130, 131
Geç İslami dönem 257
geçim bkz. besin düzenleri yaklaşımı
geçim tarımı 68, 172
gemi yapımı 299
Girit 5, 19, 25, 46, 49, 64, 66, 70, 72, 74, 80, 82, 89, 256, 261
Giyaseddin Keyhüsrev 139
Glassie, H. 37, 38, 179, 180, 262
Glock, A. E. 16, 30, 38, 90, 92, 97, 143, 147, 249, 253
Goodwin, G. 129, 220
Goodwin, J. 143
Gök Medrese, Sivas 109, 131, 283
Gregory, T. 124

Hamilton, A. 203
haraç (tarım vergisi) 52, 77, 82, 88
haşhaş 149 ayr. bkz. uyarıcılar
Helenizm 18
Hemingway, E. 22
Herzfeld, M. 18, 37, 261
Hitier, M. 52, 56, 58, 59, 79, 85
Hoca, N. 126, 127, 132, 229
Hodgson, M. G. S. 148
Holl, S. 221
Hollanda 155, 252
Hourani, A. 147, 148, 158
Hurgada batığı 192, 203
Hüseyin Dede Türbesi, Çorum, Eski Yapar 114, 299

Iliatiko (Leatic) şarapları 83

İlkçilik 23
İnce Minareli Medrese 132, 133
insan, çevre etkileşimi 215
isimsiz cami, Korint, Yunanistan 124
İslam 15, 21, 23, 30, 32, 34, 41, 52, 84, 92, 97, 98, 144, 147, 148, 150, 175, 186, 190, 196, 206, 215, 241, 260
İslami arkeoloji 299
İsrail 8, 11, 22, 23, 30, 39, 47, 92, 93, 143, 144, 148, 149, 152, 153, 155, 159, 162, 190, 206, 245, 249, 254, 255, 260
İstanbul 19, 25, 33, 51, 107, 108, 121, 145, 146, 155, 157, 161, 191, 223, 226, 231, 235, 236, 238, 240, 256, 267
İustinianus 235
İznik 25, 113, 117, 122, 165, 174, 179, 226, 235, 237
İznik seramikleri 176, 177
İzzeddin Keykâvus 135

kabilecilik 212
Kahn, L. 221
kahve 34, 142, 147, 149, 151, 153, 157, 160, 161, 169, 173, 180, 189, 191, 193, 194, 197, 198, 201, 203, 256, 257 ayr. bkz. uyarıcılar
Kaleburnu Kalesi, Foça 110
Kalo Khorio [Kalo Khorio, Girit] savunması 61, 63, 65, 70, 75, 78, 86
kapitalizm 32, 150, 171
kaplar bkz. seramik
Kaptan-ı Derya Ya'kub Bey 112, 125
Karaköy Vapur İskelesi, İstanbul 107
Karatay Medresesi, Konya 109, 132
Kardulias, P. N. 38, 251, 269, 295
Kariye Camisi (Khora), İstanbul 231
Kasaba, R. 27
Katip Çelebi 119
Kavousanida köyü, Girit 75
Keçiboynuzu 68, 75
Keyder, Ç. 27, 35, 167, 172, 209
Kıbrıs 151, 152, 248
Kılıçarslan II 139
Kızıldeniz ticareti 191, 203
Kiel, M. 121
Kilburn, R. 191, 193, 196, 204
Kilit Bayır Kalesi, Çanakkale 125
kiracı çiftçiliği 50, 52, 58, 59
Koca Oda, Burdur 118, 121
Kohl, P. L. 16, 18, 38, 143, 166, 245, 246, 258
Kondu Mahallesi Merkez Camisi, Çaykara, Denek 104
Konut; bkz. mimarlık
Konya 109, 116, 132, 133, 135, 139, 141, 226
köylülük 173
Kubadabad Sarayı, Beyşehir 135
Kuban, D. 220, 223, 224, 228, 235, 236
Kudüs 19, 22, 31, 33, 145, 147, 152, 158, 162, 206
Kuniholm, P. I. 5, 7, 46, 47, 100, 102, 103, 106, 110, 113, 115, 119, 120, 123, 124, 127, 129, 132, 134, 137, 138, 140, 141, 255, 256
Kuran, A. 109, 110, 117, 127, 130-133, 135, 136, 139, 220, 223, 224, 227, 228
Kurşun Camisi (Hg. Konstandinos), Trikala, Yunanistan 125
Kutbeddin, Mehmed Muhyiddin 113, 114
Kutsal Kitap arkeolojisi Filistin (İsrail) 22, 23, 92
küreselleşme 37, 162, 186
Kütahya 165, 174, 176, 179, 287

LaBianca, Ø. S. 5, 7, 35, 186, 209, 210, 218, 219, 256
Lapp, P. 90
Lechevalier 112
Legoretta, Ricardo 22
Leone, M. 30, 31, 39, 143, 166, 248, 249
Levy, T. E. 153
Lewis, B. 94, 142, 161, 190, 253
Lightfoot, Christopher 109, 122
Lincoln, A. 31
lüle 34, 35, 45, 47, 52, 56, 58, 59, 64, 68, 70, 71, 75, 83, 85, 89, 94, 97, 99, 108, 152, 153, 155, 162, 164, 166, 169, 171, 180, 198, 199, 204, 210, 211, 245, 248, 249, 256

Madaba Ovaları Projesi 186, 209, 218, 300
maddi kültür 9, 10, 36, 40, 143, 149, 152, 154, 158, 162, 166, 172, 173, 180, 222, 250, 252, 262 ayr. bkz. tüketim örüntüleri
Magy (Fransız konsolosu, Girit) 57
Manastırlar 52, 55, 67, 86, 125
Mara Camisi, İznik, elbeyli yakınları 122
Marksist kuram 217
Mehmed Ali Paşa
Mehmed I 125
Mehmed II 235
Mehmed I Camisi (Vayazit Dzami), Dimetoka, Yunanistan 125
Mehmed Paşa (Sokollu) 63, 119, 120, 236, 237, 239, 240
Melos, değirmen taşları 78

Memluk İmparatorluğu 145
Meriç, A. 126
Meryemana manastırı, Faneromeni, Girit 66, 75, 86, 87, 88
Meseleroi (Castel Messelerus), Girit 64
Meseleroi'li Perantonis, Kaptan 64
Metochia (mevsimsel barınak) 70
Mevlana Müzesi, Konya 116
Mezarlık (Gökçeli) Camisi, Samsun, Çarşamba 130
Mısır 31, 88, 145, 149, 157, 158, 188, 190, 192, 199, 201, 204
Milletler 19
Mimar Sinan 225
mimarlık 7, 21, 39, 135, 223, 282, 302
Mintz, S. 257, 297
Modernite 8, 32, 145, 147, 150, 154, 159, 161, 172, 245, 254, 257
Monastiraki, Girit 76, 80, 82
Morosini (Venedik konumatı) 84
Murad I 130
Murad III 227
Murad IV 96
Murad Hüdavendigar Camisi, Bursa 130

Napolyon 31, 39, 145
Neçipoğlu, G. 223, 225, 228, 232, 235
Niebuhr, C. 190, 191, 204
Noël Hume, I. 252
Nouvel, J. 221

Ohrid II 8,
Olivier, G. A. 57, 58
Ortadoğu araştırmaları 29, 30, 34, 165, 219
Oryantalizm 40, 144,
Osmanlı arkeolojisi 7, 9, 11, 15, 17, 19, 21, 23, 25, 27, 29, 42, 45, 47, 49, 51, 53, 55, 57, 59, 61, 63, 65, 67, 69, 71, 73, 75, 77, 79, 81, 83, 85, 87, 89, 91, 93, 95, 97, 99, 103, 105, 107, 109, 111, 113, 115, 117, 119, 121, 123, 125, 127, 129, 131, 133, 135, 137, 139, 141, 143, 145, 147, 149, 151, 153, 155, 157, 159, 161, 163, 165, 167, 169, 171, 173, 175, 177, 179, 181, 185, 187, 189, 191, 193, 195, 197, 199, 201, 203, 205, 207, 209, 211, 213, 215, 217, 219, 221, 223, 225, 227, 229, 231, 233, 235, 237, 239, 241, 245, 247, 249, 251, 253, 255, 257
Otto, Dora 10, 42, 113, 117, 135, 158, 181, 220
Otüken, S. Y. 113, 117, 122, 131, 136
Önder, M. 135
Özosma, H. 136

Paynter, K. 31, 42, 150, 159, 163
Pekak, S. 113, 117
Pekin, F. 131
Prina 60, 65, 67, 68, 76, 79, 83, 88,
Prina'nın Mikhalis'i 64
Pulak, C. 121

Raban, A. 190, 191, 203,
Rakı üretimi 84
Rast, W. E. 17, 29, 83, 90, 94, 105, 153, 201, 229
Raulin, V. 56, 58, 65, 79, 85
Robinson, E.
Robinson, R.
Rothaus, R. 124,

Saarinen, A. 221,
Sadana Adası (mısır) batığı 5, 186, 188, 190, 196, 198, 200, 204, 256
Safeviler 190
Said, E. W. 22, 40, 146
Samsun 104, 107, 135, 136
Schilcher, L. 211,
Selanik, Yunanistan 19, 107, 121
Selçuklu Sarayı, Konya 139, 141
Selim II 237
Selimiye Cami, Edirne 240
Sellin, E. 69,
seramik 38, 46, 47, 94, 97, 98, 151, 159, 165,

169, 174, 181, 186, 198, 256, 257 ayr. bkz. Çin ihraç porselenleri; lüle
sızmacılık 142, 154, 171
sigara 142, 158
sikkeler 210,
Silberman, N. A, 6, 7, 16, 18, 31, 38, 92, 143, 144, 166, 245, 246, 250, 251, 260
Sinopoli, C. 25, 26
Sivas 109, 114, 116, 135, 226, 283, 299, 302
Smith, John, Kaptan 88, 252
Snyder, A. B. 5, 7, 33, 186, 187, 220, 237, 256
Société de la Régie cointeressée des tabacs de l'empire ottoman (Reji) 158
South, S. 7, 92, 249
Soytürk, İ. 122,
sözlü tarih 36, 53, 95
Spina Longa Kalesi, Girit 63, 64
St. Johns, Simpson 97
Stoianovich, T. 23
Stratton, A. 223, 225
Striker, C. L. 100, 102, 103
su değirmenleri, Girit 62, 75, 76, 256
Suriye 96, 145, 149, 158, 206, 211, 213, 253, 256, 260
Süleyman I (Kanuni) 22, 142, 145, 185, 227 252, 253
Süleymaniye Camisi, İstanbul 225, 240
sürahi 38,
Sürmene, Karacakaya Camisi 104,

şarap 54, 55, 69, 83, 89, 149, 198 ayr. bkz. uyarıcılar
şarap üretimi 54, 55, 83
Şarm el Şeyh 190, 192, 203
Şarm el Şeyh batığı 191
şeker 150, 151, 160, 173, 248, 257
Şeyh Kutbeddin Cami ve Türbesi, İznik 89, 113
Şifaiye Medresesi, Sivas 135

Tabak, F. 193, 195, 196, 198, 209, 274, 277
Tagkalakis, Ali Ağa 67
Tagkalakis, Hüseyin Ağa 67
tahıl değirmeni, Girit 77
tahıl tarımı 54, 72
Tahir ile Zühre Mescidi, Konya 135
Tanzimat 170
tarım 5, 15, 27, 41, 46, 49, 54, 56, 60, 62, 64, 66, 68, 70, 72, 74, 76, 78, 80, 82, 84, 86, 88, 207, 210, 212, 215
tarımsal teknoloji 88, 247
tarihleme 97, 99, 100, 127, 135, 195, 25
tarihsel arkeoloji 8, 9, 16, 29, 32, 39, 45, 46, 53, 165, 166, 185, 186, 245, 247, 249, 250, 252, 255, 260
Taş Oda, Burdur 121
Tel el, Hesi 25, 39
Tell Celul 206, 218, 219
Tell Hesban 206, 214, 218, 219, 256
Tellü'l Umeyri 218, 219
Temizer, R. 114
termolüminesans yöntemiyle 97, 99
Thomas, N. 150, 154, 286
Tımar düzeni, Girit 49, 50, 51, 88, 89
Ti'innik, Filistin 5, 46, 90, 99, 258
Tokat, Gök Medrese 131
Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul 191, 195, 256
toprak kullanımı örüntüleri bkz. yerleşme örüntüleri
Toprak reformu 96
Tournefort, J. P. de 56, 65, 84, 88
Trabzon 103, 281
Trigger, B. G. 92, 144
Tristram. H. B. 94
tüketim örüntüleri 158, 161, 164, 167, 169, 180, 181, 247
Türkiye Cumhuriyeti 20, 21, 36, 164, 167, 179, 222, 226, 235, 251
tütsü 189, 191, 198
tütün 142, 147, 150, 151, 153, 155, 157, 158, 160, 169, 173, 180, 257 ayr. bkz. uyarıcılar
Twain, Mark 22
Tzamaki Köyü, Girit 72

Ulu Cami, Afyon 131
Ulu Cami, Bursa 229, 231
Ulu Cami, Manisa 229, 231
Ulu Cami, Sivas, Divriği 114, 115, 116
ulusalcılık 93, 245
uyarıcılar 34, 16
uyuşturucular bkz. haşhaş; afyon; uyarıcılar

Üç Şerefeli Camii, Edirne 233, 235, 238
Ünsal, B. 129, 131
Ürdün 25, 35, 151, 186, 206, 210, 211, 213, 215, 219, 248, 256, 260

Vakıf mülk, Girit 51, 66
Vasiliki, Girit 62, 78, 80
Venedik 49, 51, 56, 62, 63, 66, 67, 72, 76, 77, 82, 84, 88, 124, 203, 248, 261
Venedik-Türk Savaşı (1645, 1669) 56
vergi 51, 52, 58, 63, 65, 77, 82, 83, 86, 93, 95, 99, 158, 209, 214, 256
Vezirhan (Köprülü Mehmet Paşa) Bilecik 119, 120
Vrokastro yüzey araştırması projesi 53, 87, 88

Wallerstein, I. 26, 169, 171, 209
Wolf, E. H. 28, 150, 151, 173

Yafa portakalı 150
Yalman, B. 122
yapılar 22, 27, 46, 47, 64, 73, 85, 86, 89, 100, 102, 103, 104, 107, 111, 145, 173, 185, 187, 208, 210, 219, 220
Yassıada (Bodrum yakınlarında, Türkiye) batığı 121
yerleşme örüntüleri 75, 159, 207, 256, 260
Yeşil Cami, Bursa 113, 127, 130, 232, 234
Yetkin, S. K. 102, 128
Yıldırım Bayezid Darüşşifası, Bursa 128
Yugoslavya 23
Yunanistan 38, 64, 79, 82, 100, 108
Yusuf bin Yakub Medresesi (Sultan Alaaddin Camisi), Afyon 131, 132

Zade, H. C. 108, 113, 127
Zaviye camileri 231
zeytin 46, 51, 52, 54, 56, 58, 59, 62, 65, 68, 70, 73, 75, 78, 83, 85, 86, 88, 89, 146, 201, 256
zeytin değirmeni 68, 78, 79, 89
zeytinyağı 46, 51, 52, 54, 56, 58, 70, 78, 80, 82, 83, 85, 86, 89, 201
Ziadeh, Seely, G. 5, 7, 16, 46, 90, 153, 256, 258

Tarih ve Coğrafya Dizisi'nden Seçmeler

Osmanlı Arkeolojisi
Uzi Baram – Lynda Carroll (Editörler)

Osmanlı Köleliğinin Sonu 1800-1909
Y. Hakan Erdem

Tehlikeli Tatlar, Tarih Boyunca Baharat
Andrew Dalby

Akdeniz'de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş
Araplar, Bizanslılar, Batılılar ve Türkler
John H. Pryor

Asteriks ve Roma Dünyası
Kai Brodersen (Ed.)

Ateş Etmek: Tarihte Fırlatma Teknolojileri
Alfred W. Crosby

Baba Bana Top At! Batı'da Çocukluğun Tarihi
Colin Heywood

Bizans'ın Damak Tadı: Kokular, Şaraplar, Yemekler
Andrew Dalby

Çatal Kültürü: Avrupa Mutfağının Kısa Tarihi
Giovanni Rebora

İslam Dünyası ve Yabancı Diyarlar
Arap Coğrafyacılarının Gözünden 1000 Yılında
Andre Miquel

Kâğıda İşlenen Uygarlık: Kâğıdın Tarihi ve İslam Uygarlığına Etkisi
Jonathan M. Bloom

Keseden Bankaya Tezgahtan Borsaya Küresel Finans Sisteminin Öyküsü
Larry Allen

Kurtuluş Savaşı'nda Bektaşiler
Hülya Küçük

Ok, Balta ve Mancınık: Ortaçağda Savaş Sanatı 378-1515
C.W.C. Oman

Tarih ve Coğrafya Dizisi'nden Seçmeler

Top, Tüfek ve Süngü: Yeniçağda Savaş Sanatı 1453-1815
Jeremy Black (Ed.)

Dretnot, Tank ve Uçak: Modern Çağda Savaş Sanatı 1815-2000
Jeremy Black (Ed.)

Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300 - 1700
Daniel Goffman

Osmanlı Karikatüründe Balkan Sorunu 1908-1914
Tobias Heinzelmann

Osmanlının Son Yılları 1908-1923
A. L. Macfie

Padişahım Çok Yaşa! Osmanlı Devletinin Son Yüz Yılında Merasimler
Hakan Karateke

Sanat, Kültür ve Mutfak
Phyllis Pray Bober

Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı
Salih Özbaran

Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu
Edward J. Erickson

Yunanca Düşünce, Arapça Kültür
Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu
Dimitri Gutas

Afişten Heykele, Minyatürden Fotoğrafa Tarihin Görgü Tanıkları
Peter Burke

Yelken ve Top
Carlo M. Cipolla

Yeni Dünyalar Eski Metinler
Geleneğin Gücü ve Keşiflerin Yarattığı Şaşkınlık
Anthony Grafton

Zaman Makinesi: Saat ve Toplum 1300-1700
Carlo M. Cipolla

Osmanlı İmparatorluğu, 14. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarındaki yıkılışına kadar dünyanın en büyük imparatorluklarından biriydi. Sınırları bugünkü Hırvatistan'dan Yemen'e uzanan ve Kuzey Afrika'nın büyük bir bölümünü içine alan bu İmparatorluğun, dünya tarihi üzerinde büyük bir etkisi olduğu gibi, Ortadoğu ve Balkanlar'ın tarihi ve halkları üzerinde de önemli etkileri vardı. Ama arkeologların bu bölgeye ilişkin öykülerine dayanan biri, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir zamanlar varolduğunun zor farkına varır. Bölgenin arkeolojik öyküleri insanlığın tarihöncesi başarılarını, tarımın ve ilk yerleşimlerin doğuşunu anlatır. Bu çalışmalar sayesinde Yunan, Roma ve Bizans'ın klasik uygarlıklarının yanı sıra, Tunç Çağı'nın büyük kentleri ve Demir Çağı'nın imparatorlukları hakkında oldukça bilgi sahibiyiz. Bazı arkeologlar İslam tarihinin erken dönemlerini bile araştırdılar. Ama günümüze yaklaşıldıkça arkeolojik araştırmalar gücünü kaybeder. Ortadoğu'nun yakın geçmişine yönelen arkeolojik ilginin zayıflığı maddi kalıntıların yokluğundan değil, bir arkeolojik geçmişi oluşturan öğelere ve onların bağlantılarının ne olabileceğine ideolojik gözlüklerle bakılmasından kaynaklanır. Osmanlı dönemini, araştırmaya değer bir altın çağ olarak gören arkeologların sayısı günümüzde çok azdır. Ama artık giderek artan sayıda arkeolog, sanat tarihçisi ve tarihçi son 20 yılda Osmanlı arkeolojisinin geliştirilmesine eğilmeye başladı. Bu kitabın, Osmanlı coğrafyası'nın yakın geçmişinin anlaşılması için, arkeolojik araştırmaların taşıdığı potansiyeli ortaya koyacağına ve daha geniş kesimlere Osmanlı İmparatorluğu arkeolojisini tanıtacağına inanıyoruz.

Tarih ve Coğrafya Dizisi

Kitap Yayınevi